

ЖАҢА АРХИВ

Ғылыми-әдістемелік журнал

Археография ●

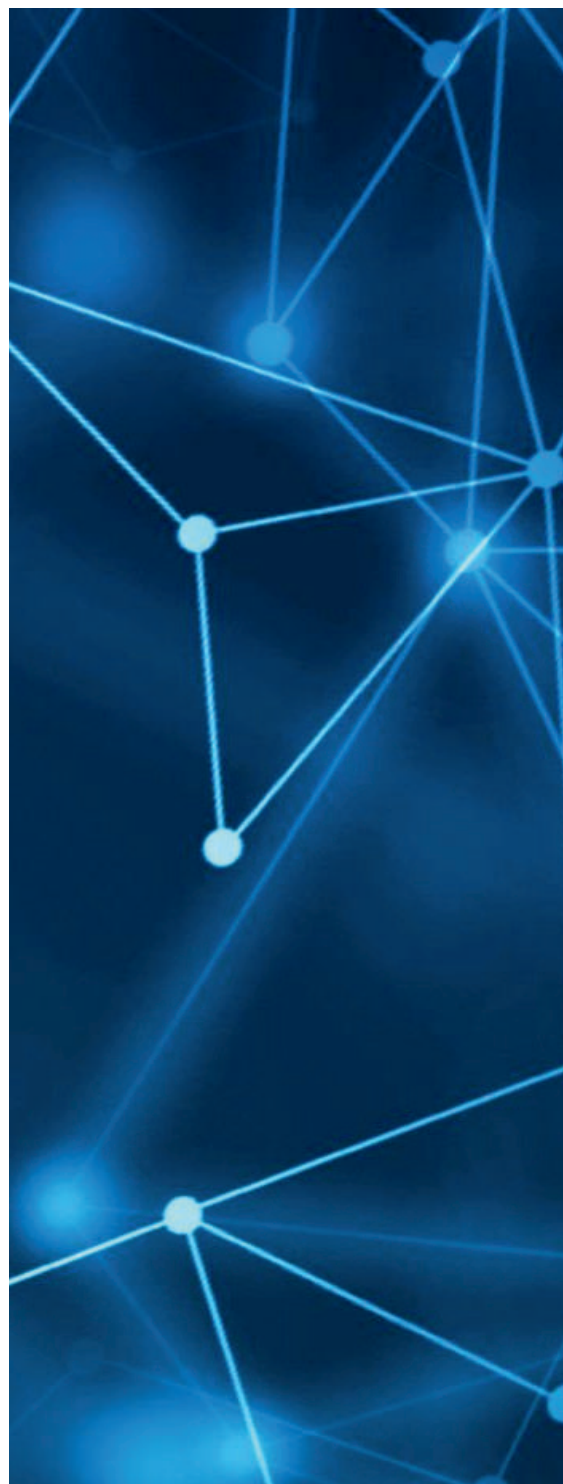
Қорларға шолу ●

Саяси қуғын-сүргін тарихы
архив құжаттарында ●

Шетелдік тәжірибе ●

Атаулы күндер ●

Архивші мерейтойы ●

2024. Т 3. № 2.

ISSN: 2958-6593

ЖАҢА АРХИВ

Ғылыми-әдістемелік журнал

2024. Т. 3. № 2

«Жаңа Архив» журналы – архивтану, құжаттану және басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету, отан тарихы мәселелері бойынша кешенді зерттеулер мен ғылыми әзірлемелердің нәтижелерін жариялайтын, отандық және шетелдік мамандардың кәсіби қарым-қатынасын қамтамасыз ететін архившілер, құжаттанушылар мен іс жүргізушілеріне арналған кәсіби басылым.

«Жаңа Архив» журналының миссиясы – отандық және шетелдік архивтану мен құжаттанудың дамуына ықпал ету; архив ісі және құжаттану, отан тарихы мәселелері бойынша өзекті мақалаларды, шолуларды жариялау, сондай-ақ аталған бағыттардың өзекті мәселелері шеңберінде ғылыми зерттеулер деңгейін көтеру және халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Журналдың мақсаты – архив ісі және құжаттану саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін сынаудың заманауи тәсілдеріне, қолжетімді дереккөздер мен архивтік материалдардың мүмкіндігінше кең ауқымына негізделген ғылыми-практикалық зерттеулердің жоғары деңгейін қалыптастыру, оқиғалар, өткен және қазіргі уақыттағы құбылыстар мен процестерді түсіну.

«Жаңа Архив» журналында архив ісі, құжаттану, басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету, отан тарихы саласындағы ғылыми-тәжірибелік бағыттағы еңбектер, сонымен қатар журналдың негізгі бағыттары бойынша жетекші сарапшылардың шолу мақалалары жарияланады.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде мақалалар жариялайды.

Журналдың бөлімдері:
архивтану (археография, архив құжаттары),
құжаттану, тарих (деректану,
тарихнама, өлкетану)

ISSN 2958-6593

Жазылу индексі 76221

Журнал 2022 ж. 23 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген.

Тіркеу № KZ29VPY00056058.

Басылу мерзімділігі жылына 4 рет

Құрылтайшы:
«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві»
республикалық мемлекеттік мекемесі
(мекенжайы: Қазақстан Республикасы
050010 Алматы қ., Достық даңғ., 87 б)
Тел.: +7 (727) 264-69-07, факс: +7 (727) 264-68-21
e-mail: office@archive.president.kz
сайты: archive.president.kz

(RU / EN)

© Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, 2024

© Авторлар ұжымы, 2024

Бас редактор

Ә.Қ. Мұстафина, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің директоры, тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бас редактордың орынбасары

Р.С. Кәрібжанова, Қазақстан Республикасы Президенті Архиві директорының орынбасары, (Қазақстан, Астана қ.)

Редакциялық топ:

Н.Т. Төлеев, Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Жалпы бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан, Астана қ.)

М.А. Алыбаева, Қырғыз Республикасы Цифрлық даму министрлігі жанындағы Архив қызметінің төрағасы (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Аль-Ахмад Нидал Ибрагим Мухаммад, Иордания Хашимит Корольдігі Ұлттық кітапханасының бас директоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор (Иордания, Амман қ.)

Қ.Ш. Әлімғазин, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Қолданбалы және ғылыми жобалар орталығының басшысы, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан, Алматы қ.)

А.Г. Горак, Мария Кюри-Склодовская университетінің Архивтану және хабилитус көмекші тарихи пәндер кафедрасы доценті, тарих ғылымдарының докторы (Польша, Варшава қ.)

М.Т. Жылгелдинов, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Оқу-әдістемелік орталығының басшысы (Қазақстан, Алматы қ.)

З.Е. Қабылдинов, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қазақстан, Алматы қ.)

П.А. Кюнг, Бүкілресейлік құжаттану және архив ісі ғылыми-зерттеу институтының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты (Ресей, Мәскеу қ.)

Г.Ж. Мұқажанова, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Архив қорын қалыптастыру қызметінің басшысы (Қазақстан, Астана қ.)

Г.Р. Нұрымбетова, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің ХХ ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу орталығының басшысы, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан, Алматы қ.)

Г.Ә. Сексенбаева, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан, Алматы қ.)

У.М. Юсупов, Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігінің «Узархив» агенттігінің директоры (Өзбекстан, Ташкент қ.)

(RU / EN)

Редактор: *Ж.Ә. Макатова*

Дизайн және компьютерде беттеу: *А.М. Дүйсембаев*

Жауапты хатшы: *С.М. Шайжанова*

МАЗМҰНЫ

Археография

- Е. Сыздыкова* К вопросу о подготовке указателей для сборников документов по истории политических репрессий в Казахстане (1920–1940-е гг.): методические аспекты.....5
- Н. Комочев* Публикация документов на иностранных языках: современные методические тенденции.....23

Қорларға шолу

- С. Алиева* История тюркских народов в документальных сборниках Архива Президента Республики Казахстан.....38
- М. Шотаев* Қазақстанға қоныс аударылған халықтарды қабылдау және орналастырудың «ерекше папкалар» құжаттарында көрінісі (1937–1954 жж.).....57

Саяси қуғын-сүргін тарихы архив құжаттарында

- Г. Нұрымбетова* Ұлт ұстазы және оқу ісі.....75
- Қ. Сәрсембина* Кеңестік қауіпсіздік органдары құжаттарындағы Алаш зиялыларын қудалауға қатысты деректер.....84
- Д. Сүлейменова* Батыс Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған Хасан Нұрмұхамедов.....99
- Н. Кубик* Деятели партии Алаш Павлодарского уезда. Новые архивные источники.....108

Шетелдік тәжірибе

- Zhangga* Prospects of normative documents development for regulation electronic document management in Kazakhstan and China.....121

Атаулы күндер

- Н. Нұрмаханов* Жанқожа батыр туралы тарихи зерттеулердің ерекшеліктері (250 жылдығына орай).....133
- Е. Чиликова* К 100-летию Р. Кошкарбаева: источники о подвиге и награде Героя.....142

Архивші мерейтойы

- А. Асанбаева, Ә. Бақтыбаева* Қызметке адалдықтың үлгісі.....153

УДК / UDC 94(574)

К вопросу о подготовке указателей для сборников документов по истории политических репрессий в Казахстане (1920–1940-е гг.): методические аспекты

*Елена Степановна Сыздыкова*¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, Республика Казахстан, г. Астана, к.и.н., старший научный сотрудник Центра прикладных и научных проектов

Аннотация. В статье содержится характеристика исторических этапов развития нормативно-методического обеспечения подготовки указателей как одного из элементов научно-справочного аппарата документальных публикаций. Методические приемы и способы подготовки НСА раскрываются на примере издания «Алашорда ісі». 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар» (12 томдық. Алматы: «Kitap» баспасы, 2023). Излагаются основные этапы работы, особенности и риски, возникающие в процессе использования автоматической системы поиска в формате PDF. В основе предлагаемого подхода лежит индивидуальный и коллективный опыт, а также анализ существующих отечественных и зарубежных практик.

Ключевые слова: археография, указатель, поиск, справка, риски.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихы (1920–1940 жж.) бойынша құжаттар жинағына көрсеткіштер дайындау мәселелері туралы: әдістемелік аспектілер

*Елена Степановна Сыздыкова*¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Қазақстан Республикасы, Астана қ., т.ғ.к., қолданбалы және ғылыми жобалар Орталығының аға ғылыми қызметкері

Аннотация. Мақалада құжаттық жарияланымдардың ғылыми-зерттеу аппаратының элементтерінің бірі болып табылатын – көрсеткіштерді дайындаудың нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етудің дамуының тарихи кезеңдерінің сипаттамасы келтірілген. ҒАА-ны дайындаудың әдістемелік әдістері мен шарттары «Алашорда ісі». 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар» (12 томдық. Алматы: «Kitap» баспасы, 2023) басылымының мысалында ашылады. PDF форматындағы автоматты іздеу жүйесін пайдалану процесінде туындайтын жұмыстың негізгі кезеңдері, мүмкіндіктері мен тәуекелдері көрсетілген. Ұсынылып отырған тәсіл жеке және ұжымдық тәжірибеге, сондай-ақ қолданыстағы отандық және шетелдік тәжірибелерді талдауларға негізделген.

Түйін сөздер: археография, көрсеткіш, іздеу, анықтама, тәуекелдер.

On the issue of preparing indexes for collections of documents on the history of political repression in Kazakhstan (1920–1940s): methodological aspects

Elena S. Syzdykova¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Astana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at the Center for Applied and Scientific Projects

Abstract. The article describes the historical stages of the development of normative and methodological support for the preparation of indexes as one of the elements of the scientific research apparatus of documentary publications. Methodological techniques and conditions for the preparation of the SRA are revealed by the example of the publication *Alashorda case. 1920–1940s. Documents and materials* (in 12 volumes. Almaty: Kitap Publishing House, 2023). The main stages of work, features and risks arising in the process of using an automatic search system in pdf format are described. The recommendations include a description of individual and collective experience, as well as an analysis of existing domestic and foreign practices.

Keywords: archaeography, index, search, help, risks.

Введение. Издание документальных сборников – один из основных видов деятельности Архива Президента Республики Казахстан. Концепция развития Архива до 2035 г. и Стратегический план работы на 2022–2025 гг. определяют публикацию и популяризацию документальных источников как важное направление его работы на ближайшую и среднесрочную перспективу.

В процессе создания документальной публикации особую роль играет подготовка научно-справочного аппарата (НСА). НСА – неотъемлемая часть документального издания. Именно наличие НСА делает сборник документов полноценным научным исследованием.

Среди элементов НСА самостоятельное значение имеют указатели. Призванные облегчить поиск в издании нужных сведений, они выполняют важные функции справочно-поискового и справочно-ориентирующего характера. Кроме того, наличие указателей значительно облегчает терминологическую работу с текстом. Специалисты полагают, что в условиях развития компьютерных технологий сведенные в единую базу данных указатели позволяют за несколько секунд получить информацию о том, в какой именно книге содержатся интересующие исследователя сведения, что, несомненно, служит существенным фактором оптимизации труда, особенно в научной сфере.

Однако, компьютерные же технологии стали причиной, поставившей под сомнение саму необходимость указателей. Полагая, что со времени изобретения PDF практическая потребность в указателях сама по себе исчезла, некоторые авторы стали воспринимать указатели как рудимент, пережиток прошлого. Исходя из того, что при современном развитии IT составить указатель можно с помощью любой, даже самой простой программы, они пытаются переосмыслить его необходимость, и далеко не всегда в пользу последнего.

В связи с этим отметим, что для научных, в том числе, археографических изданий, указатели есть отличительная и необходимая часть работы. Известный историк и археограф, специалист в области методики и техники документальных публикаций первой половины XX в. А.А. Шилов писал: «Документальный ... сборник немислим без «указателя»; без него он теряет по крайней мере половину своей стоимости» (Шилов,

1939: 116). «Только указатель, – развивал он далее свою мысль, – являясь более или менее подробным анализом содержания сборника, указывает исследователю – что и на каких страницах можно найти в нем. Расположенный в алфавитном порядке указатель дает возможность, не перелистывая всей книги, навести детальные справки чисто механически, а главным образом он объединяет разбросанные по всей книге места, где идет речь об определенном лице, географическом названии, предмете, произведении и т. п.»

Что же касается степени «легкости», с которой указатели составляются в настоящее время, то, безусловно, современные компьютерные программы существенно облегчают этот процесс. Однако надо также учесть, что при специфическом автоматическом поиске весьма высока вероятность пропуска большого числа упоминаний, представляющих интерес для специалистов.

Основная часть. За годы развития археографии как научной дисциплины накоплен значительный опыт подготовки НСА к документальным публикациям, в том числе, в отношении указателей. Большое внимание уделялось вопросам методики и приемам составления НСА на разных этапах создания нормативной документации в советское время. Первое наиболее системное понятие об указателях этого периода находим в Правилах издания документов, принятых на заседании научно-издательского совещания при Петроградском отделении Главного Управления архивным делом в сентябре 1919 г., указывалось:

«32. Издание документов сопровождается указателями различных имен и географических названий, а в случае надобности и предметными.

33. В указатели личных имен и географических названий вносятся все имена и названия, встречающиеся в документах в форме как существительных, так и прилагательных.

34. Имена и названия, упоминаемые в тексте почти на каждой странице, вносятся в указатель без перечисления страниц, с пометой «passim» (лат. – «повсюду», англ. – «везде» – авт.) или же опускаются и оговариваются перед указателем в особом примечании.

35. Имена без отчеств, фамилий и прозвищ не вносятся в указатели, если при них нет указания на титул или звание лица.

36. При именах личных в указателе должны быть краткие пояснения, которые ограничиваются: а) при личных именах определением звания или сословия лица или связи его с документами; б) при географических названиях кратким определением того, что название означает (город, реку и т. п.), и, если возможно, точным топографическим приурочением названия.

37. При определении лиц и имен допускаются сокращения, которые оговариваются в особых перечнях.

38. Указатели предметные прилагаются только в тех случаях, когда того требует характер издаваемых документов, причем принимаются во внимание, главным образом, те специальные термины, которые относятся к специальному кругу издаваемых документов.

39. При составлении указателя предварительно должны быть точно определены термины, подлежащие внесению в него.

40. Распространенные указатели допускаются лишь в исключительных случаях» (Сборник декретов, 1921: 122).

Следующий шаг в развитии нормативно-методического обеспечения археографических изданий был предпринят в 1935 г., когда на страницах журнала «Архивное дело» в порядке обсуждения были опубликованы Правила издания документов ЦАУ (Центрального архивного управления) СССР (Архивное дело №1, 1935:

67-77). В данных Правилах впервые обозначались в качестве отдельных элементов указатели личных имен (биографический или именной), географических названий и предметный. Претерпев некоторые изменения в череде последующих принятых и утвержденных правил издания документов, они сохранились и именно в таком виде вошли в состав Правил издания исторических документов СССР (1990 г.), а затем и в состав Правил издания документов Национального архивного фонда РК (2011 г.).

В Правилах 1935 г. впервые закреплялись две формы указателей – простые («глухие») и распространенные. Практика составления простого указателя допускалась в том случае, если вошедшие в него имена имели расшифровки в подстрочных примечаниях или если расшифровка имен представлялась невозможной. В случае, когда имя или наименование встречались на странице несколько раз, то после обозначения страницы в скобках указывалось количество упоминаний.

Наиболее расширенное толкование требований к оформлению указателей относится к 1945 г. (Основные правила публикации документов, 1945). В Основных правилах публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР, утвержденных директором Института истории Академии наук СССР академиком Б.Д. Грековым и начальником Главного архивного управления НКВД СССР И.И. Никитинским, из 177 статей 43 были посвящены системе научно-справочного оформления документальной публикации, из них 23 – указателям.

Правила 1945 г. предполагали использование пяти видов указателей (именного, предметного, географического, хронологического и общего). Они же закрепляли требования о составе глухого и распространенного указателей. Для именного указателя фиксировалась запись разночтений личных имен, встречающихся в тексте, а также упоминаний лиц под несколькими фамилиями и псевдонимами. Особое внимание обращалось на отличия между оформлением личных имен, встречающихся в тексте документов, и тех, которые упоминались в предисловии и примечаниях археографа. Последние, в частности, должны были набираться курсивом. Основные правила содержали конкретные примеры такого оформления. Особый стиль выделения (курсив) был характерен для наименований, встречающихся в предисловии и примечаниях археографа, при оформлении географического указателя.

В 1955 г. вышел первый выпуск «Правил издания исторических документов» (Правила издания исторических документов, 1956). Уже через год, в 1956 г. состоялось их второе издание. В разработке принимала участие комиссия в составе представителей Института истории (С.Н. Валк, А.А. Новосельский и Л.Н. Пушкарев), Главного архивного управления (И.И. Варжо, А.И. Логинов) и МГИАИ (Т.В. Ивницкая и Д.М. Эпштейн). Некоторые изменения коснулись состава НСА. Место общего указателя занял указатель терминологический. Количество указателей при этом не ограничивалось. Предполагалась возможность создания комбинированных указателей, включающих понятия нескольких видов.

Новый этап в развитии практики издания документальных публикаций связан с выходом в 1969 г. «Правил издания исторических документов в СССР» (Правила издания исторических документов в СССР, 1969). Как отмечали О.Ф. Козлов и И.И. Кудрявцев, подготовленные ВНИИДАД совместно с Институтом истории СССР АН СССР, ИМЛ при ЦК КПСС, МГИАИ, Комитетом по печати при Совете Министров СССР и Главархивом СССР, эти правила стали «значительным достижением отечественной археографии этапного характера» (Козлов, Кудрявцев, 2018). Они сыграли «большую роль в развитии публикаторской работы, проводимой архивными и научными учреждениями страны в 70–80-е годы, и послужили непосредственной основой для дальнейшего решения вопросов теории и методики издания исторических документов». Именно после выхода

Правил в 1969 г. был опубликован целый ряд методических пособий и рекомендаций, свидетельствовавших об успешной разработке методики издания исторических документов.

Последующая редакция Правил в 1990 г. стала итогом дальнейшего конструирования и совершенствования основных положений и методов подготовки к изданию исторических документов с учетом актуальных требований публикационной работы (Правила издания исторических документов в СССР, 1990). Она отразила целый ряд изменений и дополнений в методике подготовки НСА с точки зрения особенностей составления научно-справочного аппарата для отдельных видов изданий, определяемых соответственно типам документальных публикаций. Постатейный анализ Правил издания 1990 г. и Правил издания документов НАФ РК 2011 г. демонстрирует их историческую преемственность, в связи с чем можно сказать, что казахстанская археографическая практика базируется во многом на устоявшихся традициях публикационной деятельности всего предшествующего периода, а также традиции, сформированной в последующие годы под влиянием факторов как внутреннего, так и внешнего порядка.

Другой стороной кодификационной деятельности по отношению к процессу издания документальных публикаций служит создание теоретического (посредством научных исследований) и методического (посредством издания методических пособий, рекомендаций, руководств) обеспечения. Особенно широко в этом плане представлена советская и российская школа. Большой вклад в изучение теоретических аспектов и практики публикации архивных документов внесли М.С. Селезнев (Селезнев, 1974), С.О. Шмидт (Шмидт, 1976; Шмидт, 1988), Г.И. Королев (Королев, 1996; Королев, 1990), Е.М. Добрушкин (Добрушкин, 1989; Добрушкин, 1992), А.Д. Степанский (Степанский, 2004), В.П. Козлов (Козлов, 2008), В.Ю. Афиани, Н.А. Комочев (Афиани, Комочев, 2023) и др.

Анализ существующих видов археографической практики при публикации исторических источников и основных тенденциях ее развития в постсоветский период содержится в статье И.В. Сабенниковой и Н.И. Химиной (Сабенникова, Химиная, 2016). Специальные исследования о роли методики и системе подготовки НСА к изданию документов в разное время предпринимали А.А. Шилов (Шилов, 1939), Л.С. Беляева (Беляева, 1978; Беляева, 1980), Н.А. Комочев (Комочев, 2020; Комочев, 2021). Проблемы археографической деятельности, в том числе, подготовки НСА, через призму историографического анализа получили освещение на страницах работ Ю.С. Воробьевой (Воробьева, 1986) и А.С. Ловцова (Ловцов, 2023). Отдельным проблемам археографии (научных методов поиска, описания и издания исторических документов) в связи с автоматизацией архивного дела посвящена статья В.И. Звавич (Звавич, 2020). Составление НСА в зарубежных публикациях документов являлось предметом исследования Г.И. Королева (Королев, 1982; Королев, 1987; Королев, 1996; Королев, 1997). Из казахстанских авторов вопросами подготовки НСА при публикации документов новейшей истории занималась Е.М. Грибанова (Грибанова, 2008).

Специальные методические разработки, посвященные вопросам составления НСА для документальных публикаций, неоднократно осуществлялись сотрудниками ВНИИДАД (Воробьева, 1983). В 2016 г. под руководством Н.И. Химиной был подготовлен аналитический обзор «Исследование практики публикации архивных документов в Российской Федерации (1992–2013 гг.)» (Аналитический обзор, 2016). В обзоре, кроме прочего, содержится анализ современных публикаций документов федеральных, региональных и муниципальных архивов Российской Федерации, в рамках каждой из групп рассматриваются вопросы подготовки и содержания НСА (предисловия, текстуальные примечания и примечания по содержанию, хронике и указателям).

Для нас значительный интерес представляют специальные методические разработки, в которых вопросы составления НСА исследуются непосредственно в контексте публикации архивно-следственных материалов. Опыт создания подобных разработок представляется крайне важным с учетом актуализации тематики в постсоветский период, рассекречивания сотен и тысяч документов, введения их в научный оборот посредством публикации документальных сборников. Среди них – выдержавшее два издания в 1998 и 2008 гг. методическое пособие по публикации документов судебно-следственных дел (Козлов, 1998). Основное внимание при характеристике элементов НСА уделяется таким его элементам как предисловие, текстуальные примечания и примечания по содержанию.

Отдельную группу исследований составляют работы специалистов в области научных изданий литературных произведений (комментаторов литературных произведений, писем писателей и т. д.). С.А. Рейснер, И. Амбруш, А.Л. Гришунин, Н.В. Измайлов, А. Зверев, А. Соболев более свободны в вопросах комментирования структуры и содержания НСА (Воробьева, 1986). Именно они активно поднимали вопросы относительно комментирования источников, отличия комментариев (примечаний по содержанию) от текстуальных примечаний, характеристики указателей, вступительных статей, примечаний биографического, историко-литературного и критического характера. Знакомство с теорией и практикой составления именного указателя А. Соболева, составленной по итогам работы над сборником «Венеция в русской поэзии. 1888–1972» (Соболев, Тименчик, 2019) наводит на мысль о значительном сходстве процедуры составления указателей в литературе по текстологии и литературе по археографии, но еще больше – об открытых вопросах, которые не нашли отражения в нормативной документации. Положенные в основу, они стали отправной точкой при определении особенностей составления указателей и сложных (по А. Соболеву – пограничных) случаях включения имен, наименований или предметов в именные, географические или предметные указатели.

Изложенные далее рекомендации методического характера по составлению указателей содержат описание требований к ним, основных этапов подготовки, а также способов выполнения на примере издания «Алашорда ісі». 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 12 томдық. Алматы: «Kitap» баспасы, 2023.

Указатель как упорядоченный перечень наименований или обозначений объектов текста, упоминаемых в нем, призван содержать необходимые пояснения и ссылки на страницы издания. Как уже отмечалось, Правила издания документов НАФ РК фиксируют наличие трех видов указателей – именного, географического и предметного¹. По форме указатели делятся на глухие, развернутые и смешанные. Окончательный выбор указателей зависит от типа, цели и содержания издания. Издания научного и научно-популярного типа снабжают разнообразными указателями, которые отличаются друг от друга пояснениями различной степени подробности.

Основные требования, предъявляемые к указателям, сводятся к следующему:

- 1) понятия в них обозначаются в именительном падеже;
- 2) перечень фамилий (именной), географических и топографических (географический), понятий и предметов (предметный указатели) дается в алфавитном порядке;
- 3) при наличии различий в написании одного и того же имени, термина, понятия, сначала дается основное, общеизвестное (общепринятое) в настоящий момент наименование, затем в круглых скобках указываются все остальные его наименования.

¹В статье анализируются именная и географический указатели, а также указатель биографо-исторических справок, вошедших в состав издания «Алашорда ісі».

В соответствующих местах указателя по алфавиту даются остальные наименования со ссылкой на основное наименование;

4) указатель состоит из *трех элементов* – обозначение предмета (персоналии, места, понятия, термина); объяснение или уточнение обозначения (к фамилии – имя и отчество, к географическому и топографическому наименованию – определение (область, уезд, город, аул, река, гора и т. д.), к предметно-тематическому – раскрытие содержания термина); и ссылка на страницу книги. Ссылка на страницу никаким знаком не отделяется. Страницы между собой отделяются запятой.

Именной указатель. Практический смысл именного указателя заключается в том, чтобы дать возможность максимально быстро выяснить, упоминается ли в книге то или иное лицо, и если упоминается, то на каких страницах. Наличие именного указателя считается своеобразным знаком уважения автора к коллегам и читателям, помогает сэкономить время и силы на поиск необходимого лица.

Требования к составлению именного и других указателей также содержатся в Правилах издания документов НАФ РК (Об утверждении Правил издания документов № 349, 2011). Указатель, как правило, содержит все биографические уточнения, облегчая справочный аппарат основного текста (раскрытие псевдонимов, сведения о девичьих фамилиях, разночтении написаний и пр.). Он полезен для учета всех персоналий, о которых упоминается в книге.

К работе над указателем приступают, как правило, когда работа уже завершена и передана корректору, то есть, когда становится точно известно, что необходимые поправки не коснутся собственных имен. В процессе работы над именованием указателя можно выделить пять основных этапов. Они в известной степени распространяются и на другие указатели.

Первый этап – этап, во время которого прочитывается работа, вручную выбираются фамилии, имена, отчества, прозвища и т. д. Этот период подготовки материала для будущего указателя занимает обычно несколько дней.

На втором этапе файл подвергается первичной обработке: унифицируется написание фамилий, имен, отчеств. Например, при упоминании в тексте персоналий, имена (инициалы) которых идут перед фамилией, в указателе имеют обратный порядок: Халел Досмухамедович Досмухамедов – Досмухамедов Халел Досмухамедович. Клички, намеки и прозвища преобразуются в фамилии.

На третьем этапе составители прибегают к помощи архивных документов, специальной справочной литературы и интернета. В случаях, когда в тексте были указаны только фамилии с их помощью устанавливаются имена – отчества. Производится составление текста, при котором его позиции приводятся в тот вид, который будут иметь в итоговом указателе: все упомянутые лица имеют фамилии и инициалы, раскрываются псевдонимы, совмещаются разные варианты написания одного и того же имени и т. д. Это один из наиболее трудоемких процессов. Он может длиться в течение нескольких недель.

Сложность заключается в том, что в уголовно-следственных делах, если речь идет не о самих подсудимых, часто упоминаются только фамилии, редко имена, еще реже – отчества. Это обусловлено спецификой фиксации имени в устной и письменной казахской и русской традиции. Более того, записанные на слух со слов подсудимых, свидетелей, непривычные для русских следователей азиатские имена, часто искажались, в конечном итоге принимали вид, отличный от оригинальной формы. В связи с этим во многих случаях одно имя содержит два-три и более вариантов написания фамилии и имени. Например, фамилия Беремжанов имеет 4 варианта написания, включая казахский (Бірімжанұлы) – Биримжанов, Беремджанов, Беримжанов.

Другая группа имен включает сотрудников следственных органов, государственной безопасности, контрразведки. Существенную помощь в расшифровке инициалов для этой категории могут оказать материалы сайта *teto.ru* (раздел: [НКВД] Место службы: Казахская АССР).

На четвертом этапе список имен выстраивается по алфавиту, убираются дубликаты. В результате получается прототип будущего указателя, на основе которого составляется представление о его объеме. На этом этапе существенную помощь может оказать как информационно-справочная литература, так и помощь опытных коллег. Особенно сложно, если в предыдущих публикациях была допущена опечатка. Поиск реального имени, инициалов, также занимает много времени.

На завершающем (пятом) этапе проводится итоговая проверка имен полностью установленных, а также получивших перекрестные ссылки и неустановленных, проставляются страницы указателя.

Итогом проделанной работы должен стать выверенный во всех отношениях справочный текст с указанием всех вариаций имени, встречающийся в сборнике. Приведем несколько примеров:

Основное имя:

Қожанов Сұлтанбек (Кожанов Султанбек, Токбак, Ходжанов, Ходжанов Султан) 18, 19, 20, 40, 41, 43, 50, 65, 66, 69, 102, 107, 109–111, 115, 128, 130, 133, 173, 177, 200, 211, 254, 257, 259, 261, 262, 268 [...]

Другие варианты основного имени (в алфавитном порядке по указателю):

Кожанов Султанбек см.: Қожанов Сұлтанбек

Токбак (Колотушка) см.: Қожанов Сұлтанбек

Ходжанов см.: Қожанов Сұлтанбек

Ходжанов Султан см.: Қожанов Сұлтанбек

Основное имя:

Дулатов Мыржақып (Мадияр, Миржакуп, М. Дулатұлы, Мирякуб, Міржақып) 17, 18, 22, 37–39, 68, 102, 103, 109, 110, 128, 159, 162, 170 [...]

Другие варианты основного имени (в алфавитном порядке по указателю):

Мадияр см.: Дулатов Мыржақып

Миржакуп см.: Дулатов Мыржақып

М. Дулатұлы см.: Дулатов Мыржақып

Мирякуб см.: Дулатов Мыржақып

Міржақып см.: Дулатов Мыржақып

Работа над указателем, так как она связана с неоднократным перечитыванием текста, полезна с той точки зрения, что позволяет выявить уже на окончательном этапе опечатки и погрешности, которые могли бы попасть в печать.

Используя при составлении именного указателя только автоматический поиск в формате pdf, исследователи рискуют пропустить несколько важных групп наименований. Во-первых, существует риск пропустить лиц, не названных прямо по фамилии, а используемых такие указания как: «его жена», «ее брат» и т.д. Во-вторых, могут быть утрачены лица, чьи фамилии являются омонимами к отдельным словам или их фрагментам. В частности, запрос на фамилию «Таран» выявит значительное количество однокоренных слов, не имеющих отношения к имени председателя Кустанайского уездного исполкома Л.И. Тарана. Еще более расширенную картину даст поиск фамилии Д.И. Ли.

Автоматический поиск может привести и к содержательным ошибкам. Сплошной выбор по тексту фамилии Дутов приведет к формированию единой строки: Дутов (наиболее известный исторический персонаж периода революции и Гражданской войны – русский военачальник, участник Белого движения, атаман Оренбургского казачества Александр Ильич Дутов), с последующим набором страниц, на которых упоминается фамилия. Однако при внимательном прочтении и ручной обработке выясняется, что в книге речь идет о двух Дутовых. Второй – начальник районного отдела НКВД, младший лейтенант государственной безопасности Афанасий Леонтьевич Дутов.

Выборка без учета содержания текста приведет к тому, что в одну строку может попасть информация о двух деятелях по фамилии Исмагулов. Один из них – Исмагулов Газиз Манапович (проходил по делу № 11020 об антисоветской националистической организации в Казахстане, приговорен к ВМН) и сотрудник НКВД Исмагулов (вероятно, Лукман Искакович, младший лейтенант государственной безопасности). Схожая история – с известной фамилией председателя Президиума Верховного Совета СССР Михаила Ивановича Калинина и помощника начальника 1-го Спецотдела НКВД СССР, капитана госбезопасности Калинина (инициалы установить не удалось).

Основное правило при составлении именного указателя состоит в том, чтобы сведения об одном и том же лице, упоминаемом в документах под несколькими фамилиями, псевдонимами, кличками, прозвищами, и указания на страницы, где оно упоминается, были сосредоточены только под одной фамилией. Все другие фамилии, псевдонимы данного лица даются в круглых скобках при основной фамилии, а каждая из них помещается в соответствующем месте алфавита, но без указания страниц и только со ссылкой на основную фамилию. Если нет уверенности, что упоминаемые фамилии или прозвища принадлежат одному и тому же лицу, то они вносятся в указатель по отдельности.

В современной археографической практике существуют сложные (пограничные) случаи включения или невключения имен в указатели. Выделим наиболее типичные из них.

1. До сих пор неоднозначно решается задача о включении в указатель имен издателей, составителей и типографов, встречающихся в титулатуре книг. Согласно ст. 262 Правил издания документов НАФ, в именной указатель включаются «фамилии, имена, псевдонимы, клички наименований лиц, встречающихся *во всем издании*». Вместе с тем, в большинстве случаев составители в выборе решения о включении или невключении имен типографов в указатель следуют сложившейся археографической традиции, включая в него только имена, встречающиеся *в тексте документов*.

2. Упоминание лиц в заголовках книг также решается в зависимости от сложившейся археографической традиции и выбора составителей.

3. К категории спорных для включения в указатель относятся фамилии авторов работ, цитируемых в предисловии или примечаниях, если только по поводу этих работ не сообщается каких-либо исправлений, дополнений и т. п.

4. Девичьи фамилии и фамилии по первым-вторым и следующим мужьям. Приветствуются наиболее полные указания всех трансформаций. Например: «Ямашева-Таначева Хадича Зарифовна, урожденная Бадамшина (1883 – 29.09.1950) – супруга Валидхана Таначева, зубной врач, общественный деятель» (Қойгелдиев, Эбжанов, Нұрымбетова, Мырзатаева, Өзбеков, 2023).

4. Один из наиболее спорных вопросов – включение в указатель случаев, когда историческое лицо упомянуто в составе термина: «садвокасовщина», «ходжановщина», «мендешевцы», «сейфуллинцы» и др. Составители «Алашорда ісі» не включали в указатель подобные определения, полагая, что первоначально имея непосредственное

отношение к конкретной личности, они постепенно приобрели значение явления, содержание которого носило совершенно определенную идейную подоплеку, политический ярлык.

5. Учреждения и топонимы (станция Фрунзе, колхоз имени Сталина) в указатель не включаются на основании того, что являются именами собственными.

6. Фамилии лиц, приводимые на разных языках издания. При упоминании персоналий в основном тексте на одном языке, они включаются в указатель только на этом языке.

Согласно Правилам издания для двуязычных документальных публикаций, в именной указатель фамилия выносится на том языке, на котором упоминается в издании *впервые* в общепринятой на данный момент форме. Затем в скобках приводятся все остальные встречающиеся в документах варианты.

7. При оформлении учитывается практика транскрибирования имен, которая также меняется со временем. Например, написание фамилии Байтурсунов присутствовало в документах 1920-х гг., таким же сохранялось в русской транскрипции в 1980-е гг. и первые годы независимости. Впоследствии были внесены изменения в русское написание фамилии в соответствии с правилами фонетического произношения казахского языка – Байтурсынов. В указатель вносится общепринятый в соответствии с новым порядком произношения вариант, в скобках даются все имеющиеся варианты.

8. При упоминании в документах имени, даже в случае общеизвестного и общепринятого, в указатель выносится сначала фамилия, затем имя. Например, «Абай» в разделе на букву «А» должен нести пояснение: «Абай см.: Кунанбаев Абай». Страницы указываются в разделе на букву «К» с пояснением: «Кунанбаев Абай (Ибрагим), Абай, Құнанбайұлы Абай (Ибраһим)».

Примеров, когда известных людей у казахов называют просто по именам, много. Только в 6-м томе «Алашорда ісі» – Сабит, Мухтар, Габит и другие. Согласно правилам археографического оформления, в именном указателе они должны сопровождаться полным описанием – фамилией, именем, отчеством (если есть).

9. При включении имен на казахском языке на первое место также ставится фамилия. Таким образом, Ысқақ Бітебайұлы будет размещаться в разделе на букву «Б»: Бітебайұлы Ысқақ.

10. Одной из проблем считается вопрос о включении в именные указатели мифических имен. Например, стоит ли включать в указатель Алаша – мифического предка казахов (по аналогии со Святым Марком в Западной Европе). Согласно сложившейся традиции, такие имена вносятся в указатель только в случае, если они органически связаны с текстом.

В любом случае, все ограничения, вносимые в именной указатель, должны быть оговорены в предисловии.

Географический указатель – расположенный в алфавитном порядке перечень упоминаемых в сборнике документов географических названий (страна, река, гора, полуостров и т. п.) и топографических обозначений (город, губерния, уезд и т. п.) с присоединением определяющего его географического термина («Байпак, гора») или топографического обозначения («Берлик, село»). Определение отделяется от названия занятой. Перед номером страницы, как правило, никакой знак не ставится.

Степень подробности географического указателя зависит от характера издания и целей, поставленных составителем, что оговаривается в предисловии. В практике Архива Президента в указатель вносятся все географические названия, упоминаемые также в ссылках и в примечаниях. Однако специалисты отмечают также, что в географический указатель могут быть внесены не все географические названия или

топографические обозначения, а лишь те, о которых говорится в тексте по существу, которые непосредственно связаны с тематикой сборника.

Наименования включают в географический указатель в том обозначении, в каком они встречаются в тексте документов. За основное наименование принимается то из них, которое в тексте документов было исторически последним. После него в круглых скобках указываются все разночтения этого наименования (иноязычные в том числе) и современное. Например: Жеты-Суская обл. (Джеты-Суская обл., Джетысу, Жетысу, Жетису, Жетісу обл., Семиреченская обл.). Разночтения помещаются в указателе на соответствующих местах по алфавиту со ссылкой на основное наименование. Например, понятие «Семиреченская обл.» раскрывается: «Семиреченская обл. см.: Жеты-Суская обл.».

Сложные географические наименования вносятся в указатель по первому слову. Части какого-либо географического целого (района в городе или области, уезда в губернии и т. п.) вносятся в указатель под своим наименованием, а в пояснении указывается, к какому географическому целому относится данная часть. При упоминании в тексте документов как географического целого, так и его составных частей, последние систематизируются по алфавиту внутри географического целого.

При сомнении в тождестве упоминаемых названий сомнительные не объединяются страницами, а выносятся отдельно.

Из специальной литературы при составлении географического указателя рекомендуется использовать работы Ф.Н. Базановой (Базанова, 1959) и Б. Джумашева (Джумашев, 1951).

Биографо-исторические справки. Специфика архивных следственных дел заключается в их непосредственной взаимосвязи с биографией личности, попавшей под следствие и преданной суду. Это обусловило выбор составителями издания «Алашорда ісі» биографо-исторических справок в качестве самостоятельного элемента научно-справочного аппарата.

Справки составлены на основе материалов уголовно-следственных дел. Исследования последних лет показывают, что, являясь частью источникового массива, личные данные подвергались наименьшему искажению и субъективной интерпретации, и могут быть использованы для реконструкции биографий (Воробьева, 2020).

Другая группа источников для составления биографо-исторических справок – неопубликованные документы из фондов Архива Президента и других архивов, содержащих сведения о жизни и деятельности репрессированных. В справочно-информационном сопровождении к справкам указываются архивные фонды, а также списки опубликованных источников и литературы по каждому деятелю, чье дело представлено в издании. Существенную роль в подготовке справок сыграли исследования современных казахстанских исследователей, а также информационные базы данных «Открытый список» (<https://ru.openlist.wiki>) и базы данных «Алаш» электронной библиотеки, созданной на базе Восточно-Казахстанской областной универсальной библиотеки им. Абая (<https://alash.semeylib.kz>).

Биографо-исторические справки, как и примечания биографического характера, являются результатом исследовательского поиска и научного анализа. В качестве примера приведем биографию участника алашского движения Ибрагима Жайнакова. В процессе подготовки историко-биографической справки выяснилось, что в литературе отсутствуют даты рождения и смерти. Составителям НСА удалось определить дату рождения на основе документальных источников, касающихся другого общественного деятеля. Среди документов о поездке Барлыбека Сыртанова в г. Санкт-Петербург встречается информация о том, что сыскное отделение установило биографические

данные на И. Жайнакова, в которых отмечается: в 1911 г. ему было 25 лет. Таким образом, была установлена дата рождения Жайнакова – 1886 г.

Заключение. Несмотря на кажущиеся простоту и универсальность, указатели как важный элемент научно-справочного аппарата документальных публикаций требуют внимания и особой подготовки. Путаница, допущенная в процессе их составления, может повлечь за собой историческую ошибку в отношении той или иной персоналии, географического или топографического объекта, предмета или термина. В этом плане работы по составлению методических правил и рекомендаций продолжают сохранять свою актуальность. Оставшиеся открытыми вопросы методики подготовки указателей свидетельствуют о наличии серьезного потенциала в развитии теоретических и практических основ археографии как научной дисциплины, призванных способствовать росту качественных характеристик документальных изданий.

Литература

Шилов, 1939 – Шилов А.А. Руководство по публикации документов XIX и начала XX в. М., 1939.

Сборник декретов, 1921 – Правила издания документов (Приняты в засед. Научно-издат. совещ. при Петрогр. отделении Главного управления архивным делом 15 сентября 1919 г.). [Электронный ресурс]. Сборник декретов, циркуляров, инструкций и распоряжений по архивному делу за время 15.VI.1918–15.VI.1920. М., 1921: С. 122. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdaniya-dokumentov-1917-1990/pravila-1919/>. (Дата обращения: 09.09.2024 г.)

Архивное дело №1, 1935 – Правила издания документов ЦАУ СССР. [Электронный ресурс]. Архивное дело, 1935. Вып. 1 (34): С. 67-77. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdaniya-dokumentov-1917-1990/pravila-izdaniya-dokumentov-cau-sssr-1935-g/>. (Дата обращения: 09.06.2024 г.)

Основные правила публикации документов, 1945 – Основные правила публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР. Москва. Центр. тип. НКО СССР им. К.Е. Ворошилова, 1945: 28 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdaniya-dokumentov-1917-1990/osnovnye-pravila-publikacii-dokumentov-gosudarstvennogo-arhivnogo-fonda-sojuza-ssr-1945-g/>. (Дата обращения: 09.06.2024 г.)

Правила издания исторических документов, 1956 – Правила издания исторических документов. Акад. наук СССР, Ин-тут истории, Глав. арх. упр., Гос. ист.-арх. ин-тут. Москва. Издательство АН СССР, 1955: 72 с. Изд. второе. Москва. Издательство АН СССР, 1956: 72 с.

Правила издания исторических документов в СССР, 1969 – Правила издания исторических документов в СССР. Глав. архивное упр. при Совете Министров СССР. ВНИИДАД, АН СССР, Ин-т истории СССР, Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ком. по печати при Совете Министров СССР, МГИАИ. Москва. [б. и.], 1969: 111 с.

Козлов, Кудрявцев, 2018 – Козлов О.Ф., Кудрявцев И.И. Новая редакция «Правил издания исторических документов в СССР» и перспективы развития археографии, 2018. [Электронный ресурс] URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/kozlov-o-f-kudrjavcev-i-i-novaja-redakcija-pravil-izdaniya-istoricheskikh-dokumentov-v-sssr-i-perspektivy-razvitija-arheografii/?ysclid=lxarr1cdep600927464>. (Дата обращения: 10.06.2024 г.)

Правила издания исторических документов в СССР, 1990 – Правила издания исторических документов в СССР. ВНИИ документоведения и арх. дела и др. 2-е изд., перераб. и доп. Москва. Гл. арх. упр. при Совете Министров СССР, 1990: 186, [1] с.

Селезнев, 1974 – Селезнев М. С. Теория и методика советской археографии. Учеб. пособие. Под ред. [и с предисл.] С.И. Мурашова. Москва. [б. и.], 1974: 206 с.

Шмидт, 1976 – Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии. Археографический ежегодник за 1976 г. Отд. истории АН СССР, Археогр. комиссия АН СССР. Москва. Наука, 1976: С. 132-141.

Шмидт, 1988 – Шмидт С.О. Документальные памятники: выявление, учет, использование. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. И.А. Альтман, А.А. Курносов, В.Е. Туманов и др. Под редакцией С.О. Шмидта. Москва. Высшая школа, 1988: 255 с.

Королев, 1996 – Королев Г.И. Археография: учебное пособие. Г.И. Королев. Москва. Изд. центр РГГУ, 1996: 109 с.

Королев, 1990 – Королев Г.И. Факсимильное издание исторических источников: учебное пособие. Г.И. Королев, С.В. Чирков. Московский государственный историко-архивный институт. Москва. МГИАИ, 1990: 71 с.

Добрушкин, 1989 – Добрушкин Е.М. История отечественной археографии: современные проблемы и задачи изучения. Учебное пособие. Е.М. Добрушкин. Московский государственный историко-архивный институт. Москва. МГИАИ, 1989: 83 с.

Добрушкин, 1992 – Добрушкин Е.М. Основы археографии. Учебное пособие. Москва. РГГУ, 1992: 171 с.

Степанский, 2004 – Степанский А.Д. Археография отечественной истории XX века. Учебное пособие. А.Д. Степанский. Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2004: 210, [1] с.

Козлов, 2008 – Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. М. РОССПЭН, 2008: 224 с.

Афиани, Комочев, 2023 – Афиани В.Ю., Комочев Н.А. Археография. Теория, история и методика. Учебник. М. РГГУ, 2023: 300 с.

Сабенникова, Хими́на, 2016 – Сабенникова И.В., Хими́на Н.И. Публикация исторических документов в постсоветский период: анализ археографической практики, 2016. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/publikatsiya-istoricheskikh-dokumentov-v-postsovetskiy-period-analiz-arheograficheskoy-praktiki/viewer>. (Дата обращения: 14.05.2024 г.)

Шилов, 1939 – Шилов А.А. Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в. Москва, 1939. [Электронный ресурс] URL: <https://opentextnn.ru/old/history/arkheography/metod/shilov/index.html?id=245>. (Дата обращения: 11.06.2024 г.)

Беляева, 1978 – Беляева Л.С. Развитие методики подготовки документальных изданий. Советские архивы. № 5, 1978: С. 50–55.

Беляева, 1980 – Беляева Л.С. Развитие методики подготовки документальных изданий государственными архивами в девятой пятилетке. Вопросы археологии в Белорусской ССР. Минск, 1980: С. 35–45.

Комочев, 2020 – Комочев Н.А. Методические рекомендации по подготовке учебных документальных публикаций. Гуманитарный акцент. № 4, 2020: С. 83-89. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n>. (Дата обращения: 02.04.2024 г.)

Комочев, 2021 – Комочев Н.А. Методические рекомендации по подготовке учебных рецензий на документальные публикации, 2021. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-rekomendatsii-po-podgotovke-uchebnyh-retsenziy-na-dokumentalnye-publikatsii/viewer>. (Дата обращения: 09.06.2024 г.)

Воробьева, 1986 – Воробьева Ю.С. Научно-справочный аппарат документальных изданий научного типа (к историографии вопроса). Современные вопросы историографии советской археологии: сб. науч. тр. Главархив СССР. ВНИИДАД. М., 1986: С.22-34. [Электронный ресурс] URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/vorobjova-nsa-dokizdanij/>. (Дата обращения: 11.06.2024 г.)

Ловцов, 2023 – Ловцов А.С. Проблемы археографии в исследованиях российских архивистов: 1991–2019 гг., 2023. [Электронный ресурс] <https://vestnik.vniidad.ru/ru/informatsiya-o-vypuskakh/2020-god/soderzhanie-vypuska-5-2020/253-a-s-lovtsov-problemy-arkheografii-v-issledovaniyakh-rossijskikh-arkhivistov-1991-2019-gg> .(Дата обращения: 10.06.2024 г.)

Звавич, 2020 – Звавич В.И. Некоторые вопросы археографии в связи с автоматизацией архивного дела. Сборник докладов и сообщений XXVI международной научно-практической конференции «Документация в информационном обществе: делопроизводство и архивное дело в условиях цифровой трансформации» (Москва, 7 - 8 ноября 2019 г.). М., 2020: С. 305-309.

Королев, 1982 – Королев Г.И. Научно-справочный аппарат зарубежных публикаций исторических документов (XX в.). Учеб. пособие. М., 1982.

Королев, 1987 – Королев Г.И. Археографическое оформление документов в иностранных публикациях исторических источников: учебное пособие. Г.И. Королев; Московский гос. историко-архивный ин-т, 1987: 48 с.

Королев, 1996 – Королев Г.И. Об изучении зарубежной археографии. Труды Московского государственного историко-архивного института. Т. 33. М., 1996: С. 235-243.

Королев, 1997 – Королев Г.И. Систематизация и кодификация принципов и методов публикации исторических источников за рубежом. Вестник архивиста. № 4 (40), 1997.: С. 110-117.

Грибанова, 2008 – Методические рекомендации по подготовке научно-справочного аппарата при публикации документов по истории новейшего времени. Е.М. Грибанова. Архив Президента РК. Алматы, 2008: 24 с.

Воробьева, 1983 – Научно-справочный аппарат документальных изданий: Метод. Рекомендации. ВНИИ документоведения и арх. дела. Сост. Ю.С. Воробьева и др. М. ВНИИДАД, 1983: 135 с.

Аналитический обзор, 2016 – Аналитический обзор «Исследование практики публикации архивных документов в Российской Федерации (1992-2013 гг.)», 2016. [Электронный ресурс] URL: <http://sif.vniidad.ru>. (Дата обращения: 10.06.2024 г.)

Козлов, 1998 – Издание судебно-следственных документов советского периода: методическое пособие. ВНИИДАД. рук. темы О.Ф. Козлов. авт.: М.В. Бельдова, Ю.С. Воробьева, М.П. Дьячкова. М., 1998: 46 с.;

Дегтярева, 2008 – Публикация документов следственных и судебных дел политического характера (1920–1950 гг.): методическое пособие / ВНИИДАД; Науч. рук. И.А. Дегтярева; сост.: И.И. Кудрявцев, Н.М. Перемышленникова, В.И. Терешкин. – М., 2008. 87 с.

Соболев, Тименчик, 2019 – Венеция в русской поэзии. 1888-1972: опыт антологии / [составление, сопроводительные тексты, примечания] А. Соболев, Р. Тименчик. – М.: Новое лит. обозрение, 2019: 1095, [8] с.

Об утверждении Правил издания документов № 349, 2011 – Об утверждении Правил издания документов Национального архивного фонда. Приказ Министра связи и информации Республики Казахстан от 16 ноября 2011 г. № 349. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 20 декабря 2011 г. № 7342. [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz>. (Дата обращения: 28.03.2024 г.)

Қойгелдиев, Әбжанов, Нұрымбетова, Мырзатаева, Өзбеков, 2023 – «Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 5-том. «Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933–1938 жж.». Құраст.: М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, З. Мырзатаева, Ж. Өзбеков. Алматы. «Kitap», 2023: 532 б., сур. 16 б.

Базанова, 1959 – Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 – декабрь 1936 гг.). Сост.: Базанова Ф.Н. Архивное управление МВД Казахской ССР. Алма-Ата, 1959: 285 с.

Джумашев, 1951 – Казахская ССР. Административно-территориальное деление: на 1 января 1951 г. отв. ред. Б. Джумашев. Информ.-стат. отдел Президиума Верховного Совета КазССР. Изд. 2-е, доп. Алма-Ата. Казгосиздат, 1951: 185 с.

Воробьева, 2020 – Воробьева И.А. Архивные уголовно-следственные дела как источник изучения биографических сведений и повседневности (по материалам дел репрессированных судей Ленинграда) [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/article/n/arhivnye-ugolovno-sledstvennye-dela-kak-istochnik-izucheniya-biograficheskikh-svedeniy-i-povsednevnosti-po-materialam-del-ysclid=lxmut0irk6985165625>. (Дата обращения: 14.05.2024 г.)

References

Shilov, 1939 – Shilov A.A. Rukovodstvo po publikacii dokumentov XIX i nachala NN v. M., 1939 [in Russian]

Sbornik dekretov, 1921 – Pravila izdanija dokumentov (Prinjaty v zased. Nauchno-izdat. soveshh. pri Petrogr. otdelenii Glavnogo upravlenija arhivnym delom 15 sentjabrja 1919 g.). [Jelektronnyj resurs]. Sbornik dekretov, cirkuljarov, instrukcij i raspordazhenij po arhivnomu delu za vremja 15.VI.1918–15.VI.1920. M., 1921: S. 122. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdanija-dokumentov-1917-1990/pravila-1919/>. (Data obrashhenija: 09.09.2024 g.) [in Russian]

Arhivnoe delo №1, 1935 – Pravila izdanija dokumentov CAU SSSR. [Jelektronnyj resurs]. Arhivnoe delo, 1935. Vyp. 1 (34): S. 67-77. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdanija-dokumentov-1917-1990/pravila-izdanija-dokumentov-cau-sssr-1935-g/>. (Data obrashhenija: 09.06.2024 g.) [in Russian]

Osnovnye pravila publikacii dokumentov, 1945 – Osnovnye pravila publikacii dokumentov Gosudarstvennogo arhivnogo fonda Sojuza SSR. Moskva. Centr. tip. NKO SSSR im. K.E. Voroshilova, 1945: 28 s. [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/pravila-izdanija-dokumentov-1917-1990/osnovnye-pravila-publikacii-dokumentov-gosudarstvennogo-arhivnogo-fonda-sojuza-ssr-1945-g/>. (Data obrashhenija: 09.06.2024 g.) [in Russian]

Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov, 1956 – Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov. Akad. nauk SSSR, In-t istorii, Glav. arh. upr., Gos. ist.-arh. in-tut. Moskva. Izdatel'stvo AN SSSR, 1955: 72 s. Izd. vtoroe. Moskva. Izdatel'stvo AN SSSR, 1956: 72 s. [in Russian]

Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov v SSSR, 1969 – Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov v SSSR. Glav. arhivnoe upr. pri Sovete Ministrov SSSR. VNIIDAD, AN SSSR, In-t istorii SSSR, In-t marksizma-leninizma pri CK KPSS, Kom. po pechati pri Sovete Ministrov SSSR, MGIAI. Moskva. [b. i.], 1969: 111 s. [in Russian]

Kozlov, Kudrjavcev, 2018 – Kozlov O.F., Kudrjavcev I.I. Novaja redakcija «Pravil izdanija istoricheskikh dokumentov v SSSR» i perspektivy razvitija arheografii, 2018. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://opentextnn.ru/history/archeography/publication/rules/kozlov-o-f-kudrjavcev-i-i-novaja-redakcija-pravil-izdanija-istoricheskikh-dokumentov-v-sssr-i-perspektivy-razvitija-arheografii/?ysclid=lxarr1cdep600927464>. (Data obrashhenija: 10.06.2024 g.) [in Russian]

Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov v SSSR, 1990 – Pravila izdanija istoricheskikh dokumentov v SSSR. VNII dokumentovedenija i arh. dela i dr. 2-e izd., pererab. i dop. Moskva. Gl. arh. upr. pri Sovete Ministrov SSSR, 1990: 186,[1] s. [in Russian]

Seleznev, 1974 – Seleznev M. S. Teorija i metodika sovetskoj arheografii. Ucheb. posobie. Pod red. [i s predisl.] S.I. Murashova. Moskva. [b. i.], 1974: 206 s. [in Russian]

Shmidt, 1976 – Schmidt S.O. Nekotorye voprosy razvitija sovetskoj arheografii. Arheograficheskiy ezhegodnik za 1976 g. Otd. istorii AN SSSR, Arheogr. komissija AN SSSR. Moskva. Nauka, 1976: S. 132-141. [in Russian]

Shmidt, 1988 – Schmidt S.O. Dokumental'nye pamjatniki: vyjavlenie, uchet, ispol'zovanie. Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij. I.A. Al'tman, A.A. Kurnosov, V.E. Tumanov i dr. Pod redakciej S.O. Shmidta. Moskva. Vysshaja shkola, 1988: 255 s. [in Russian]

Korolev, 1996 – Korolev G.I. Arheografija: uchebnoe posobie. G.I. Korolev. Moskva. Izd. centr RGGU, 1996: 109 s. [in Russian]

Korolev, 1990 – Korolev G.I. Faksimil'noe izdanie istoricheskikh istochnikov: uchebnoe posobie. G.I. Korolev, S.V. Chirkov. Moskovskij gosudarstvennyj istoriko-arhivnyj institut. Moskva. MGIAI, 1990: 71 s. [in Russian]

Dobrushkin, 1989 – Dobrushkin E.M. Istorija otechestvennoj arheografii: sovremennye problemy i zadachi izuchenija. Uchebnoe posobie. E.M. Dobrushkin. Moskovskij gosudarstvennyj istoriko-arhivnyj institut. Moskva. MGIAI, 1989: 83 s. [in Russian]

Dobrushkin, 1992 – Dobrushkin E.M. Osnovy arheografii. Uchebnoe posobie. Moskva. RGGU, 1992: 171 s. [in Russian]

Stepanskij, 2004 – Stepanskij A.D. Arheografija otechestvennoj istorii XX veka. Uchebnoe posobie. A.D. Stepanskij. Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. – M., 2004: 210, [1] s. [in Russian]

Kozlov, 2008 – Kozlov V.P. Osnovy teoreticheskoj i prikladnoj arheografii. M. ROSSPJeN, 2008: 224 s. [in Russian]

Afiani, Komochev, 2023 – Afiani V.Ju., Komochev N.A. Arheografija. Teorija, istorija i metodika. Uchebnik. M. RGGU, 2023: 300 s. [in Russian]

Sabennikova, Himina, 2016 – Sabennikova I.V., Himina N.I. Publikacija istoricheskikh dokumentov v postsovetskij period: analiz arheograficheskoj praktiki, 2016. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/publikatsiya-istoricheskikh-dokumentov-v-postsovetskij-period-analiz-arheograficheskoj-praktiki/viewer>. (Data obrashhenija: 14.05.2024 g.) [in Russian]

Shilov, 1939 – Shilov A.A. Rukovodstvo po publikacii dokumentov XIX v. i nachala XX v. Moskva, 1939. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://opentextnn.ru/old/history/arkheography/metod/shilov/index.html?id=245>. (Data obrashhenija: 11.06.2024 g.) [in Russian]

Beljaeva, 1978 – Beljaeva L.S. Razvitie metodiki podgotovki dokumental'nyh izdanij. Sovetskie arhivy. № 5, 1978: S. 50–55.

Beljaeva, 1980 – Beljaeva L.S. Razvitie metodiki podgotovki dokumental'nyh izdanij gosudarstvennymi arhivami v devjatoj pjatiletke. Voprosy arheografii v Belorusskoj SSR. Minsk, 1980: S. 35–45. [in Russian]

Komochev, 2020 – Komochev N.A. Metodicheskie rekomendacii po podgotovke uchebnyh dokumental'nyh publikacij. Gumanitarnyj akcent. № 4, 2020: S. 83-89. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n>. (Data obrashhenija: 02.04.2024 g.) [in Russian]

Komochev, 2021 – Komochev N.A. Metodicheskie rekomendacii po podgotovke uchebnyh recenzij na dokumental'nye publikacii, 2021. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-rekomendatsii-po-podgotovke-uchebnyh-retsenziy-na-dokumentalnye-publikatsii/viewer>. (Data obrashhenija: 09.06.2024 g.) [in Russian]

Vorob'eva, 1986 – Vorob'eva Ju.S. Nauchno-spravochnyj apparat dokumental'nyh izdanij nauchnogo tipa (k istoriografii voprosa). Sovremennye voprosy istoriografii sovetskoj arheografii: sb. nauch. tr. Glavarhiv SSSR. VNIIDAD. M., 1986: S.22-34. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://opentextnn.ru/history/arkheography/publication/vorobjova-nsa-dokizdanij/>. (Data obrashhenija: 11.06.2024 g.) [in Russian]

Lovcov, 2023 – Lovcov A.S. Problemy arheografii v issledovanijah rossijskikh arhivistov:

1991–2019 gg., 2023. [Elektronnyj resurs] <https://vestnik.vniidad.ru/ru/informatsiya-o-vypuskakh/2020-god/soderzhanie-vypuska-5-2020/253-a-s-lovtsov-problemy-arkheografii-v-issledovaniyakh-rossijskikh-arkhivistov-1991-2019-gg>. (Data obrashhenija: 10.06.2024 g.) [in Russian]

Zvavich, 2020 – Zvavich V.I. Nekotorye voprosy arheografii v svjazi s avtomatizaciej arhivnogo dela. Sbornik dokladov i soobshhenii XXVI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Dokumentacija v informacionnom obshhestve: deloproizvodstvo i arhivnoe delo v uslovijah cifrovoj transformacii» (Moskva, 7 - 8 nojabrja 2019 g.). M., 2020: S. 305-309. [in Russian]

Korolev, 1982 – Korolev G.I. Nauchno-spravochnyj apparat zarubezhnyh publikacij istoricheskikh dokumentov (XX v.). Ucheb. posobie. M., 1982. [in Russian]

Korolev, 1987 – Korolev G.I. Arheograficheskoe oformlenie dokumentov v inostrannyh publikacijah istoricheskikh istochnikov: uchebnoe posobie. G.I. Korolev; Moskovskij gos. istoriko-arhivnyj in-t, 1987: 48 s. [in Russian]

Korolev, 1996 – Korolev G.I. Ob izuchenii zarubezhnoj arheografii. Trudy Moskovskogo gosudarstvennogo istoriko-arhivnogo instituta. T. 33. M., 1996: S. 235-243. [in Russian]

Korolev, 1997 – Korolev G.I. Sistematizacija i kodifikacija principov i metodov publikacii istoricheskikh istochnikov za rubezhom. Vestnik arhivista. № 4 (40), 1997.: S. 110-117. [in Russian]

Gribanova, 2008 – Metodicheskie rekomendacii po podgotovke nauchno-spravochnogo apparata pri publikacii dokumentov po istorii novejshego vremeni. E.M. Gribanova. Arhiv Prezidenta RK. Almaty, 2008: 24 s. [in Russian]

Vorob'eva, 1983 – Nauchno-spravochnyj apparat dokumental'nyh izdanij: Metod. Rekomendacii. VNIID dokumentovedeniya i arh. dela. Sost. Ju.S. Vorob'eva i dr. M. VNIIDAD, 1983: 135 s. [in Russian]

Analiticheskij obzor, 2016 – Analiticheskij obzor «Issledovanie praktiki publikacii arhivnyh dokumentov v Rossijskoj Federacii (1992-2013 gg.)», 2016. [Elektronnyj resurs] URL: <http://sif.vniidad.ru>. (Data obrashhenija: 10.06.2024 g.) [in Russian]

Kozlov, 1998 – Izdanie sudebno-sledstvennyh dokumentov sovetskogo perioda: metodicheskoe posobie. VNIIDAD. ruk. temy O.F. Kozlov. avt.: M.V. Bel'dova, Ju.S. Vorob'eva, M.P. D'jachkova. M., 1998: 46 s.; [in Russian]

Degtjareva, 2008 – Publikacija dokumentov sledstvennyh i sudebnyh del politicheskogo haraktera (1920–1950 gg.): metodicheskoe posobie / VNIIDAD; Nauch. ruk. I.A. Degtjareva; sost.: I.I. Kudrjavcev, N.M. Peremyshlennikova, V.I. Tereshkin. – M., 2008. 87 s. [in Russian]

Sobolev, Timenchik, 2019 – Venecija v russoj pojezii. 1888-1972: opyt antologii / [sostavlenie, soprovoditel'nye teksty, primechanija] A. Sobolev, R. Timenchik. – M.: Novoe lit. obozrenie, 2019: 1095, [8] s. [in Russian]

Ob utverzhdenii Pravil izdanija dokumentov № 349, 2011 – Ob utverzhdenii Pravil izdanija dokumentov Nacional'nogo arhivnogo fonda. Prikaz Ministra svjazi i informacii Respubliki Kazahstan ot 16 nojabrja 2011 g. № 349. Zaregistrovan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 20 dekabrja 2011 g. № 7342. [Elektronnyj resurs] URL: <https://adilet.zan.kz>. (Data obrashhenija: 28.03.2024 g.) [in Russian]

Ќojgeldiev, Ёbzhanov, Њrymbetova, Myrzataeva, Ёzbekov, 2023 – «Alashorda isi. 1920–1940 zhzh. Ќyzhattar men materialdar». 5-tom. «Alashorda ykimeti mysheleri men osy ystanymdary tylralardy zhoju sharalary. 1933–1938 zhzh.». Ќyrast.: M. Ќojgeldiev, H. Ёbzhanov, G. Њrymbetova, Z. Myrzataeva, Zh. Ёzbekov. Almaty. «Kitap», 2023: 532 b., sur. 16 b. [in Russian]

Bazanova, 1959 – Spravochnik po administrativno-territorial'nomu deleniju Kazahstana (avgust 1920 – dekabr' 1936 gg.). Sost.: Bazanova F.N. Arhivnoe upravlenie MVD Kazahskoj SSR. Alma-Ata, 1959: 285 s. [in Russian]

Dzhumashev, 1951 – Kazahskaja SSR. Administrativno-territorial'noe delenie: na 1 janvarja 1951 g. otv. red. B. Dzhumashev. Inform.-stat. otdel Prezidiuma Verhovnogo Soveta KazSSR. Izd. 2-e, dop. Alma-Ata. Kazgosizdat, 1951: 185 s. [in Russian]

Vorob'eva, 2020 – Vorob'eva I.A. Arhivnye ugovovno-sledstvennye dela kak istochnik izucheniya biograficheskikh svedenij i povsednevnosti (po materialam del repressirovannyh sudej Leningrada) [Elektronnyj resurs]. <https://cyberleninka.ru/article/n/arhivnye-ugolovno-sledstvennye-dela-kak-istochnik-izucheniya-biograficheskikh-svedeniy-i-povsednevnosti-po-materialam-del?ysclid=lxmut0irk6985165625>. (Data obrashhenija: 14.05.2024 g.) [in Russian]

УДК 930.2 (075) 930.25

Публикация документов на иностранных языках: современные методические тенденции

Никита Алексеевич Комочев¹

¹Институт славяноведения Российской академии наук, Российский государственный гуманитарный университет, Россия, Москва, к.и.н., доцент, старший научный сотрудник

Аннотация. Подготовка научных публикаций документов на иностранных языках имеет выраженную специфику, связанную с особенностями передачи текста, описанием, переводом и комментированием источников. В работе нередко пересекаются археографические традиции разных стран и научных школ. Обозначенная сфера, как правило, весьма кратко отражается в общих методических руководствах по публикации документов. Настоящая статья ставит своей задачей обозначить алгоритм действий публикатора и акцентировать внимание на ключевых вопросах подготовки публикаций документов, использующих различную графику письма: кириллицу, латиницу, арабский алфавит и др. Рассматриваются особенности использования шрифтов, выбора принципов передачи текста, описания содержания и внешних особенностей документов, составления текстуальных примечаний и комментариев по содержанию. Внимание уделено также вопросам перевода текста иноязычных документов и публикации переводов, по времени своего составления находящихся ближе к оригиналу. Публикации, в которых наряду с источниками на родном языке присутствуют иноязычные документы, характеризуются большей разносторонностью, они способны отразить различные позиции в отношении изучаемых явлений и событий. Такие публикации выводят изучение темы на международный уровень, расширяют методический инструментарий археографии.

Ключевые слова: археография, современные документальные публикации, документы на иностранных языках, системы письма, передача текста документов в публикации, описание документов, перевод текста архивных документов.

Құжаттарды шет тілдерінде жариялау: қазіргі заманғы әдістемелік тенденциялар

Никита Алексеевич Комочев¹

¹Ресей ғылым академиясының Славянтану институты, Ресей мемлекеттік гуманитарлық университеті, Ресей, Мәскеу, т.ғ.к., доцент, аға ғылыми қызметкер

Аннотация. Шет тілдерінде құжаттардың ғылыми жарияланымдарын дайындау мәтінді беру, дереккөздерді сипаттау, аудару және түсініктеме беру ерекшеліктерімен байланысты айқын ерекшеліктерге ие. Жұмыста әртүрлі елдер мен ғылыми мектептердің археографиялық дәстүрлері жиі қиылысады. Белгіленген сала, әдетте, құжаттарды жариялаудың жалпы әдістемелік нұсқаулықтарында өте қысқа көрініс табады. Бұл мақала жариялаушының іс-қимыл алгоритмін белгілеуді және хаттың әртүрлі графикасын қолданатын құжаттар жарияланымдарын дайындаудың негізгі мәселелеріне назар аударуды мақсат етеді: кириллица, латын, араб алфавиті және т. б. Қаріптерді пайдалану, мәтінді беру принциптерін таңдау, құжаттардың мазмұны мен сыртқы

ерекшеліктерін сипаттау, мазмұны бойынша мәтіндік ескертулер мен түсініктемелер жасау ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, шет тіліндегі құжаттардың мәтінін аудару және аудармаларды жариялау мәселелеріне назар аударылады, олардың жасалу уақыты түпнұсқаға жақын. Ана тіліндегі дереккөздермен бірге шет тіліндегі құжаттар бар басылымдар жан-жақтылықпен сипатталады, олар зерттелетін құбылыстар мен оқиғаларға қатысты әртүрлі ұстанымдарды көрсете алады. Мұндай жарияланымдар тақырыпты зерделеуді халықаралық деңгейге шығарады, археографияның әдістемелік инструментарийін кеңейтеді.

Түйін сөздер: археография, қазіргі құжаттық басылымдар, шет тілдеріндегі құжаттар, жазу жүйелері, құжаттар мәтінін басылымға беру, құжаттардың сипаттамасы, архивтік құжаттар мәтінінің аудармасы.

Publication of documents in foreign languages: current methodological trends

*Nikita A. Komochev*¹

¹Institute for Slavic Studies (Russian Academy of Sciences), Russian State University for the Humanities, Russia, Moscow, Candidate of Historical Sciences, associate professor, senior researcher

Abstract. The publication of documents in foreign languages has its own specifics related to the transcription, description, translation and commentary. During this work the publishing traditions of different countries and scientific schools often intersect. All that is usually very briefly reflected in the general guidelines for the publication of documents. The article aims to identify the algorithm of the publisher's actions and focus on the key issues for preparing publications of documents using different writing graphics: Cyrillic, Latin, Arabic alphabet, etc. Using typefaces, choosing the principles of transcription, describing the content and external features of documents, making textual notes and comments on the content are considered. Attention is also paid to the new translation and the publication of existing translations, which are close in date to the original. Publications that include foreign language documents along with sources in their native language are characterized by greater versatility, they reflect different positions regarding the phenomena and circumstances studied. Such publications bring the study to the international level, expand the methodological tools of science.

Keywords: publication of documents, modern documentary publications, documents in foreign languages, writing systems, transcription of the text for publication, description of documents, translation of archival documents.

Введение

Недавно вышедшие в России «Методические рекомендации по публикации архивных документов в печатном виде» (2023) довольно бегло касаются работы с документами на иностранных языках. Дело ограничивается упоминанием ряда аспектов в связи с этапами подготовки публикации, также присутствует небольшой параграф (п. 5.5.) «Особенности передачи иноязычного текста» (Методические рекомендации, 2023: 100-103).

Применительно к выбору основного текста изначально многоязычных документов, например, международных договоров, рекомендуется руководствоваться языковыми особенностями, целевой аудиторией публикации и пожеланиями составителей (п. 4.2.3), в легендах указывать язык документа (п. 7.3).

Рассматриваются следующие варианты: параллельная публикация на языке

оригинала и в переводе (в виде отдельных изданий или в одном издании); публикация только перевода, публикация на языке оригинала без перевода (п. 5.5.1.). Более подробно охарактеризованы принципы перевода, особенности отражения в нем специфических понятий, идиоматических выражений, собственных имен, географических названий, наименований учреждений и др. (п. 5.5.2–5.5.4.). В остальном рекомендуется руководствоваться периодом создания и особенностями языка документов, существующей практикой публикации аналогичных документов (п. 5.5.2.).

В действовавших ранее и хорошо известных в странах СНГ «Правилах издания исторических документов в СССР» (М., 1990) тематика, связанная с публикациями документов на иностранных языках, представлена аналогичным образом (Правила, 1990: 44, 60-66): говорится о воспроизведении иноязычных слов (п. 86), отдельный параграф (п. 132-144) посвящен особенностям передачи текста и перевода иноязычных документов. Кратко сказано о передаче орфографии (в соответствии с нормами языка документа) и необходимости сохранения стилистических особенностей (п. 133, 134).

Между тем задача обстоятельной разработки методики публикации документов на иностранных языках в настоящее время становится все более актуальной. С расширением направлений межархивного и международного сотрудничества, развитием практики публикации архивных документов в электронной форме становится возможным расширение языкового разнообразия вводимых в научный оборот источников. Настоящая статья в большей степени посвящена советскому и российскому опыту публикации архивных документов. В стороне остаются требующие особого рассмотрения методические разработки других стран. Тем не менее, учитывая универсальную актуальность подготовки публикаций документов на разных языках, задача представляет интерес в более широком международном контексте.

Историография

Несмотря на большой дореволюционный опыт публикации документов на разных языках, разработка методической базы началась в советское время. Ключевые подходы кратко зафиксированы уже в первых общих «Правилах издания документов», принятых Петроградским отделением Главного управления архивным делом РСФСР 15 сентября 1919 г. и оставшихся долгое время единственным официальным руководством по археографии в стране.

Среди сорока пунктов присутствует один (п. 22), относящийся к интересующему нас сюжету: «Документы на иностранных языках печатаются в подлиннике и с современными им переводами. В тех случаях, когда такие переводы неточно передают текст подлинника, редактору вменяется в обязанность дать, кроме того, и точный перевод документа. При этом желательно, чтобы иностранный текст и современный ему перевод были напечатаны рядом один с другим, в двух столбцах en regard, а перевод редактора помещался под ними на нижней половине соответствующих страниц издания» (Правила, 1921: 120).

При всей однозначности и краткости здесь дается алгоритм действий публикатора, актуальный и в наше время. Нетипичным для последующей практики следует признать возможность публикации документа в трех вариантах – текста на языке оригинала и двух его переводов.

Проект правил А.А. Сергеева (1935) подразумевал обязательную публикацию после текста подлинника перевода иноязычных документов, а в примечаниях – перевода иностранных слов и цитат (Сергеев, 1935: 74).

В проекте А.А. Шилова, составленном при участии В.К. Лукомского и опубликованном без указания авторов (1935), содержится рекомендация публиковать иноязычный документ или цитату на языке оригинала, а перевод печатать параллельно или в

примечании с обязательным указанием даты перевода (Правила, 1935: 111).

В книге А.А. Шилова (1939) работа с иноязычными текстами впервые была представлена как самостоятельная археографическая задача (Шилов, 1939: 43-45). Автор обосновывал необходимость публикации текста в обоих вариантах – на языке оригинала и в переводе. В качестве примера приводятся два перевода одного и того же источника (письма императора Франца-Иосифа Николаю II от 29 сентября 1908 г.) из двух разных публикаций одного составителя. Переводы оказываются различными по стилю, содержат расхождения по содержанию. Следовательно, замечает А.А. Шилов, публикация текста на языке оригинала имеет важное контрольное значение, позволяя оценить качество и точность публикуемого перевода.

Ценное наблюдение А.А. Шилова касается так называемых «делопроизводственных переводов», близких по времени к оригиналу. Особенно часто такие переводы делались с документов на восточных языках. Ценность «делопроизводственных переводов», с одной стороны, в том, что решения зачастую принимались именно на их основании, без обращения к оригиналу. С другой стороны, выполнивший перевод чиновник мог недостаточно хорошо владеть языками или выполнить перевод тенденциозно. В публикации, подчеркивал А.А. Шилов, необходимо оговаривать степень точности перевода, а неудовлетворительные по качеству переводы заменять современными, более точными.

В «Основных правилах публикации» (1945), заменивших правила 1919 г., встречаем самые очевидные указания: документы публикуются на языке оригинала и при необходимости снабжаются переводом; преимуществом обладает перевод, близкий по времени к оригиналу, его неточности оговариваются в примечаниях; перевод цитат и слов на иностранных языках приводится в примечаниях к тексту (Основные правила, 1945: 13-14).

Последующие советские правила издания документов (1955, 1969, 1990) сохраняют преемственность с «Основными правилами» 1945 г. Дополнительный аспект затрагивают «Правила издания документов советского периода» (Правила, 1960), предполагающие в случае регионального значения документов подготовку научно-справочного аппарата на языке союзной республики и русском языке (п. 116-118).

Отдельные принципы публикации иноязычных документов на примере сборников 1950–1960-х гг. обозначены в статье А.Д. Вартаньян и В.М. Хевролиной (Вартаньян, 1968: 189-196). Появление статьи знаменует определенный этап в развитии советской археографии, вернувшейся после долгого перерыва к публикации документов на иностранных языках. Авторы отмечают трудности, связанные с отсутствием методических руководств по данному вопросу и дефицитом подготовленных специалистов, утверждают о необходимости публикации текстов документов в обоих вариантах – на языке оригинала и в переводе. Приводятся рекомендации сохранять стилистику иноязычных текстов, быть внимательным при раскрытии сокращений, транскрипции личных имен и географических названий. Те же аспекты рассмотрены в отношении переводов, которые должны передавать «все характерные особенности как содержания, так и формы подлинника» (Вартаньян, 1968: 194). Подчеркивается необходимость комментирования идиом, каламбуров и других мест текста, содержание которых не передается буквальным переводом.

В дальнейшем историография развивалась, главным образом, по пути изучения практики документальных публикаций за рубежом, а также разработке методических рекомендаций по публикации и описанию документов в соответствии с региональным или языковым принципом (Никитич, 1975; Хорошкевич, 1985; Хана Яфия Юсиф Джамиль, 2019 и др.).

Цикл работ Г.И. Королева посвящен оформлению зарубежных документальных публикаций (Королев, 1982; Королев, 1987). Соотношение западноевропейских и российских подходов к публикации средневековых актов обстоятельно изучено С.М. Каштановым (Каштанов, 1998: 19-103). С учебными целями подготовлен сборник, содержащий переводы фрагментов некоторых западноевропейских методических руководств по публикации документов, вышедших в течение XX в. (Археография за рубежом, 2021).

Значительный интерес представляют исследования, затрагивающие лингвистические нюансы применительно к документам официального и личного происхождения. Отметим работу профессора Кембриджского университета С. Франклина, рассматривающего языковой и графический аспекты в связи с историей русской письменной культуры XV-XIX вв. (Franklin, 2019: 102-142). Данный подход применим к изучению других стран и регионов. Использованный здесь универсальный термин «графосфера» подразумевает, в том числе, изучение взаимосвязи языка и письменности в широком историко-культурном контексте: этикет, традиции, социальные роли документа, делопроизводственные алгоритмы и др.

Большой тематический диапазон не дает возможности охарактеризовать все исследования, посвященные традициям публикации документов в разных странах. Однако даже приведенный краткий обзор свидетельствует о заметном дефиците методических руководств по публикации документов на разных языках и отсутствии археографических пособий, посвященных одновременно нескольким системам письма.

Терминология

Применительно к рассматриваемой теме имеет смысл обозначить используемую в статье терминологию.

Документы на иностранных языках (иноязычные документы) – источники на языках, отличных от основного языка документальной публикации. К данной группе относятся как иностранные документы, так и документы государства, представители которого готовят публикацию, если граждане используют разные языки.

Под *иностранными документами* подразумеваются документы, обязанные своим происхождением учреждениям и гражданам других государств, отличных от государства, представители которого готовят публикацию. Язык документов при этом может быть общим. Не считаются иностранными документы государств – предшественников. Так, источники эпохи Российской империи или СССР не являются иностранными по отношению к истории современной России и стран СНГ и т. д. В случае если публикация носит международный характер, иностранными документами считаются документы не участвующих в публикации стран. Границы государств рассматриваются на момент создания документов. Вопросы, связанные с публикацией иностранных документов, формально выходят за рамки настоящей статьи.

Система письма – используемая для передачи языка на письме алфавитная или знаковая система. К числу рассматриваемых в статье систем письма относятся наиболее распространенные на территории России и стран СНГ кириллица, латиница, арабское письмо. В каждом языке, имеющем письменность, одновременно и в разные исторические эпохи может использоваться одна или несколько систем письма. Встречаются случаи, когда документы на одном и том же языке могут быть написаны с использованием разных систем письма.

Язык документа подразумевает язык, на котором составлен текст публикуемого документа. В одном документе может использоваться один или несколько языков, представляющих одну или несколько систем письма.

Основной язык документальной публикации – язык, на котором выполнен научный и справочный аппарат публикации, информационное сопровождение документов. В случае с публикацией иноязычных документов на языке оригинала основной язык публикации обязательно отличается от языка публикуемых документов. При международном составе участников основных языков публикации может быть несколько, а научный и справочный аппарат полностью или частично дублируется на нескольких языках.

Особенности работы с иноязычными документами на разных этапах подготовки документальной публикации

Выявление и отбор для публикации документов на иностранных языках осуществляются на общих основаниях с учетом задач публикации, а также хронологической, видовой и языковой специфики документов. Возможны варианты, когда иноязычные документы либо полностью составляют всю публикацию, либо приводятся наряду с документами на основном языке публикации для разностороннего показа тех или иных исторических явлений. Встречаются случаи, когда в тексте публикуемого документа использовано несколько языков или один и тот же человек является автором текстов на разных языках.

Хрестоматийно известным примером из области литературы служит роман Л.Н. Толстого «Война и мир», где заметный объем занимают французские и немецкие тексты, в том числе взятые из реальных исторических документов. Для автора использование иностранных языков выступало здесь принципиально важным художественным приемом, позволяющим передать особенности мышления и оттенки коммуникации в придворной, светской, военной среде. Французский и немецкий языки представлены в версиях, характерных для их бытования в русском обществе.

В издании эпистолярного наследия А.В. Суворова присутствуют письма на русском (594), французском (83), немецком (10) и итальянском (1) языках (Суворов, 1986). Иногда в одном документе чередуются два или три языка (Суворов, 1986: 193, 196-197, 149-150 и др.). В упомянутом издании выполненный публикатором перевод писем приводится петитом сразу после текста на языке оригинала.

Разнообразна по содержанию и ценна в лингвистическом отношении переписка И.С. Тургенева, писавшего различным адресатам на русском, французском, немецком и английском языках. Смещения языков в одном письме за исключением цитат и отдельных слов-терминов мы, как правило, не наблюдаем. В последнем продолжающемся издании писем И.С. Тургенева переводы иноязычных писем вынесены отдельно после текстов на языке оригинала (Тургенев, 1978-2018).

Возможно одновременное использование в речи и на письме слов из разных языков в иностранном или транслитерированном (иногда на слух в искаженном виде) написании. В некоторых текстах иностранные слова и выражения, а также транслитерации другим алфавитом могли преследовать криптографические цели или, наоборот, выполнять функции смыслового акцента.

Широко известны такие явления, как немецкие, латинские и голландские термины в документах XVIII в. (например, «взять абшид», от нем. Abschied nehmen); русификация французских выражений в XIX в. («сделать променад», от фр. faire une promenade), причудливые англицизмы, китаизмы и тюркизмы, попадающиеся в современной речи и фиксируемые на письме: «вести госпаблик», «апгрейдить компьютер», «открыть димсамочную», «зайти в лагманную», «поговорить с чайханщиком» и др. Все это хорошо знакомые и обстоятельно изученные лингвистами языковые явления. В данном случае нас интересует отражение их в письменных текстах, требующих при публикации соответствующего решения (буквальное воспроизведение, транслитерация или перевод) и комментария.

Ключевым принципом *передачи текста* иноязычных документов является соблюдение заданной публикатором степени точности. Передача текста подразумевает системное отражение в публикации особенностей орфографии, стилистики, фонетики, лингвистических характеристик, системы сокращений, в некоторых случаях графики букв/знаков, расположения реквизитов на листе, если это важно для понимания принципов делопроизводства, устройства канцелярии или индивидуальной манеры автора.

При передаче текста возможно использование стилизованных шрифтов, в определенной степени способных отразить особенности языка и письма публикуемых документов. Как правило, публикации на основе специальных шрифтов рассчитаны на лингвистов и филологов, поэтому могут быть условно обозначены как «лингвистические» или «филологические». Использование малоупотребительных шрифтов при всей их функциональности способно создавать сложности при подготовке издания и полностью не отражает весь спектр языковых и палеографических особенностей публикуемых документов.

В качестве примера применения специального шрифта для публикации кириллических записей на средневековых кодексах укажем на недавно вышедший каталог славяно-молдавских рукописей из собрания РГБ (Каталог, 2024).

Использование специальных шрифтов требует от публикатора и издателей дополнительного внимания. Известный историк М.Н. Тихомиров записал в своем дневнике 14 февраля 1953 г. такие впечатления о работе по публикации новгородских берестяных грамот: «Вызвали внезапно в Президиум АН, на отчет издательства и РИСО. Взял слово по поводу грамот и указал на отсутствие самых обыкновенных старорусских букв – ятя, фиты и пр. В присланном наборе новгородских грамот эти таинственные знаки изображены странными рогульками, заимствованными из физических сочинений. Несмеянов поддержал и распорядился тут же записать о необходимости отлить старорусский набор. Если он будет сделан, то это моя работа. Мелко, но до чего же нужно. Стыдно сказать. В Москве можно набрать японский, парфянский алфавит, а это никак не удается сделать» (Академик М.Н. Тихомиров, 2022: 371).

Отдельного внимания заслуживают особенности передачи текста документов на языках с разными системами письма. Как известно, в СССР проживали примерно 130 народов, народностей и этнических групп, собственная письменность была более чем у 60 народов и народностей (Мусаев, 1965: 5-6). Большинство языков использовали распространенные алфавиты (кириллицу, латиницу), часть языков имела собственную алфавитную систему: армянский, грузинский, еврейский языки.

Разработка письменности для литературных языков на протяжении длительного времени проходила в несколько этапов. Для 1920-1930-х гг. характерна политика перехода целого ряда языков народов СССР с кириллицы и арабского письма на латинский алфавит. В последующее время большинство литературных языков переходили на кириллицу с добавлением в ряде случаев дополнительных знаков (Мусаев, 1965: 9-21). Современные тенденции в этом отношении также различны – литературные языки разных стран СНГ сохраняют кириллицу или переходят на латиницу. Все эти явления помимо чисто лингвистических аспектов имеют серьезный исторический и политический контексты.

Так или иначе, при публикации документов может встать задача выбора алфавитной системы, на основе которой необходимо публиковать текст архивного документа, чтобы, с одной стороны, сохранить особенности языка оригинала, с другой стороны, максимально облегчить понимание документа современным читателем. Каждая система письма имеет свои особенности, нередко влияющие на понимание содержания

источника. При необходимости *транслитерации* таблица соотношения букв и фонем приводится в предисловии к публикации.

В отношении передачи наборным способом текстов на *кириллице* новейшие российские «Методические рекомендации» содержат вполне определенные указания (п. 5.2). Публикация документов до конца XVIII в. подразумевает сохранение языковых, в том числе лексических, орфографических и стилистических особенностей. Тексты документов XIX – начала XXI вв. воспроизводятся в соответствии с современными языковыми нормами, но с сохранением стилистических особенностей (Методические рекомендации, 2023: 67). Весьма подробно охарактеризованы подходы к передаче букв и фонем, пунктуации, системы сокращений слов.

Латинский алфавит не имеет вышедших из употребления букв и, как правило, не требует специальных шрифтов, однако может содержать диакритические знаки и дифтонги, отражающие фонетические характеристики текста. Так, в латинском и старофранцузском языках при отсутствии современной диакритики встречаются буквы, слоги и дифтонги, часто имеющие близкое звучание, но заметно различающиеся на письме: 1) «ae», «oe», «e», «e»; 2) «i», «j», «u»; 3) «u», «v», «uu», «w»; 4) «ci», «ti»; 5) «ct», «tt» и др. Использование тех или иных фонем, диакритических знаков может являться важным датирующим и атрибутирующим признаком источника. Таким образом, орфографические аспекты важны и для публикации документов на латинице.

Арабский алфавит, использовавшийся длительное время для передачи текстов на тюркских языках, характеризуется своими особенностями, связанными с тем, что: 1) из 28 букв только 16 имеют самостоятельную форму, остальные различаются надстрочными или подстрочными диакритическими знаками; 2) буквы изображаются по-разному в зависимости от местоположения в слове; 3) арабский алфавит имеет всего 3 буквы для обозначения гласных, что требовало введения дополнительных знаков для передачи гласных фонем тюркских языков (Мусаев, 1965: 10-11). В отношении передачи арабских текстов имеются определенные сложности палеографического и издательского плана. Чтение ранних арабских текстов зачастую подразумевает широкие возможности для интерпретации и истолкования, а публикация таких источников требует специальных шрифтов, что хорошо понимали еще в начале развития арабистики.

Примером раннего издательского пособия для печати текстов с арабской графикой является брошюра, выпущенная в конце XVIII в. известным французским филологом и типографом Жаном-Жозефом Марселем (1776–1854). Книга составлена в бытность автора участником Египетского похода Наполеона. В ней приведены в качестве образцов для печати арабский, турецкий, персидский алфавиты и лигатуры, что позволяет составить минимальное представление о принципах перевода и транслитерации на латиницу (Marcel, 1797–1798).

Несмотря на многовековые традиции публикаций памятников с использованием арабского алфавита, применительно к средневековым рукописям специалисты отмечают: «издание арабских текстов в наборе, а не в виде факсимиле – редкость для арабистики из-за трудностей с арабским шрифтом и необходимости глубокого понимания средневековых текстов» (Хана Яфия Юсиф Джамиль, 2019: 13).

Отдельного внимания заслуживают вопросы, связанные с подготовкой *переводов текстов документов* на основной язык публикации. Выбор обычно стоит либо между публикацией сохранившегося в архиве перевода, близкого по времени к оригиналу, либо современного перевода, выполненного специально для готовящейся публикации. В первом случае публикуется исторический источник изучаемой эпохи, который может в силу разных причин вольно и неточно передавать содержание оригинального документа, являясь по существу самодостаточным объектом исследования. Во втором случае

содержание оригинала передается точнее (точность передачи содержания гарантирует публикатор), однако читатель имеет дело с современной смысловой и стилистической интерпретацией оригинала.

Еще один выбор связан с самой необходимостью приводить в публикации перевод иноязычного документа. С одной стороны, отсутствие перевода, особенно если речь идет о документе на редком языке, сразу ограничивает возможность использования издания узким кругом специалистов. С другой стороны, наличие только перевода без возможности обращения к оригиналу крайне затрудняет использование издания теми же специалистами.

Невозможно предложить однозначных решений, так как всякий раз выбор стратегии определяется задачей публикации и особенностями документов. Тем не менее, параллельные публикации текста на языке оригинала и в переводе более универсальны.

Встречаются публикации, в которых параллельный текст на языке оригинала и перевод расположены на развороте каждого листа. Пример такой публикации – издание сочинения немца Г. Штадена о России времени Ивана IV (Штаден, 2008).

В других случаях публикуется только перевод, но в скобках по всему тексту в массовом порядке приводятся имена собственные, географические названия, термины на языке оригинала. Это позволяет получить представление об особенностях оригинального текста и оценить качество перевода. Подобный пример находим в издании «Записок о Московии» С. Герберштейна (Герберштейн, 1988).

Возможна публикация источника исключительно в переводе, но с подробными историческими и текстологическими комментариями, позволяющими составить представление о терминологии оригинала. Пример находим в публикации «Мемуаров» А. Сен-Симона (Сен-Симон, 2007; Сен-Симон, 2016).

При наличии в одной публикации документов на западноевропейских и восточных языках ввиду издательской специфики отношение к ним не всегда одинаково. Так, в сборнике по истории советско-вьетнамских отношений в послевоенный период (Советский Союз, 2017) предпочтение отдано официальным русским копиям иноязычных документов. В случае их наличия в архиве документы публиковались только в русском варианте. При отсутствии таких копий документы на французском и английском языках опубликованы на языке оригинала и в современном переводе на русский язык. А документы на вьетнамском языке приведены только в современных переводах на русский язык.

Информационное сопровождение документов и научно-справочный аппарат в документальной публикации являются аналитическими элементами, поскольку требуют осмысления содержания и оценку значения документов как исторических источников. При составлении заголовков, легенд и других элементов публикации иноязычных документов возможно использование нескольких языков.

В этом смысле характерны классические публикации историка-архивиста и латиниста С.А. Аннинского (1891–1942). В первом томе «Актов Кремоны» заголовки к документам составлены на латинском языке, а общий перечень опубликованных грамот – на русском языке (Акты Кремоны, 1937). При публикации диплома императора Оттона I заголовок и краткий вариант вступительной статьи написаны на латыни (Аннинский, 1937а: 141-160). А публикация диплома императора Гвидо сопровождается русским заголовком и переводом пояснительной статьи на итальянский язык (Аннинский, 1937б: 161-169).

Западноевропейские грамоты эпохи Средневековья и Раннего Нового времени публиковались, как правило, на языке оригинала без перевода, но с информационным сопровождением (заголовки, легенды) на русском языке. Данный принцип осуществлен

во второй части «Актов Кремоны» (Акты Кремоны, 1961), где присутствует также оглавление на латинском языке; «Актах Падуи» (Акты Падуи, 1987); двухтомном сборнике «Внутренняя политика французского абсолютизма» (Внутренняя политика, 1966-1980) и др.

В сборнике «Документы по истории гражданских войн во Франции» (Документы, 1962) источники опубликованы на языке оригинала (французский) с переводом на русский язык, причем легенда (на русском языке) сопровождает только французский текст, а заголовок к каждому документу приводится дважды на двух языках.

Пример полностью двуязычного издания под одной обложкой представляет сборник документов о Варшавском восстании 1944 г., где тексты документов и весь научный аппарат приводится параллельно на русском и польском языках. Документы на иностранных языках (немецком и английском) здесь также публикуются исключительно в переводах на русский и польский языки (Варшавское восстание, 2007).

Заключение

Публикация документов на иностранных языках представляется значимой сферой современной археографии. Проведенный обзор показывает, что на практике существует большое разнообразие подходов и традиций к публикации иноязычных документов. Выбор того или иного решения определяется задачей и возможностями публикатора, традициями археографических школ, а также содержанием и спецификой документов. Наряду с историческими и источниковедческими аспектами публикация документов на разных языках требует внимание к вопросам лингвистики и передачи графики разных систем письма.

В общих рекомендациях по публикации документов нет возможности уделить внимание всем историко-лингвистическим аспектам. Существуют принятые в разных странах руководства, ориентированные на подготовку публикаций определенных видов документов, например, средневековых западноевропейских грамот. Но здесь идет речь о документах хотя и разных стран, но написанных на одном языке (латинском), использующем единую систему письма.

Возможна ли и насколько необходима разработка специальных международных методических рекомендаций по публикации документов на разных языках?

Наиболее простым решением было бы использование для публикации иноязычных документов методических рекомендаций соответствующих стран. Но, во-первых, не во всех странах они существуют. И во-вторых, публикация по зарубежным правилам может не соответствовать или даже вступать в противоречие с традициями оформления публикаций в стране составителя. Следовательно, задача составления международных методических рекомендаций актуальна.

Особенно ценным было бы такое пособие для архивистов России и стран СНГ, объединенных общей историей и при этом имеющих дело с документами на десятках языков, использующих разные алфавиты. При всей кажущейся сложности и даже утопичности идеи соединения в одних рекомендациях базового практического опыта по передаче текста, транслитерации, переводам, составлению заголовков и легенд, примечаний и комментариев к документам на разных языках, такое издание может стать ценным практическим и учебным пособием для архивистов многих стран.

Как отметил Т. Кёльцер, один из ведущих современных публикаторов средневековых актов: применительно к исторической науке именно качественные публикации источников представляют собой фундаментальные исследования (Kölzger, 2018: 114), именно они продвигают науку вперед, сохраняя свое значение долгие десятилетия, а иногда столетия. Следовательно, совершенствование методики публикации документов, в том числе на разных языках, неизменно сохраняет актуальность и значимость.

Литература

Тихомиров, 2022 – Академик М.Н. Тихомиров, Воспоминания. Дневники. Переписка с учениками. Авт.–сост. А.В. Мельников, Н.А. Комочев, В.В. Тихонов. М. СПб. Нестор-История, 2022: 783 с.

Акты Кремоны, 1961 – Акты Кремоны XIII–XVI вв. в собрании Академии наук СССР. Под ред. В.И. Рутенбурга, Е.Ч. Скржинской. М. Л. АН СССР, 1961: 271 с.

Акты Кремоны, 1937 – Акты Кремоны X–XIII вв. в собрании Академии наук СССР. Подгот. к изд. С.А. Аннинский, предисл. О.А. Добиаш-Рождественской. XXIV. М. Л. АН СССР, 1937: 381 с.

Акты Падуи, 1987 – Акты Падуи конца XIII–XIV вв. в собрании Академии наук СССР. Подгот. текстов Е.Ч. Скржинской, А.М. Кононенко, В.И. Мажуги. под ред. В.И. Рутенбурга. Л. Наука, 1987: 262 с.

Аннинский, 1937а – Аннинский С.А. Диплом Оттона I в коллекции Академии наук СССР. Вспомогательные исторические дисциплины. Сб. ст. М. Л. АН СССР, 1937: С. 141–160.

Аннинский, 1937б – Аннинский С.А. Императорский диплом IX века в собрании Академии наук СССР. Вспомогательные исторические дисциплины. Сб. ст. М. Л. АН СССР, 1937: С. 161–169.

Археография за рубежом, 2021 – Археография за рубежом: сборник методических материалов. Авт.-сост. перев. Н.А. Комочев. М., 2021: 104 с.

Вартаньян, 1968 – Вартаньян А.Д., Хевролина В.М. К вопросу о публикации документов на иностранных языках и в переводах. Археографический ежегодник за 1966 год. М. Наука, 1968: С. 189–196.

Варшавское восстание, 2007 – Варшавское восстание 1944 в документах из архивов спецслужб. Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych. Варшава. М. ИРИ РАН, 2007: 1377 с., илл.

Внутренняя политика, 1966–1980 – Внутренняя политика французского абсолютизма. 1633–1649 гг. Сб. документов. Под ред. и с предисл. А.Д. Люблинской. Т. 1–2. М. Л. Наука, 1966–1980.

Герберштейн, 1988 – Герберштейн С. Записки о Московии. Под ред. В.Л. Янина. М. МГУ, 1988: 430 с.

Документы, 1962 – Документы по истории гражданских войн во Франции. 1561–1563 гг. Под ред. А.Д. Люблинской. М. Л. АН СССР, 1962: 363 с.

Каталог, 2024 – Каталог славянских рукописных книг молдавского и валашского происхождения в фондах отдела рукописей РГБ. Вып. 1. Собрание П.А. Овчинникова. Авт.-сост. А.Д. Паскаль. М. Пашков дом, 2024: 359 с.

Каштанов, 1998 – Каштанов С.М. Актовая археография. М. Наука, 1998: 318 с.

Королев, 1987 – Королев Г.И. Археографическое оформление документов в иностранных публикациях исторических источников. М. МГИАИ, 1987: 48 с.

Королев, 1982 – Королев Г.И. Научно-справочный аппарат зарубежных публикаций исторических документов (XX в.). М. МГИАИ, 1982: 81 с.

Методические рекомендации, 2023 – Методические рекомендации по публикации архивных документов в печатном виде. Сост. Е.А. Романова, Н.А. Комочев, Н.А. Муравьева, В.П. Козлов, А.Ю. Конькова, А.А. Костин, Е.М. Мягкова. М. ВНИИДАД, 2023: 324 с. [электронный ресурс] URL: <http://archives.gov.ru/documents/methodics/2022-recommendations-publikation.shtml>. (Дата обращения 11.02.2023)

Мусаев, 1965 – Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М.: Наука, 1965: 87 с.

Никитич, 1975 – Никитич А.Н. Правила издания славяно-молдавских и молдавских грамот XV–XVII вв. Кишинев. Штиинца, 1975: 75 с.

Основные правила, 1945 – Основные правила публикации документов

Государственного архивного фонда Союза СССР. Сост. П.Г. Софинов. М. б.и., 1945: 28 с.

Правила, 1921 – Правила издания документов. Сборник декретов, циркуляров, инструкций и распоряжений по архивному делу за время 15.VI.1918 – 15.VI.1920. М. ГУАД, 1921: С. 118-122.

Правила, 1960 – Правила издания документов советского периода. Сост. А.И. Логинова, Н.В. Михайлова. под ред. С.Н. Валка. М. б.и., 1960: 42 с.

Правила, 1990 – Правила издания исторических документов в СССР. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: ГАУ СССР, 1990: 187 с.

Правила, 1935 – Правила по подготовке к изданию документов нового времени (XIX-XX вв.). Князев Г.А. Теория и техника архивного дела (опыт систематического руководства). Л.: ЛОЦИА. 1935: С. 108-118.

Сен-Симон, 2007 – Сен-Симон. Мемуары 1691-1701 / Отв. ред. В.Н. Малов. М.: Наука, 2007. 990 с.

Сен-Симон, 2016 – Сен-Симон. Мемуары 1701-1707 / Отв. ред. В.Н. Малов. М.: Наука, 2016. Кн. I-III.

Сергеев, 1935 – Сергеев А. К вопросу о разработке правил издания документов ЦАУ СССР // Архивное дело. 1935. № 1(34). С. 55-77.

Советский Союз, 2017 – Советский Союз и Вьетнам в годы первой Индокитайской войны. Женевская конференция 1954 г. Сб. док-тов и мат-лов / Сост. О.А. Шашкова, А.В. Борисова, Е.В. Кобелев, И.Н. Ларина. М.: РОССПЭН, 2017. 678 с.

Суворов, 1986 – Суворов А.В. Письма / Подгот. В.С. Лопатин. М.: Наука, 1986. 808 с.

Тургенев, 1978-2018 – Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т.: сочинения: в 12 т.: письма: в 18 т. / Под ред. М.П. Алексеева и др. М.: Наука, 1978-2018.

Хана Яфия Юсиф Джамиль, 2019 – Хана Яфия Юсиф Джамиль, Мокрушина А.А. Описание арабских рукописей: учеб. пособ. СПб.: СПбГУ, 2019. 535 с.

Хорошкевич, 1985 – Хорошкевич А.Л., Каштанов С.М. Методические рекомендации по изданию и описанию материалов Литовской метрики. М., Вильнюс: б.и., 1985. 133 с.

Шилов, 1939 – Шилов А.А. Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в. М.: МГИАИ, 1939. 192 с.

Штаден, 2008 – Штаден Г. Записки о Московии. М.: Древлехранилище, 2008. Т. 1. Публикация. 582 с.

Franklin, 2019 – Franklin S. The Russian Graphosphere, 1450-1850. Cambridge: Cambridge university press, 2019. 414 p.

Kölzer, 2018 – Kölzer T. Editio finita – causa aperta. Zur Edition der Urkunden Kaiser Ludwigs des Frommen / Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 2017. Göttingen, 2018. S. 119–126.

Marcel, 1797-1798 – Marcel J.-J. Alphabet arabe, turk et persan, à l'usage de l'imprimerie orientale et française. Alexandrie, [1797-1798]. 12 p.

References

Tikhomirov, 2022 – Akademik M.N. Tikhomirov: Wospominanija. Dnewniki. Perepiska s uchenikami [Memories. Diaries. Correspondence with follower] / Avt.-sost. A.V. Mel'nikov, N.A. Komochev, V.V. Tikhonov. Moskow, Sankt-Petersburg: Nestor-Istorija, 2022. 783 p. (in Russian)

Akty Kremony, 1937 – Akty Kremony X–XIII ww. v sobranii Akademii nauk SSSR [Cremonese acts from X–XIII centuries in the collection of the USSR Academy of Sciences] / Podgot. k izd. S.A. Anninskij, predisl. O.A. Dobiash-Rozhdestwenskoj. Moskow, Leningrad: AN SSSR, 1937. XXIV, 381 p. (in Russian)

Akty Kremony, 1961 – Akty Kremony XIII–XVI ww. v sobranii Akademii nauk SSSR

[Cremonese acts from XIII–XVI centuries in the collection of the USSR Academy of Sciences] / Pod red. V.I. Rutenburga, E.Ch. Skrzhinskoj. Moskow, Leningrad: AN SSSR, 1961. 271 p. (in Russian)

Akty Padui, 1987 – Akty Padui konza XIII–XIV ww. v sobranii Akademii nauk SSSR [Padua acts from the late XIII–XIV centuries in the collection of the USSR Academy of Sciences] / Podgot. E.Ch. Skrzhinskoj, A.M. Kononenko, V.I. Mazhugi; pod red. V.I. Rutenburga. Leningrad: Nauka, 1987. 262 p. (in Russian)

Anninskij, 1937a – Anninskij S.A. Diplom Ottona I v kollekcii Akademii nauk SSSR [Diploma of Otto I in the collection of the USSR Academy of Sciences] // Wspomogatel'nye istoricheskije diszipliny: Sbornik statej [Auxiliary historical disciplines: collection of articles]. Moskow, Leningrad: AN SSSR, 1937. P. 141-160. (in Russian)

Anninskij, 1937b – Anninskij S.A. Imperatorskij diplom IX weka v sobranii Akademii nauk SSSR [The Imperial diploma from the IX century in the collection of the USSR Academy of Sciences] / Wspomogatel'nye istoricheskije diszipliny: Sbornik statej [Auxiliary historical disciplines: collection of articles]. Moskow, Leningrad: AN SSSR, 1937. P. 161-169. (in Russian)

Arkheografija za rubezhom, 2021 – Arkheografija za rubezhom: sbornik metodicheskikh materialov [Archaeography abroad: a collection of methodological materials] / Avt.-sost., perev. N.A. Komochev. Moskow, 2021. 104 p. (in Russian)

Dokumenty, 1962 – Dokumenty po istorii grazhdanskikh woin vo Franzii. 1561-1563 gg. [Documents on the history of the French Civil Wars. 1561-1563] / Pod red. A.D. Ljublinskoj. Moskow, Leningrad: AN SSSR, 1962. 363 p. (in Russian)

Franklin, 2019 – Franklin S. The Russian Graphosphere, 1450-1850. Cambridge: Cambridge university press, 2019. 414 p. (in English)

Herberstein, 1988 – Herberstein S. Zapiski o Moskowii [Notes on Muscovy] / Pod red. V.L. Yanina. Moskow: MGU, 1988. 430 p. (in Russian)

Kashtanov, 1998 – Kashtanov S.M. Aktovaja arkheografija [Archaeography of acts]. Moskow: Nauka, 1998. 318 p. (in Russian)

Katalog, 2024 – Katalog slavjanskikh rukopisnykh knig moldavskogo i walashskogo proiskhozhdenija v fondakh otdela rukopisej RGB. Vyp. I. Sobranije P.A. Ovchinnikova [Catalog of Slavic handwritten books of Moldavian and Wallachian origin in the funds of the Department of Manuscripts of the Russian State Library. Issue 1. Collection of P.A. Ovchinnikov] / Avt.-sost. A.D. Paskal. Moskow: Pashkow dom, 2024. 359 p. (in Russian)

Khana Jafia Jusif Dzhamil, 2019 – Khana Jafia Jusif Dzhamil, Mokrushina A.A. Opisanie arabskikh rukopisej: uchebnoe posobie [Description of Arabic manuscripts: a textbook]. SPb.: SPbGU, 2019. 535 p. (in Russian)

Khoroshkevich, 1985 – Khoroshkevich A.L., Kashtanov S.M. Metodicheskie rekomendazii po izdaniju i opisaniju materialov Litovskoj metriki [Methodological recommendations for the publication and description of the materials of the Lithuanian Metric]. Moskow, Vilnius, 1985. 133 p. (in Russian)

Kölzer, 2018 – Kölzer T. Editio finita – causa aperta. Zur Edition der Urkunden Kaiser Ludwigs des Frommen // Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 2017. Göttingen, 2018. S. 119–126. (in German)

Korolev, 1982 – Korolev G.I. Nauchno-spravocnyj apparat zarubezhnykh publikacij istoricheskikh dokumentov (XX v.) [Scientific reference apparatus of foreign publications of historical documents (XX century)]. Moskow: MGIAI, 1982. 81 p. (in Russian)

Korolev, 1987 – Korolev G.I. Arkheograficheskoje oformlenije dokumentov v inostrannykh publikacijakh istoricheskikh istochnikov [Archaeographic registration of documents in foreign publications of historical sources]. Moskow: MGIAI, 1987. 48 p. (in Russian)

Marcel, 1797-1798 – Marcel J.-J. Alphabet arabe, turk et persan, à l'usage de l'imprimerie

orientale et française. Alexandrie, [1797-1798]. 12 p. (in French)

Metodicheskie rekomendazii, 2023 – Metodicheskie rekomendazii po publikazii arkhivnykh dokumentov v pechatnom vide [Methodological recommendations for the publication of archival documents in printed form] / Sost. E.A. Romanova, N.A. Komochev, N.A. Murav'eva, V.P. Kozlov, A.Yu. Kon'kova, A.A. Kostin, E.M. Mjagkova. Moskow: VNIIDAD, 2023. 324 p. URL: <http://archives.gov.ru/documents/methodics/2022-recommendations-publikation.shtml> (in Russian)

Musaev, 1965 – Musaev K.M. Alfavitny jazykov narodov SSSR [Alphabets of the Soviet peoples]. Moskow: Nauka, 1965. 87 p. (in Russian)

Nikitich, 1975 – Nikitich A.N. Pravila izdaniya slavjano-moldavskikh i moldavskikh gramot XV-XVII vv. [Rules for the publication of Slavic-Moldavian and Moldavian letters from the XV-XVII centuries] Kishinev: Shtiinza, 1975. 75 p. (in Russian)

Osnovnye pravila, 1945 – Osnovnye pravila publikazii dokumentov Gosudarstvennogo arkhivnogo fonda Soyuza SSR [Basic rules for the publication of documents from the State Archival Fund of the USSR] / Sost. P.G. Sofinov. Moskow, 1945. 28 p. (in Russian)

Prawila, 1921 – Prawila izdaniya dokumentov [Rules for the publication of documents] / Sbornik dekretov, zirkuljarov, instrukzij i rasporjazenij po arkhivnomu delu za vremja 15.VI.1918 – 15.VI.1920 [Collection of decrees, circulars, instructions and orders on archival affairs for the period 15.VI.1918 – 15.VI.1920]. Moskow: GUAD, 1921. P. 118-122. (in Russian)

Prawila, 1935 – Prawila po podgotovke k izdaniju dokumentov novogo vremeni (XIX-XX vv.) [Rules for the publication of documents from modern times (XIX-XX centuries)] / Knjazev G.A. Teorija i tehnika arkhivnogo dela (opyt sistematičeskogo rukovodstva) [Theory and technique of archival affairs (experience of systematic description)]. Leningrad: LOZIA, 1935. P. 108-118. (in Russian)

Prawila, 1960 – Prawila izdaniya dokumentov sovetskogo perioda [Rules for publishing documents of the Soviet period] / Sost. A.I. Loginova, N.V. Mikhailova, pod red. S.N. Walka. Moskow, 1960. 42 p. (in Russian)

Prawila, 1990 – Prawila izdaniya istoričeskikh dokumentov v SSSR [Rules for publishing historical documents in the USSR]. Moskow: GAU SSSR, 1990. 187 p. (in Russian)

Saint-Simon, 2007 – Saint-Simon. Memuary 1691-1701 [Memoirs 1691-1701] / Otv. red. V.N. Malov. Moskow: Nauka, 2007. 990 p. (in Russian)

Saint-Simon, 2016 – Saint-Simon. Memuary 1701-1707 [Memoirs 1701-1707] / Otv. red. V.N. Malov. Moskow: Nauka, 2016. T. I-III. (in Russian)

Sergeev, 1935 – Sergeev A. K voprosu o razrabotke pravil izdaniya dokumentov ZAU SSSR [About rules for the publication of documents from Central Archival Department of the USSR] // Arkhivnoe delo [Archival affairs]. 1935. № 1(34). P. 55-77. (in Russian)

Shilov, 1939 – Shilov A.A. Rukovodstvo po publikazii dokumentov XIX v. i nachala XX v. [Guidelines for the publication of documents from the XIX century and the beginning of the XX century] Moskow: MIAI, 1939. 192 p. (in Russian)

Sovetskij Sojuz, 2017 – Sovetskij Sojuz i Vjetnam v gody pervoj Indokitajskoj vojny. Genevskaja konferenzija 1954. Sbornik dokumentov i materialov [The Soviet Union and Vietnam during the First Indochina War. The Geneva Conference 1954. A collection of documents and materials] / Sost. O.A. Shashkova, A.V. Borisova, E.V. Kobelev, I.N. Larina. Moskow: ROSSPEN, 2017. 678 p. (in Russian)

Staden, 2008 – Staden H. Sapiski o Moskovii [Notes on Muscovy]. Moskow: Drevlekhranilitsche, 2008. T. 1. Publikazija. 582 p. (in Russian)

Suworov, 1986 – Suworov A.V. Pis'ma [Letters] / Podgot. V.S. Lopatin. Moskow: Nauka, 1986. 808 p. (in Russian)

Turgenev, 1978-2018 – Turgenev I.S. Polnoe sobranie sočinenij i pisem: V 30 tt.:

sochinenija: v 12 t.: pis'ma: v 18 t. [The complete collection of writings and letters] / Pod red. M.P. Alekseeva i dr. Moskow: Nauka, 1978-2018. (in Russian)

Warshavskoe vosstanije, 2007 – Warshavskoe vosstanije 1944 v dokumentakh iz arkhivov spezslužb [The Warsaw Uprising of 1944 in documents from the archives of the special services] / Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych. Warsaw, Moskow, IRI RAN, 2007. 1377 p., ill. (in Russian)

Wartanjan, 1968 – Wartanjan A.D., Khewrolina V.M. K voprosu o publikazii dokumentov na inostrannykh jazykakh i v perevodakh [About the publication of documents in foreign languages and in translations] // Arkheograficheskiy ezhegodnik za 1966 god [The Archaeographic Yearbook for 1966]. Moskow: Nauka, 1968. P. 189-196. (in Russian)

Wnutrennjaja politika, 1633-1649 gg.: Sbornik dokumentov [The Internal Politics of French Absolutism, 1633-1649: A collection of documents] / Pod red. i s predisl. A.D. Ljublinskoj. Moskow, Leningrad: Nauka, 1966-1980. T. 1-2. (in Russian)

УДК / UDC 94(574)

История тюркских народов в документальных сборниках Архива Президента Республики Казахстан

Севиндж Исрафил гызы Алиева¹

¹Азербайджанский государственный педагогический университет, кафедра Всеобщей истории и технологии преподавания истории, заведующая кафедрой, Азербайджан, Баку, д.и.н., профессор.

Аннотация. В статье анализируются материалы документальных сборников Архива Президента Республики Казахстан, рассматриваются документы, касающиеся истории тюркских народов советского периода. Фонды Архива Президента Республики Казахстан содержат широкий пласт источников по теме переселения, выселения, депортации представителей тюркских народов Кавказа в Казахстан. Интерес представляют официальные документы, постановления, указы, письма, донесения, отчеты, требующие всестороннего изучения и анализа. Архивный материал, опубликованный в сборниках Архива Президента Республики Казахстан, был системно обработан составителями, структурирован, комплексно проанализирован. Сегодня эти документы специалисты могут успешно использовать в своих научно-исследовательских работах. Архивные материалы дополняют уже имеющиеся исторические и культурные сведения об истории тюркских народов и в частности, о периоде их депортации с родных очагов, могут быть использованы для проведения дальнейших исследований и подготовки научных изданий и публикаций.

Ключевые слова: Архив Президента Республики Казахстан, тюркские народы, Казахстан, депортация, репрессии, помощь казахского народа депортированным, реабилитация.

Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің құжаттық жинақтарындағы түркі халықтарының тарихы

Севиндж Исрафил қызы Алиева¹

¹Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті, Жалпы тарих және тарихты оқыту технологиясы кафедрасы, Әзірбайжан, Баку, кафедра меңгерушісі, т.ғ.д., профессор.

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің құжаттық жинақтарының материалдары талданып, кеңестік кезеңдегі түркі халықтарының тарихына қатысты құжаттар қарастырылған. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің қорларында Кавказдағы түркі халықтарының өкілдерін Қазақстанға қоныстандыру, көшіру, жер аудару тақырыптары бойынша көптеген деректер кешені бар. Жан-жақты зерттеу мен талдауды қажет ететін ресми құжаттар, қаулылар, жарлықтар, хаттар, хабарламалар, есептер қызығушылық тудырады. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің жинақтарында жарияланған архивтік материалдар құрастырушылар тарапынан жүйелі түрде өңделіп, құрылымдалып, жан-жақты талданған. Бүгінде бұл құжаттарды мамандар ғылыми-зерттеу жұмыстарында сәтті пайдалана алады. Архив материалдары түркі халықтарының тарихына қатысты, атап айтқанда, олардың туған жерінен жер аударылған кезеңі туралы бар тарихи және мәдени

мәліметтерді толықтырады және одан әрі зерттеу жүргізуге, ғылыми басылымдар мен жарияланымдарды дайындау үшін пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, түркі халықтары, Қазақстан, жер аудару, қуғын-сүргін, қазақ халқының жер аударылғандарға көмегі, оңалту.

History of Turkic peoples in documentary collections Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Sevindzh I. Alieva¹

¹Azerbaijan State Pedagogical University, Department of General History and Technology of Teaching History, Azerbaijan, Baku, Head of the Department, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Abstract. The article analyzes materials from documentary collections of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and examines documents relating to the pages of the history of the Turkic peoples. The funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan contain a wide range of sources on the topic of resettlement, eviction, and deportation of representatives of the Turkic peoples of the Caucasus to Kazakhstan. Official documents, resolutions, decrees, letters, reports, reports that require comprehensive study and analysis. Archival material published in the collections of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan was systematically processed, structured, and comprehensively analyzed. Specialists can successfully use these documents in their research work. Archival documents from a social, cultural, spiritual aspect. Archival materials complement existing historical and cultural information about the history of the Turkic peoples and, in particular, about the period of their deportation from their homes, and can be used for further research and preparation of scientific publications and publications.

Keywords: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Turkic peoples, Kazakhstan, deportation, repression, assistance to the Kazakh people for deportees, rehabilitation.

Документальные сборники Архива Президента Республики Казахстан содержат ценные материалы по истории тюркских народов. Сотрудники архива проделали колоссальную и кропотливую работу по выявлению, систематизации и анализу документов, посвященных теме перемещений и жизни и деятельности переселенцев в Казахскую ССР в 1930–1959 гг. Первый том был издан в Алматы в 2012 г. (Из истории депортаций, 2012: 712), второй в 2014 г. (Из истории депортаций, 2014: 740), третий в 2019 г. (Из истории депортаций, 2019: 708), четвертый в 2023 г. (Из истории депортаций, 2023: 700).

Стоит отметить, что Архив Президента РК работает над проектом «Из истории депортаций. Казахстан...» с 1990-х гг. Эта работа продолжается и сегодня. Тома издаются в т. ч. и по программе «Издание социально-важных видов литературы» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. Они, несомненно, представляют огромный интерес для ученых и специалистов.

Архивные документы по истории азербайджанцев, турецко-подданных, ахыскинских турок, иранских подданных (азербайджанских тюрков по происхождению) проливают свет на наиболее драматические страницы истории депортации, переселения и выселения представителей этих народов с Кавказа в Казахстан.

В 1920-е гг. репрессии касались отдельных мусульман, обвиняемых в «буржуазно-

демократическом национализме» и в антисоветских настроениях (Декреты Азревкома, 1989: 11-12). Изменение прежней системы, ликвидация сословий и привилегий (Декреты Советской власти, 1957: 72), изменение системы образования, землепользования, отмена частной собственности (Декрет ВЦИК от 20 августа 1918, 1918: 674), лишение прав духовенства, отделение церкви от государства и школы от церкви (Декрет Совета Народных Комиссаров от 2 февраля (20 января) 1918, 1918: 269), провозглашение атеизма, запрещение шариатских судов и т. д. – вызывали недовольство на местах. Одним из методов борьбы с «антисоветскими элементами» и стали репрессии. Первый приказ, с которого начались репрессии, об арестах и конфискациях был издан 29 апреля 1920 года. Согласно этому решению, была организована Азербайджанская Чрезвычайная Комиссия (АзЧека, АЧК). Приказ Азревкома от 2 июня 1920 г. «О борьбе с контрреволюцией» дал обоснование многим дальнейшим приговорам. 17 мая 1920 г. Политбюро КП(б) Азербайджанской ССР приняло постановление о создании в Баку трудового (концентрационного) лагеря (Назарли, 2014: 44-45). Этап массовых репрессий наступил в условиях перехода к т. н. «социалистической реконструкции».

Репрессии и депортации коснулись можно сказать всех мусульманских народов в той или иной степени, как местных, так и признанных иностранцами. Высылка иностранцев в советское время началась в 1921 г. с принятием Декрета СНК «О порядке высылки иностранцев из пределов РСФСР» от 29 августа 1921 г. (Декреты Советской власти, 2009: 281-283). В принятом документе СНК было принято решение выселять иностранных граждан, образ жизни, деятельность и поведение которых будут признаны несовместимыми с принципами и укладом жизни рабоче-крестьянского государства по постановлению ВЧК или по приговору судебных органов, независимо от полученного ими ранее разрешения на проживание в стране. Лица, имеющие иностранное гражданство и обязанные в определенный срок оставить пределы страны, могли по истечении указанного срока оставаться в пределах РСФСР не иначе, как с особого разрешения Народного комиссариата внутренних дел. Лица, не выехавшие и не подавшие в указанный срок надлежащее ходатайство, а также не подавшие ходатайство о принятии их в российское гражданство, подлежали высылке из РСФСР. Тем самым ВЧК получил право на высылку из страны по политическим мотивам не только иностранцев, но и лиц, не получивших советский вид на жительство.

После принятия 10 августа 1922 г. правительственного декрета «Об административной высылке» (Известия, № 185, 1922) выселение за границу легализовалось.

По Конституции СССР 1924 г., лица, не подтвердившие статус иностранца, приравнивались к советским гражданам. На основании Постановления ЦИК и СНК СССР от 3 сентября 1926 г. и инструкциям НКВД, советскими гражданами считались все, кто не получил вид на жительство. Уже к началу 1930-х гг. в СССР прекратили выдачу видов на жительство лицам, не имеющим национальных паспортов, но считающими себя иностранными гражданами («иноподданные»). Конституция 1936 г. и Закон о гражданстве от 19 августа 1938 г. четко отделяли граждан СССР от иностранцев и лиц без гражданства. Учет иностранцев и их паспортизация находились в ведении ОГПУ. В 1935 г. паспортно-визовые функции от ОГПУ перешли к милиции, во всех регионах СССР появились отделы, отделения и группы виз и регистрации иностранцев (ОВиР). Контроль за ОВиР возлагался на 3-й отдел НКВД. В циркуляре НКВД от 22 августа 1937 г. под названием «Об иностранцах» отмечалось, что *«подавляющее количество иностранцев, живущих в СССР, является организующим началом шпионажа и диверсии»*, поэтому продление видов на жительство гражданам 21 страны (Германия, Польша, Япония и др.); еще 10 стран – «при наличии компрометирующих материалов» рекомендовалось прекратить. Практика массовых высылки иностранцев с территории СССР завершилась

к концу 1939 г. Депортация иностранных граждан осуществлялась параллельно с внутренними принудительными переселениями. В 1936–1939 гг. в СССР в отношении этнических групп, отнесенных властью к «инонациональностям» и «инородным этническим элементам», была проведена серия отселения от границы. Они массово затронули как бывших иноподданных, так и иностранцев.

Всевозможные доводы о необходимости освоения хлопководческих регионов СССР не объясняли массовые переселения. В развивающиеся хлопководческие районы можно было отправлять на работу по распределению или по найму со всей страны или со всего Советского Союза.

Что касается ахыскинских турок, их тоже целиком в массовом количестве выселили, депортировали с мест проживания, из исторической родины в далекие степи Средней Азии. Поводом послужила неблагонадежность. По сфабрикованному делу, по произволу властей было организовано выселение тюрко-мусульманского населения Грузии. Застарелый этнический конфликт между грузинами и ахыскинскими турками, грузинизация, притеснение и дискриминация ахыскинских турок – не может сбрасываться со счетов. Почему из многочисленных грузинских этносов переместили именно ахыскинских турок?

Когда речь идет о выселении, депортации иранских подданных, имеются в виду азербайджанские турки Северного Ирана, которые традиционно приезжали на заработки на Южный Кавказ, на промыслы Апшеронского полуострова. Они имели родственные связи со своими сородичами по северную сторону р. Аракса.

Высылка, депортация иранских подданных в 30-е гг. XX в. – не что иное как массовое наказание за принадлежность к другой нации и религии. Азербайджанские турки иранского подданства или без гражданства, были сочтены враждебными только потому, что Иран вызывал раздражение за сотрудничество с Германией. Аналогично сотрудничество Турции с Германией вызывало подозрение в лояльности и возможности вовлечения тюрко-мусульманских народов Кавказа в войну. Напомним, тотальное недоверие, тесно и подозрительным образом переплеталось с земельной проблемой. Переселение горцев, живущих в горных местах этносов на равнину, производилось за счет притеснения и изживания тюрко-мусульманского населения.

Депортация тюркских народов Южного Кавказа до 1940-е годов

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г.в целях подрыва влияния кулачества на отдельные прослойки бедняцко-средняцкого крестьянства и подавления всяких попыток контрреволюционного противодействия со стороны кулаков было предписано принять меры в отношении следующих категорий:

а) первая категория – контрреволюционный кулацкий актив немедленно ликвидировать в отношении организаторов террористических актов, контрреволюционных выступлений и повстанческих организаций перед применением высшей меры репрессии;

б) вторую категорию должны составить отсталые элементы кулацкого актива, особенно из наиболее богатых кулаков и полупомещиков, которые подлежат высылке в отдаленные местности СССР и в пределах данного края в отдаленные районы края;

в) в третью категорию входят оставляемые в пределах района кулаки, которые подлежат расселению на новых отводимых им за пределами колхозных хозяйств участках.

23 апреля 1933 г. было принято Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении кулаков по Закавказью». Согласно этому документу разрешалось провести выселение

из хлопковых и пограничных районов Азербайджана 900 кулацких хозяйств с семьями, из Восточной Грузии (Кахетия, Борчалы) 300 хозяйств, из хлопковых районов Армении 300 хозяйств (а всего по Закавказью – 1.500 хозяйств) (Яковлев, 2003: 428). И так, в 1933 г. было принято решение о выселении из хлопковых и пограничных районов Южного Кавказа 1500 хозяйств, в частности, из Азербайджана 900 кулацких хозяйств с семьями (Покровский, 2005: 605). Стоит отметить, что т. н. кулаки были наиболее предприимчивой частью населения. В следующем году было принято Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О высылке из Азербайджана антисоветских элементов» от 25 декабря 1934 г., санкционировавшее высылку из Азербайджана в административном порядке в концлагеря с конфискацией имущества 87 семейств кулаков (Покровский, 2005: 659).

По воспоминаниям репрессированных азербайджанцев, «около 600 семей из разных районов Азербайджана загнали под конвоем в товарные, скотские вагоны, закрыли двери на замок и без пищи, воды и воздуха полтора месяца везли по безлюдным степям Казахстана и Сибири. По дороге сотни людей умерли. Это был самый настоящий опыт по умерщвлению людей без применения оружия. Наконец, часть этих живых трупов – обезумевших людей – разгрузили в районе Аральского моря, а часть на Урале» (Гасанов, 2008: 67). Позже оставшихся в живых переселили в Киргизию и Казахстан. По воспоминаниям современников-жертв депортации, выселяли за то, что в хозяйстве были буйволы, коровы, лошади, бараны. Высылали по доносам односельчан (Ракишева, 2013: 6).

Начало массовых репрессий как в стране целом, так и на Кавказе было положено с обсуждения двух закрытых писем ЦК ВКП (б): 1) «Об уроках события, связанного со злодейским убийством тов. Кирова» от 18 января 1935 г. и 2) «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока» от 29 июля 1936 г.

Переселение иранских подданных

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах от 19 января 1938 г., ЦК ВКП(б) и СНК Азербайджана было предложено всем жителям приграничных с Ираном районов в течение 10 дней оформить советское подданство, если они считали себя подданными Ирана. «Иранцев», оформивших советское подданство, предписывалось в месячный срок переселить в Казахстан, также как и курдов из Нахичеванской АССР. «Граждане иранцы», отказавшиеся от перехода в советское подданство и желавшие остаться в подданстве Ирана, должны были вернуться в Иран, в противном случае подвергнуться аресту (Яковлев, 2004: 464). Кроме того, и некоторые азербайджанцы на территории Южного Дагестана, являющиеся иранско-подданными, были ошибочно записаны в советской переписи персами и выселены с мест своего проживания (Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане, 2007: 196-198). По Справке НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 г., из 36906 чел, осужденных ВК Верхсуда, НКВД Азербайджанской ССР выслало 7894 иранскоподданных. В распорядительных документах НКВД СССР имеются два интересных документа. Меморандум от 29 января 1938 г. за №202, направленный в республиканские, областные и др. органы внутренних дел, и распоряжение, адресованное руководству НКВД Азербайджанской ССР. В Меморандуме №202 1938 г. об аресте иранских подданных и советских граждан, подозревавшихся в шпионской, вредительской, диверсионной, повстанческой, националистической и иной антисоветской деятельности, определялись сроки и порядок проведения операции по аресту и следствию в отношении арестованных лиц. В Распоряжении №202 от 29 января 1938 г. предписывалось немедленно начать аресты и расследования дел всех иранцев –

иранских подданных и иранцев, не имевших ни советских, ни иностранных паспортов (это были азербайджанские турки) (Трагедия советской деревни, 2006: 305, 573).

Среди депортированных в 1937 г. была семья иранского подданного азербайджанца Заманова из Нахичевани. Их доставили в Созакский район Чимкентской обл. Казахской ССР, где жили в основном казахские семьи. Всех депортированных расселяли по баракам, поделили по семьям. Через некоторое время переселили в Шолаккорган. По воспоминаниям уже внука Замановых, Эйваса Фейзулла оглы: «Если честно, в то время многие умерли от холода, от голода. Моя бабушка и родители всегда мне говорили, что мы остались живы благодаря казахам, потому что они поделились всем тем, что у них было, хотя и это не хватало им самим. Бабушку депортировали с пятью детьми. Моя мать была самой старшей среди них. Они прожили довольно сложную жизнь. Часть детей забрали в интернат, потому что было сложно кормить женщину одной. Забрали в интернат и раскидали их по всей Чимкентской обл., многие из детей потерялись... Последний эшелон азербайджанцев привезли в 1938 г. в Кордайский район. Они были простыми людьми, их депортировали за то, что они были иранскими подданными, т. е. у них были иранские паспорта. По словам родителей, тех, которых депортировали в 1937 г., за ними гонялись еще в 1935, 1932 гг. У них тогда отобрали скот, земли отбирали, их самих же посадили в тюрьмы, перевели из одного на другой, и в итоге погрузили в эшелоны и отправляли. Им сказали, что их будут топить в Каспии, и чтобы с собой не взяли ничего. Ничего не объясняли, просто нужно было от них избавиться. Потому что они были грамотными, богатыми в то время людьми...» (Ракишева, 2013: 18). Иранскоподданных депортировали полными эшелонами. По воспоминаниям современников: «Не вагонами, а эшелонами возили. Примерно половина погибла на дороге, потому что остановились и похоронили умерших людей. Они ехали больше месяца» (Ракишева, 2013: 18).

В 1937–1938 гг. под предлогом «зачистки» советско-турецкой и советско-иранской границы, которую называли «специальные запретные полосы» в Азербайджанской ССР и Армянской ССР переселению подверглись тысячи семей тюркских народов, признанных неблагонадежными (Из истории депортаций, 2014: 24).

Приведем в качестве примера историю судьбы доктора технических наук, профессора, академика – турка Али Муса Алиева, депортированного из с.Дахназ Вединского района Армянской ССР в 1937 г. в Джамбульский р-н Казахской ССР: «В то время советский режим и армянская партия репрессировали, депортировали самых знаменитых турков, проживающих на Кавказе. В т. ч. подверглась и наша семья, в частности, отец. В 1937 г., значит, его арестовали, дали восемь лет, выслали в Казахстан в Карагандинскую тюрьму. Через полтора, два месяца, значит, все население, мать сослала, трое детей, сестру, две сестры и я. Старшей сестре было в то время 10 лет, младшей два года, а мне три года... выслали всех родственников... разместили в товарный вагон и направляли в Джамбульскую обл. Мы ехали полтора, два месяца. На дороге очень было тяжело, от холода, голода, от болезней многие погибли. Даже родители потеряли своих родственников... из нашей семьи по дороге погибло пять детей и трое остались. Так в то время возможности не было похоронить и т. д. Они обычно, когда поезд шел, они выбрасывали трупы, значит, за пределы железной дороги. Мы таким образом добрались до Джамбула. В Джамбуле два вагона остановили, отцепили и три вагона в районе оставили, остальные направили в Сибирь. По имевшейся информации, с Сибири ни один человек живым не вернулся. Из Джамбула нас переселили, от Джамбула находился порядком где-то 15 км колхоз «Кенес». Разместили в колхоз. Вся наша родственная связь из Вединского р-на где-то около 65 чел. было. От холода, голода, сырости, без воды там умерло около 17 чел. Нас разместили туда, условия не создали, больше медленной-медленной смерти. Ночью настолько строго было, нас из этой семьи 5 чел. маленьких

детей было. Окна по высоте около 60–70 см, туда только помещался ребенок в возрасте 3–4 года. Пять человек, три девочки два мальчика, ночью от крика коменданта, казахи нас вытаскивали, ночью кормили, одевали и под утро, скрываясь от коменданта, через это же окно пускали нас. Таким образом, в течение месяца нас казахи спасли. После месяца, значит, оставшиеся в живых в этом клубе колхозном разместили по домам. Так мы боролись с самовыживанием. По сути дела, нас выслали из Кавказа, для того чтобы создать настоящую гибель, смерть. Учитывая то, что в Казахстане тоже живут мусульмане, они очень болезненно к ним относились. Я обязан казахам, потому что, если бы не казахи, мы не жили бы. Тогда они, даже рискуя своей жизнью, они, минуя коменданта, вкратце от коменданта нас втаскивали через окно, кормили ночью и под утро, значит, опять. Тем самым они показали свой гуманизм. «Дорогое дитя мусульманина»: нас называя так, они нас спасли. Даже моя мать, когда с тремя детьми ей было 24–25 лет, целых полтора года не разрешали работать в колхозе. Сказали: «У вас дети маленькие, ты воспитывай своих детей, а мы как-нибудь вас морально, материально вас поддержим». Вот, таким образом, мы выжили. ...Запланированная медленная смерть, геноцид против турков, но, однако казахи нас спасли. Дали возможность для второй жизни...» (Ракишева, 2013: 553-555).

Переселение из Азербайджанской ССР

По Постановлению Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР «О погранполосе в Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской республиках» (№ 103/1127-267сс) от 17 июля 1937 г. (Из истории депортаций, 2014: 93), в целях усиления охраны государственной границы с Ираном и Афганистаном приказывалось создать в пределах Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР запретную пограничную полосу. В ее пределы включались:

- а) в Армянской ССР – Мегринский р-н;
- б) в Азербайджанской ССР – Нахичеванская АССР и районы Зангеланский, Джебраильский, Карягинский, Карадонлинский, Белясуварский, Астрахан-Базарский, Зувандский, Астаринский, Массалинский и Ленкоранский;
- в) в Туркменской ССР – районы Гасан-Кулийский, Кызыл-Атрекский, Кара-Калинский, Бахарденский, Геок-Тепинский, Ашхабадский (за исключением г. Ашхабада), Каахкинский, Серахский, Кушкинский, Тахта-Базарский, Кызыл-Аякский, Чаршангинский и Керкинский (включая г. Керки);
- г) в Узбекской ССР – районы Термезский, Ширабадский и Джар-Курганский;
- д) в Таджикской ССР – районы Шаартузский, Молотовабадский, Ворошиловабадский, Бауманабадский, Пархарский, Колхозабадский, Шуроабадский, Дашти-Джумский, Кала-и-Хумбский, Ванчский, Рушанский, Бартангский, Шугнанский, Рошт-Калинский, Ишкашимский, Ваханский и Мургабский.

На районы запретной пограничной полосы Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР распространялось постановление ЦИК и СНК СССР от 17 июля 1935 г. «О въезде и проживании в пограничных полосах».

НКВД СССР поручалось выселить из запретной пограничной полосы Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР весь неблагонадежный элемент.

ЦИК и СНК Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР обязывали в 20-дневный срок издать постановления о пограничном режиме:

- а) о порядке передвижения в запретной пограничной полосе и закрытии дорог в пределах 500-метровой пограничной полосы от линии границы;
- б) о порядке производства охоты, рыбной ловли, выпаса и перегонов скота.

Острова на пограничных реках передавались в ведение частей пограничной охраны Народного комиссариата внутренних дел СССР.

Запрещалось расселение реэмигрантов, иностранных подданных во всех пунктах запретной пограничной полосы, причем сдачу товаров производить на пограничных

пунктах, не допуская перегона скота иностранным купцам и провоза товаров иностранным транспортом вглубь территории СССР. Прием и расселение реэмигрантов из Ирана и Афганистана предписывалось в дальнейшем производить по решению Совнаркома СССР.

Во всех районах, входящих в запретную пограничную полосу, приказывалось провести паспортизацию с перерегистрацией выданных ранее паспортов, установив в обязательном порядке наличие на паспортах фотографических карточек их владельцев, а для жителей передовых пограничных сельсоветов, кроме того, наличие на паспортах особых штампов пограничной охраны.

И, наконец, была денонсирована конвенция с Ираном об упрощенных переходах границы жителями пограничных местностей (Из истории депортаций, 2014: 93-94, 106-108).

Переселение с приграничной полосы осуществлялось в Алма-Атинскую и Южно-Казахстанскую обл. (Из истории депортаций, 2014: 123). В документах разделяли переселенцев по национальному составу. Так, отмечалось, что с приграничной территории Армянской ССР и Азербайджанской ССР выселялись курды и турки. Под тюрками, по всей видимости, понимались азербайджанские турки и турки, говорящие на тюркском языке, а под курдами – курдские мусульмане, которых было много в приграничье с Ираном и Турцией (Из истории депортаций, 2014: 131).

В 5 колхозах Сузакского р-на Казахской ССР было размещено 99 переселенческих семей или 357 душ «по национальности турки», прибывших из Азербайджанской ССР в январе и феврале 1938 г. (Из истории депортаций, 2014: 141-144). Они были размещены в местных колхозах: в колхозе им. Калинина – 66 семей, «Джеткенчек» – 15, Уштобе – 7, «1 мая» – 7, им. Сталина – 4. Из 357 человек – 122 чел. считалось трудоспособным. По состоянию на 1 января 1939 г., в Сузакском р-не было построено 51 дом на 59 квартир, в которых разместили на постоянной основе 59 семей, и временно в этих же домах в порядке уплотнения разместили 14 семей. Всего в новоотстроенных домах размещалось 73 семьи. В четырех купленных домах разместили 5 семей, а всего размещено в новоотстроенных и купленных домах 78 семей. Остальные 21 семейство разместили временно в домах колхозников в порядке уплотнения. Некоторые дома были не доделаны и к зимнему периоду не готовы. Купленные 4 дома представляли из себя саманные казахские кибитки без печей, с камышовыми потолками, с плохими маленькими окнами. За выработанные трудодни в колхозах они получали незначительное количество зерна, продуктов, существовали в основном на получаемую от государства продовольственную ссуду – 55,8 т (пшеницы). В апреле 1938 г. – 12 т, в июне – 18,8 т, в июле – 6 т, и в декабре – 19 т. К остронождающимся относилось 28 семей, из которых находятся в колхозе «Джеткенчек» – 7, в колхозе им. Калинина – 13, в колхозе Уштобе – 2, в колхозе им. Сталина – 2, и в колхозе «1 мая» – 3. В упомянутых 28 семьях совершенно отсутствовало топливо, одежда, обувь, они не в состоянии были себя обеспечить ни топливом, ни продуктами. Дети переселенцев школьного возраста количеством 171 чел. Были определены в школы: в колхозе им. Калинина – 133 чел., «Джеткенчек» – 18, «Уштобе» – 11, «1 мая» – 9. В колхозе им. Сталина дети переселенцев (6 чел.) в школу не были определены. В районе и центре имелась 1 семилетняя школа, в которой занимаются дети местного населения, а также дети переселенцев. Из прибывших переселенцев 7 чел. учителей.

Переселенцы-турки обслуживались Сузакским райздравотделом наравне с местными колхозниками. Местные колхозы были отдалены от районного центра на 200 с лишним км. Такая отдаленность без наличия машин у районных организаций тормозила руководство медицинским обслуживанием колхозников. В раймаге, а также

в колхозных ларьках, кооперативах отсутствовали предметы первой необходимости такие как соль, керосин, сахар, чай. Это объясняется плохим дорожным сообщением (частые снеговые заносы в горах) с базами Туркестан и Серго. Хлебопекарня райцентра не могла полностью обеспечивать требуемым количеством хлеба. Такие товары, как обувь, зачастую бывали в продаже, но у части переселенцев не хватало на них средств. При обследовании переселенческих семей выявлено, что они сидели вечерами из-за отсутствия керосина без света. Очень нуждались в обуви и одежде.

Из-за отсутствия на руках у переселенцев каких-либо документов на сданный скот, хлеб и другое имущество на местах выезда с Азербайджанской ССР, компенсация районными организациями не производилась (Из истории депортаций, 2014: 141-144).

В связи с отсутствием точных списков переселенцев, сдавших скот по месту выхода, т. к. присланные списки Нахичеванской АССР оказались не теми списками, по которым можно было бы выдать скот, ОМЗ НКВД КазССР путем опроса переселенцев, без подкрепления какими-либо документами, составлены новые списки на выдачу денег, которые были пересланы в райзо и колхозы, без надлежащей ясности, кому и как выдавать деньги за скот. Поскольку скота по этим спискам переселенцами указывалось больше обозначенного в квитанции Главмясо Нахичеванской АССР, расчет все же составлен путем определения средней стоимости скота, причитающегося на одно хозяйство, согласно приемным квитанциям Нахичеванской конторы Главмясо. При этом, расчет производился только с переселенцами-курдами, тогда как скот сдавался так же тюрками.

Проверка констатировала, что выселяющие органы по месту выхода курдов, армян и тюрков отнеслись к делу выселения преступно халатно, не потрудились даже обеспечить выдачу квитанций на руки каждому переселенцу отдельно за сданный ими скот. Прием скота на месте производился под общую квитанцию общим весом, причем по линии ГУЛАГа (центра) вместо дачи указаний об исправлении ошибок на месте, механически все перепутанные списки и общие квитанции были пересланы в г. Алма-Ату ОМЗ и переведено 1 041 705 руб. для расчета с переселенцами. ОМЗ вместо быстрого разбора этого вопроса, уточнения списков и выдачи денег с июня 1938 г. продержали эти документы без надлежащего движения этого вопроса. Местные руководящие власти Казахстана – облизполком и облзо считали переселенцев ссыльными, никакой помощи им не оказывали и в хозяйственном отношении не устраивали, что привело последних в материальном и бытовом положении к исключительно тяжелому состоянию (Из истории депортаций, 2014: 151).

В конце 1937 г. на основании Постановления СНК СССР от 17 декабря 1936 г. за № 2123-420сс в Казахскую ССР из Азербайджанской и Армянской ССР, были расселены в Алма-Атинской и Южно-Казахстанской обл. в количестве: курды – 553 семейства – 3101 чел., армяне и тюрки – 568 семейств – 2788 чел. [Всего] – 1121 семейств – 5889 чел. Как отмечалось в документе, «весь контингент состоит из контрреволюционного элемента, лиц, репрессированных в прошлом за контрреволюционные преступления, контрабандистов, бандитов и членов их семей». Переселенные были распределены по колхозам Казахстана, совхозам и каучукпромхозам.

Учет этого контингента с момента вселения в Казахстан и до июля месяца 1938 г. осуществлялся ОИТК – ТП НКВД КазССР, где находились все личные дела и другие учетные данные.

В июле 1938 г. списки на переселенцев курдов и тюрков ОИТК переслал соответствующим территориальным РО НКВД по месту их расселения. В РО НКВД передана и часть личных дел. Оставшиеся в ОИТК личные дела в данное время (по мере их разборки) также рассылаются по РО НКВД.

В местах расселения данного контингента учет его осуществляется сельсоветами и милицией на общих основаниях со всеми гражданами. ОИТК должного учета контингента и учета его движения не организовал, личные дела в отделе лежали без обработки.

Согласно разъяснению ГУЛАГа от 25 марта 1938 г., курды и тюрки в правовом отношении приравнены к украинским переселенцам (имеют только одно ограничение: в части выезда из районов поселения). Из-за отсутствия специальных комендатур в местах расселения контингента, поддержанием для них соответствующего режима никто не занимался. Отсутствие точного учета и соответствующего режима привело к тому, что контингент оказался предоставленным сам себе и занялся «самоустройством», часть переселенных бежала из мест поселения. Характерно, что точно установить количество бежавших невозможно. В некоторых случаях переселенцы бежали целыми группами, причем ОИТК узнавал о побеге только тогда, когда получал об этом сообщение от органов НКВД, где обнаружены бежавшие (Из истории депортаций, 2014: 153-156).

Учитывая положение переселенцев, было принято Постановление СНК и ЦК КП (б) Казахстана «О мероприятиях по хозяйственному устройству переселенцев в 1939 г.» в соответствии с постановлением Экономсовета при СНК СССР от 26 июня 1939 г. за № 615–121с «О плане хозяйственного устройства переселенцев на 1939 г. в Казахской ССР» и во изменение пп. 1, 2, 3, 11, 21, 22, 23 постановления СНК КССР и ЦК КП (б) К от 17 февраля 1939 г. за № 9-ос. для обеспечения переселенцев иранцев, тюрков, курдов и др. жилищем в 1939 г. построить и достроить 1682 двухквартирных жилых дома, с распределением их по областям (Из истории депортаций, 2014: 420-422).

Таким образом, представители мусульманских народов депортировались с территории Южного Кавказа в Среднюю Азию еще до начала Второй мировой войны.

На основании Постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г., Постановления «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных, экономически отсталых районах» от 20 февраля 1930 г., Постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении кулаков по Закавказью» от 23 апреля 1933 г. На основании последнего документа, разрешалось провести выселение из хлопковых и пограничных районов Азербайджана 900 кулацких хозяйств с семьями, из Восточной Грузии (Кახетия, Борчалы) – 300 хозяйств, из хлопковых районов Армении 300 хозяйств. Итого, по всему Южному Кавказу – 1.500 хозяйств). По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О высылке из Азербайджана антисоветских элементов» от 25 декабря 1934 г., началась подготовка высылки из Азербайджана в административном порядке в концлагеря с конфискацией имущества 87 семейств кулаков.

После принятия Постановления ЦИК и СНК СССР от 17 июля 1935 г. «О въезде и проживании в пограничных полосах» из районов запретной пограничной полосы Армянской ССР и Азербайджанской ССР началось выселение всех «неблагонадежных элементов»: курдов и тюрков. Под тюрками понимались азербайджанские тюрки и турки, говорящие на турецком языке, а под курдами – мусульмане, проживающие в приграничье с Ираном и Турцией.

По официальным данным, с 1 октября 1936 г. до 1 июля 1938 г. в Азербайджанской ССР было арестовано 25 222 чел. Их них 13 356 были этническими азербайджанцами. Постановление СНК СССР от 17 декабря 1936 г. «О выселении контрреволюционных элементов из Азербайджана в Иран и отдаленные районы СССР» мотивировалось необходимостью «зачистки» приграничных и режимных местностей от «неблагонадежных» элементов. К выселению из Баку и пограничной зоны Азербайджана было намечено 2500 иранских поданных (среди них – исключенные из ВКП(б), ранее осужденные, перебежчики), а также 700 семей «контрреволюционного элемента».

Итак, помимо граждан СССР, из Южного Кавказа были выселены также

азербайджанцы иранского гражданства (Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах от 19 января 1938 г.). Азербайджанцы – иранскоподданные депортировались и с территории Южного Дагестана. По Справке НКВД о количестве осужденных с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 г., из Азербайджанской ССР было выслано 7894 иранскоподданных. Как иранскоподданные, так и советские мусульмане, депортированные с Южного Кавказа, подозревались в шпионской, вредительской, диверсионной, повстанческой, националистической и иной антисоветской деятельности. 19 января 1938 г. было принято решение о переселении 2 тыс. семей (или 6 тыс. чел.) иранцев, оформивших советское гражданство, из пограничных районов Азербайджанской ССР в Алма-Атинскую и Южно-Казахстанскую обл. Казахстана.

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О перебежчиках» от 31 января 1938 г., стали арестовывать реэмигранты и эмигранты как иностранные шпионы и диверсанты, ищущие в СССР политического убежища. Этот документ повлек за собой пересмотр конвенций СССР с Ираном, Турцией по упрощенному переходу границы с целью установления режима, установленного на западной границе.

Десятки, сотни тысяч переселенных мусульман, тюрков с Южного Кавказа размещали в степях Казахстана. В целях окончательного устройства в колхозах переселенцев курдов, тюрков, иранцев и др. 19 февраля 1939 г. было принято Постановление СНК КазССР и ЦК КП (б) Казахстана «О мероприятиях по хозяйственному переселенцев в 1939 г.» (Из истории депортаций, 2014: 492-495). Среди прочих решений, в частности, была разрешена продажа из овцесовхозов Казахской ССР 5000 голов овец и коз в обобщественное стадо колхозов, прибывших из Азербайджанской и Армянской ССР в 1937 г., и в личное пользование переселенцам тюркам (Из истории депортаций, 2014: 496). Так, 23 февраля 1939 г. было разрешено устроить переселенцев-иранцев в колхоз «Трактор» Ленгерского района (Из истории депортаций, 2014: 497).

В годы ВОВ

В годы Второй мировой войны, когда мир разделился на противоборствующие стороны, подозрительность и контроль за мусульманскими народами еще более усилились.

Одной из дискуссионных тем является сотрудничество советских граждан с фашистской Германией и боевое участие в рядах легионеров. Германское командование создавало из числа представителей всех народов СССР, попавших в плен, легионы. По воспоминаниям одного из легионеров Исмаила Акпера, после того как в 1943 г. наметился перелом в ходе Второй мировой войны, началось массовое бегство азербайджанцев из легиона в партизанские отряды. Ярким примером является судьба азербайджанского партизана, Героя Советского Союза Мехти Гусейнзаде. В 1939 г. в Берлине было создано «Грузинское бюро», переименованное позже в «Кавказское бюро» под руководством доктора Ахметели. В Германии вынашивался план «Свободный Кавказ». Были созданы Освободительные комитеты Армении, Грузии, Азербайджана и северокавказских народов, которые с 15 апреля 1942 г. получили статус «равноправных союзников» Германии. Планировалось, что в рейхскомиссариат «Кавказ» войдут: Грузинская и Азербайджанская ССР, Ставропольский край, вся Кубань, Кабардино-Балкария и районы, прилегавшие к Тереку – Чечено-Ингушетия, Кабардино-Балкария и Дагестан. Однако планы германского командования не учитывали ситуацию в самом Кавказском регионе. По обвинению в пособничестве фашистам были репрессированы и изгнаны с мест своего проживания представители многих тюркских народов Кавказа.

Кавказские народы СССР проявили небывалый героизм на фронтах Второй Мировой войны в борьбе против фашизма, однако в годы войны многие были репрессированы и

депортированы с мест своего исторического существования. В 1943–1944 гг. репрессии и депортации подверглись тюрские народы Северного Кавказа: карачаевцы, балкарцы, ахыскинские тюрки и др. Национально-государственные образования депортированных народов, которые они имели, были упразднены, освободившиеся территории заселены представителями других народов. В ноябре 1943 г. выселили карачаевцев, в 1944 г. – балкарцев и т. д.

Азербайджанский народ не был репрессирован как многие другие народы Кавказа по обвинению в пособничестве фашистам. Однако, в Азербайджане было осуществлено переселение населения из пограничной полосы. Жители приграничной полосы подвергались тщательному контролю. Из приграничных районов с Ираном были выселены все «политически сомнительные элементы». Как подготовкой к войне с Турцией можно считать репрессии кавказского и тюркского населения, особенно расселенного вдоль побережья Черного моря, вдоль советско-турецкой границы. Летом 1944 г. разведуправление Закавказского фронта подготовило карты размещения турецких войск. 6 июня 1944 г. первому секретарю ЦК КП(б) Азербайджана М.Дж. Багирову начальником разведки Закавказского фронта полковником Горшковым была передана карта дислокации турецких войск. Тщательно отслеживались статьи журналов «Чинаралты» и «Акбаба», издаваемые Нури Пашой, на страницах которых пропагандировалось единение всех тюрков «под одной чинарой». В то же самое время в советской Армении была развернута антитурецкая деятельность. В советской печати появляются работы с выпадами против Турции. Дружественные отношения между Турцией и СССР в период Второй Мировой войны перешли в напряженное русло (Алиева, 2013: 138-152).

По данным статистического отчета ЦК КП (б) Казахстана по национальному составу республиканской партийной организации на 1 января 1939 г., из 62 членов ВКП(б) двое были азербайджанцы (Из истории депортаций, 2014: 639). По данным на 1 января 1940 г., в Казахстане 4 азербайджанца были членами ВКП(б) (Из истории депортаций, 2019: 506). На 1 января 1941 г. – 9 азербайджанцами являлись членами ВКП(б) и еще 3 – кандидатами (Из истории депортаций, 2019: 507).

По сведениям за январь 1939 г., в Джамбульской обл. насчитывалось 321 650 чел., из них всего 3227 человек были азербайджанцы (79 – городское население, 3148 – сельское) (Из истории депортаций, 2014: 641).

По национальному составу и родному языку за январь 1939 г., в Казахстане насчитывалось 2 274 805 азербайджанцев (Из истории депортаций, 2014: 644).

Азербайджанцы

В годы Великой Отечественной войны азербайджанский народ наравне с другими советскими гражданами сражался за освобождение своей Родины от гитлеровской Германии и внес тем самым свой высокий вклад в Победу. В этой войне сражался каждый пятый житель Азербайджана. При населении 3,4 млн. чел. (по состоянию на 1941 г.) на фронт ушли около 700 тыс. чел., в т. ч. более 10 тыс. – женщины (Токаржевский, 1965; Гусейнов, 2008: № 17-18 (68); «Самбекский мемориал Славы...», 2003: 2; Алиева, 2011: 14).

При этом, в годы войны из Азербайджана в Казахстан в 1942–1943 гг. были высланы азербайджанцы с семьями за сомнения якобы в победе СССР. По свидетельству жертв репрессий, их депортировали в Джамбульскую обл. Казахстана на основании лживых доносов. По свидетельству азербайджанца Баширова Гахрамона Дамат-Оглы, выходца из с. Махмудавар Массалинского района, депортированного с семьей в 11 человек, в 1942 г., «Дали на сбор 24 часа... когда приехали в Баку один знакомый сказал: «вы едете в Казахстан, там сейчас зима, детей погубят там у вас. Может половину оставить у меня?» А потом я с отцом пошли, в приемную зашли, сказали так и так, у нас вот девять детей. Она говорит

«посидите, я узнаю». Она зашла к своему руководству, сказала: «вам дали 24 часа, а вы до сих пор здесь, немедленно чтоб были в Казахстане...» (Ракишева, 2013: 6-17).

Ахыскинские турки (турки, турки-джавахцы, ахалцихские турки, турки-мехетинцы, кавказские турки) – коренное население Месхетии. По переписи 1939 г., в Месхетии проживало 200 тыс. «мехов-мусульман» (Алиев, 2002: 184). В 1941 г. практически все мужское население ахыскинских турок было мобилизовано на войну (из 40 тыс. человек погибло 26 тыс.). 12 представителей ахыскинских турок получили звание Героя Советского Союза (Алиев, 2002: 184).

В Постановлении «О переселении из пограничной полосы Грузинской ССР турок, курдов и хемшинов» отмечалось, что переселение проводилось в целях улучшения условий охраны государственной границы Грузинской ССР. Из пограничной полосы Грузинской ССР – Ахалцихского, Адигенского, Аспиндзского, Ахалкалакского, Богдановского районов и Аджарской АССР переселялось – 16 700 хозяйств с населением 86 000 чел. турок, курдов и хемшилов, в т. ч.: в Казахскую ССР – 40 000 чел., в Узбекскую ССР – 30 000 чел., в Киргизскую ССР – 16 000 чел. Переселение возлагалось произвести НКВД СССР в ноябре 1944 г. Переселенцам из пограничных районов Грузинской ССР разрешалось взять с собой все лично принадлежащие им ценности, деньги, домашние вещи (одежду, обувь, посуду, сельскохозяйственный и домашний инвентарь) и запас продовольствия – всего весом по 1000 кг на семью. К расселению приказывалось приступить в ноябре 1944 г. (после окончания переселения из пограничных районов) и закончить в 3-месячный срок (Из истории депортаций, 2019: 476-478).

По данным наркома НКВД СССР Л.П.Берии, значительная часть населения пограничных районов Грузинской ССР (турки, курды и хемшилы) была связана с жителями приграничных районов Турции родственными отношениями, занималась контрабандой, проявляла эмиграционные настроения и служила для турецких разведывательных органов источником вербовки шпионских элементов и насаждения бандитских групп. Охрана государственной границы с Турцией усиливалась в целях предотвращения попыток перехода границы лицами, подлежащими переселению. Операция по переселению из Адигенского, Ахалцихского, Аспиндзского, Ахалкалакского и Богдановского районов проводилась в период с 15 по 18 ноября 1944 г. и из районов Аджарской АССР 25–26 ноября 1944 г. Всего переселено 91 095 чел. Все эшелоны с переселенцами направили к местам нового поселения – в Узбекскую, Казахскую и Киргизскую ССР. На их место, в пограничные районы Грузинской ССР планировалось переселить 7000 крестьянских хозяйств из малоземельных районов Грузии. Одновременно НКВД СССР проводил специальные мероприятия по усилению пограничного режима в районах Грузинской ССР, граничащих с Турцией (Из истории депортаций, 2019: 481-482).

По воспоминаниям ахыскинских турок, их в одночасье увезли в товарных вагонах в неизвестном направлении. На сборы дали два часа и разрешили взять с собой только самое необходимое (Из истории депортаций, 2019: 574).

Депортация после Великой Отечественной войны

После победы над фашизмом и окончания Второй мировой войны, мир, казалось бы, должен был вздохнуть свободно, восстанавливаться и созидать во благо стран и своих народов. Однако, в условиях развернувшейся новой – «холодной войны» с новой силой вспыхнуло соперничество за лидерство в мире, сферы влияния и статус единоличной сверхдержавы, в этот раз между США и СССР, – обозначились новые образы врагов, были поставлены новые экономические цели – догнать и перегнать противника, развернулась невиданная доселе гонка вооружений.

В этих послевоенных условиях репрессии и депортации изменили свои формулировки, но не поменяли своей сущности. Массовые выселения, переселения, высылки продолжились. На Южном Кавказе они затронули в основном азербайджанцев.

По Справке военного отдела Южно-Казахстанского ОК КП (б) Казахстана «О состоянии хозустройства спецпереселенцев» от 13 июля 1946 г., составленной заведующим военным отделом обкома А. Андроновым, в 17 районах Южно-Казахстанской обл. в декабре 1944 г. были расселены спецпереселенцы из Грузии: тюрки-азербайджанцы 2280 семей, или 10 258 чел. По состоянию на 1 июня 1946 г. в области числилось 2290 семей, или 9699 чел. азербайджанцев из Грузии. Из них по Сайрамскому району, в частности, было расселено 311 семей, 1154 чел. азербайджанцев (Из истории депортаций, 2022).

По совершенно секретной Докладной записке начальника Курдайского РО НКВД Старшинова секретарю Курдайского РК КП (б) Казахстана Тарасенко «О настроениях спецпереселенцев, расселенных на территории района, в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР» по состоянию на 24 января 1946 г. в связи с предвыборным периодом в ВС СССР, некоторые контрреволюционные элементы среди спецпереселенцев начали проявлять антисоветскую деятельность, направленную на срыв этих мероприятий. Они, якобы, распространяли антисоветские слухи, которые сводились к тому, что спецпереселенцы в предстоящих выборах участвовать не будут и ничего не находят полезного, саботируют посещение агитпунктов и изучение положения о выборах в ВС СССР. В докладной сообщалось, в частности, что спецпереселенец Кабаев Ахмат, в возрасте 30 лет, по национальности – тюрк, сын кулака, высланный из Грузинской ССР и живущий ныне в с. Благовещенка Курдайского р-на, сознательно не посещал занятия 10-ти дворов по изучению положения о выборах в ВС СССР, при этом заявлял: «Я ничего не вижу в этом полезного». Другой спецпереселенец-тюрк Яроманов Мухтар 14 января 1946 г. в совхозе «Степное» при проработке положения о выборах в ВС СССР среди спецпереселенцев тюрков заявил, что в 1937 г. голосовал за депутатов в ВС СССР Деканозова и Куйбышева, за них голосовали все тюрки, но всех тюрков выселили, поэтому в предстоящих выборах голосовать он не будет. Яроманов высказал мысль, что «Сейчас избирают депутатов в ВС СССР бедняков, безграмотных, не знающих как нужно хорошо жить, а раньше избирали из богатых людей, сыновей царя, помещиков и т. д., они грамотные, знают, как руководить, и действительно хорошо в то время жили». За это Яроманова Мухтара готовили к аресту (Докладная записка начальника Курдайского РО НКВД Старшинова секретарю Курдайского РК КП (б) К. Тарасенко «О настроениях спецпереселенцев, расселенных на территории района, в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР» по состоянию на 24 января 1946 г., с. Георгиевка, Джамбулской обл., 28 января 1946 г. (Из истории депортаций,, 2022).

Как следует из Доклада министра госбезопасности Казахской ССР А.П. Бызова министру госбезопасности СССР В.С. Абакумову о ходе приема от органов МВД выселенцев и аппаратов спецпоселений от 12 августа 1950 г., в Казахстане было расселено 250 897 семей, 895 109 чел. выселенцев, из них взрослых 546 337 чел., что составляло около 13% населения республики и примерно одну треть выселенцев, имеющих в Советском Союзе. Из них из Грузии (турок, курдов) – 23 516 чел., иранцев – 2920 чел. и т. д. Выселенцы были расселены во всех 16 областях республики, в 173 районах, 5029 населенных пунктах и обслуживаются 878 комендатурами. Ликвидированные органами МГБ Казахстана агентурные разработки и материалы некоторых действующих дел на выселенцев свидетельствуют о стремлении и попытках активно-враждебных элементов из этого контингента развернуть организованную антисоветскую работу, причем в некоторых случаях объединяются выселенцы разных национальностей.

УМГБ по Джамбулской обл. была ликвидирована разрабатывавшаяся по агентурному

делу «Шакалы» антисоветская группа выселенцев-тюрков, участники которой на своих собраниях якобы высказывались за то, чтобы в случае военной агрессии Америки и Англии против СССР организовать убийства советских и партийных работников и организовать бандповстанческое движение.

Южно-Казахстанский обком Казахстана располагал данными о том, что имели место случаи проявления неприязненных отношений между выселенцами и вновь прибывшими рабочими по вербовке, а также местным населением, сопровождающиеся групповыми драками, хулиганскими проявлениями и даже убийствами. Так, 28 августа 1950 г. в с. Славянка Пахта-Аральского р-на имела место групповая драка, в которой участвовало 12 чел. спецпереселенцев греков и азербайджанцев, в результате чего 3 чел. получили ранение, один из них тяжелое. В целях предупреждения и недопущения подобных явлений в дальнейшем, обком КП (б) Казахстана обязывал всю работу по материально-бытовому обеспечению выселенцев, а на предприятиях и вербованных рабочих, по проведению среди них и населения массово-политической и культурно-просветительной работы, по привлечению выселенцев к активному участию в трудовой деятельности и общественно-массовой работе взять под свое руководство и установить строгий и повседневный контроль (Из истории депортаций, 2022).

По состоянию на 20 мая 1956 г. на территории Джамбульской обл. было расселено и находилось под надзором органов МВД спецпоселенцев 32438 чел., в т. ч. из Грузии (в основном курды и азербайджанцы) – 3317.

Совет Министров СССР своим распоряжением от 17 июня 1958 г. № 1903-Р принял предложение Совета Министров Азербайджанской ССР о проведении в 1958–1960 гг. переселения в Азербайджанскую ССР граждан СССР азербайджанской национальности, по их желанию, из Узбекской ССР, Киргизской ССР и Казахской ССР с предоставлением переселяющимся семьям кредита Сельхозбанка. В связи с этим СМ КазССР сообщал, что советские граждане азербайджанской национальности, изъявившие желание переселиться в Азербайджанскую ССР, подают об этом заявление на имя Совета Министров Азербайджанской ССР и по получении положительного ответа беспрепятственно выезжают в Азербайджанскую ССР (Из истории депортаций, 2022).

В марте 1959 г. отмечалось увеличение поступления жалоб от советских граждан азербайджанской национальности о том, что исполкомы Советов депутатов трудящихся препятствуют им в выезде на постоянное местожительство в Азербайджанскую ССР. В соответствии с письмом СМ Казахской ССР от 3 февраля 1959 г. № 23-6, Совет Министров Казахской ССР дал указание исполкомам местных Советов депутатов трудящихся, другим заинтересованным организациям и ведомствам о том, что советские граждане азербайджанской национальности, изъявившие желание выехать на постоянное местожительство в Азербайджанскую ССР, переезжают туда беспрепятственно, исполкомы местных Советов депутатов трудящихся и другие организации и ведомства обязаны оказывать им в этом необходимую помощь (Из истории депортаций, 2022).

Во исполнение распоряжения СМ СССР от 17 июня 1958 г. № 1903-Р в течение 1959–1960 гг., на добровольных началах, осуществлялось переселение советских граждан азербайджанской национальности из Казахской ССР в Азербайджанскую ССР. Работу по организации переезда советских граждан азербайджанской национальности рекомендовалось проводить совместно с представителями Совета Министров Азербайджанской ССР, выехавшими в Казахстан. Директивные указания Совета Министров Казахской ССР обязывали руководителей организаций и предприятий, что с рабочими, служащими и колхозниками, изъявившими желание переселиться в Азербайджанскую ССР, необходимо своевременно производить полный расчёт, а в Трудовых книжках указывать – *«уволен с работы в связи с выездом за пределы Казахской*

ССР», своевременно оформлять паспорта, военные билеты и соответствующие документы учащимся, а также предоставить транспорт для перевозки азербайджанского населения и их багажа к станциям отправления. Интерес представляет сообщение о том, что Совет Министров Азербайджанской ССР телеграммой от 13 июля 1959 г. (№ 361) сообщил, что переселение советских граждан азербайджанской национальности в Азербайджанскую ССР в 1959 г. им прекращено и что переселение этих граждан ими будет начато в марте 1960 г. в следующие районы: Евлах, Барда, Сабирабад, Сальяны, Урджары, Зардоб, Саатлы и Кюрдамир. В связи с этим, заместитель председателя Совета Министров Казахской ССР обязал райисполкомы и исполкомы сельсоветов оповестить об этом советских граждан азербайджанской национальности. В архивах отложились списки азербайджанцев, подлежащих к отъезду (список по Чиликскому району на 50 человек от 15 июня 1959 г.) (Из истории депортации народов, 2010: 435–439).

Заклучение

В предверии, в ходе и после Великой Отечественной войны тотальной депортации подверглись многие тюрские народы Северного Кавказа, в т. ч. карачаевцы, балкарцы, крымские татары и др. На Южном Кавказе депортации подверглись в основном представители тюрских народов: ахыскинские турки, турецко-подданные, азербайджанцы, иранско-подданные (этнические азербайджанцы). Вынужденные переселенцы расселялись малыми группами на огромной территории Казахстана, Средней Азии, Сибири и т. д. Из-за неподготовленных социально-бытовых условий (недостаток жилья, еды, одежды, скученности) наблюдались трудности, но милосердие, участие, помощь казахского народа помогли переселенцам преодолеть их и адаптироваться к новым условиям жизнедеятельности. С первых же дней пребывания спецпереселенцы стали трудиться в колхозах, совхозах, шахтах, рудниках и т. д.

Преодолевая все тяготы и трудности первых лет пребывания на спецпоселении, депортированные народы, выживали, адаптировались, самоутверждались в новых условиях и пронесли через свою жизнь воспоминания о родных очагах и вынужденном перемещении, а также о добрых и гуманных, достойных уважения простых жителей Казахстана, протянувшим им руку помощи и принявшим на своей земле.

Литература

Из истории депортаций, 2012 – Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. Алматы. LEM, 2012

Из истории депортаций, 2014 – Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг. Сборник документов. Т. 2. Алматы. LEM, 2014

Из истории депортаций, 2019 – Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов Т. 3. Алматы. LEM, 2019

Из истории депортаций, 2023 – Из истории депортаций. Казахстан. 1945–1959 гг. Сборник документов. Алматы, 2023

Декреты Азревкома, 1989: 11-12 – Декреты Азревкома 1920–1921. Сборник документов. Баку, 1989

Декреты Советской власти, 1957 – Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов. 11 (24) ноября 1917 г. Декреты Советской власти. Т. I. М. Гос. изд-во полит. литературы, 1957

Декрет ВЦИК от 20 августа 1918, 1918 – Декрет ВЦИК от 20 августа 1918 г. «Об отмене права частной собственности на недвижимость в городах». №62. СУ РСФСР. 1918, Ст.674.

Декрет Совета Народных Комиссаров от 2 февраля (20 января) 1918, 1918 – Декрет Совета Народных Комиссаров «Об отделении церкви от государства и школы от

церкви». 2 февраля (20 января) 1918 г. «Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства» от 5 февраля (28 января) 1918 г. №18. М. СУ РСФСР, 1918: ст. 269.

Назарли, 2014 – Назарли А.Э., XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку. изд-во «ElmvəTəhsil», 2014

Декреты Советской власти, 2009 – Декрет СНК о порядке высылки иностранцев из пределов РСФСР от 29 августа 1921 г. Декреты Советской власти. Т. XVIII. Август 1921 г. М. РОССПЭН, 2009

Известия, № 185, 1922 – Известия. 18 августа. № 185, 1922

Яковлев, 2003 – Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении кулаков по Закавказью». 23 апреля 1933 г. № 2, 136, п. 94/70 – О выселении кулаков по Закавказью, Лубянка, Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД, Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. Под ред. акад. Д.Н. Яковлева. сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. М. МФД, 2003

Покровский, 2005 – Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение. 1930-1940. В 2 кн. Кн.1. Отв. Ред. Н.Н. Покровский. М. РОССПЭН, 2005

Гасанов, 2008 – Гасанов А. Азербайджанцы в Кыргызстане. Бишкек. Салам, 2008

Ракишева, 2013 – Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан). под общей редакцией Ракишевой Б.И. Астана, 2013

Яковлев, 2004 – Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах (69). Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М. МФД, 2004

Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане, 2007 – Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927-1940). Документы и материалы. Махачкала, 2007

Трагедия советской деревни, 2006 – Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. Справки НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 года. Т. 5. 1937-1939. Кн. 2. М. РОССПЭН, 2006

Алиева, 2013 – Алиева Севиндж. Из истории сталинских репрессий на Кавказе. Современная научная мысль. № 4. М., 2013

Токаржевский, 1965 – Е.А. Токаржевский. Герои Советского Союза сыны Азербайджана. Баку, 1965

Гусейнов, 2008 – Гусейнов А. Мужество как знамя пронесли, Азербайджанский Конгресс. 8 мая № 17, 2008: 18

«Самбекский мемориал Славы...», 2003 – «Самбекский мемориал Славы...», Достлуг, Дружба, № 4, 10 мая, 2003

Алиева, 2011 – Севиндж Алиева, Наш Дом – Кавказ. Азербайджанцы на Северном Кавказе, Армавир, 2011

Алиев, 2002 – Алиев Б. Месхетия и месхи (турки-месхетинцы): этнополитическая история народа. Центральная Азия и Кавказ. 2002, №1 (19).

Из истории депортации народов, 2010 – Директивное указание СМ КазССР о переселении граждан азербайджанской национальности в Азербайджанскую ССР г. Алма-Ата. 20 июля 1959 г. Из истории депортации народов в Алматинскую обл. Казахстана (1936-1959). Алматы, 2010

References

Iz istorii deportacij, 2012 – Iz istorii deportacij. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornik do-

kumentov. Almaty. LEM, 2012 [in Russian]

Iz istorii deportacij, 2014 – Iz istorii deportacij. Kazahstan. 1935–1939 gg. Sbornik dokumentov. T. 2. Almaty. LEM, 2014 [in Russian]

Iz istorii deportacij, 2019 – Iz istorii deportacij. Kazahstan. 1939–1945 gg. Sbornik dokumentov T. 3. Almaty. LEM, 2019 [in Russian]

Iz istorii deportacij, 2023 – Iz istorii deportacij. Kazahstan. 1945–1959 gg. Sbornik dokumentov. Almaty, 2023[in Russian]

Dekrety Azrevkoma, 1989: 11-12 – Dekrety Azrevkoma 1920–1921. Sbornik dokumentov. Baku, 1989 [in Russian]

Dekrety Sovetskoj vlasti, 1957 – Dekret ob unichtozhenii soslovij i grazhdanskich chinov. 11 (24) nojabrja 1917 g. Dekrety Sovetskoj vlasti. T.I. M. Gos.izd-vo polit. literatury, 1957 [in Russian]

Dekret VCIK ot 20 avgusta 1918, 1918 – Dekret VCIK ot 20 avgusta 1918 g. «Ob otmene prava chastnoj sobstvennosti na nedvizhimosti v gorodah». №62. SU RSFSR. 1918, St.674. [in Russian]

Dekret Soveta Narodnyh Komissarov ot 2 fevralja (20 janvarja) 1918, 1918 – Dekret Soveta Narodnyh Komissarov «Ob otdelenii cerkvi ot gosudarstva i shkoly ot cerkvi». 2 fevralja (20 janvarja) 1918 g. «Gazeta Vremennogo Rabocheho i Krest'janskogo Pravitel'stva» ot 5 fevralja (28 janvarja) 1918 g. №18. M. SU RSFSR, 1918: st.269. [in Russian]

Nazarli, 2014 – Nazarli A.Je., XI Krasnaja Armija v Severnom Azerbajdzhane: okkupacija, raspravy, beschinstva. Baku. izd-vo «ElmvəTəhsil», 2014[in Russian]

Dekrety Sovetskoj vlasti, 2009 – Dekret SNK o porjadke vysylki inostrancev iz predelov RSFSR ot 29 avgusta 1921 g. Dekrety Sovetskoj vlasti. T. XVIII. Avgust 1921 g. M. ROSSPJeN, 2009[in Russian]

Izvestija, № 185, 1922 – Izvestija. 18 avgusta. № 185, 1922[in Russian]

Jakovlev, 2003 – Postanovlenie Politbjuro CK VKP(b) «O vyselenii kulakov po Zakavkaz'ju». 23 aprelja 1933 g. № 2, 136, p. 94/70 – O vyselenii kulakov po Zakavkaz'ju, Lubjanka, Stalin i VChK-GPU-OGPU-NKVD, Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. Janvar' 1922 - dekabr' 1936. Pod red. akad. D.N. Jakovleva. sost. V.N. Haustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova. M. MFD, 2003[in Russian]

Pokrovskij, 2005 – Politbjuro i krest'janstvo: vysylka, specpereselenie. 1930-1940. V 2 kn. Kn.1. Otv. Red. N.N. Pokrovskij. M. ROSSPJeN, 2005[in Russian]

Gasanov, 2008 – Gasanov A. Azerbajdzhancy v Kyrgyzstane. Bishkek. Salam, 2008[in Russian]

Rakisheva, 2013 – Deportacija narodov v Kazahstan v 1930-1950 gg.: obshhnost' istorii (interv'ju s postradavshimi ot deportacij v 1930-50 gody v Kazahstan). pod obshhej redakciej Rakishevoj B.I. Astana, 2013[in Russian]

Jakovlev, 2004 – Postanovlenie Politbjuro CK VKP(b) ob iranskih grazhdanah (69). Lubjanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1937-1938. Pod red. Akad. A.N. Jakovleva. M. MFD, 2004 [in Russian]

Kollektivizacija i antikolhoznye vystuplenija v Dagestane, 2007 – Kollektivizacija i antikolhoznye vystuplenija v Dagestane (1927–1940). Dokumenty i materialy. Mahachkala, 2007[in Russian]

Tragedija sovetskoj derevni, 2006 – Tragedija sovetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy. Spravki NKVD o kolichestve osuzhdennyh za vremja s 1 oktjabrja 1936 g. po 1 nojabrja 1938 goda. T. 5. 1937-1939. Kn. 2. M. ROSSPJeN, 2006[in Russian]

Alieva, 2013 – Alieva Sevindzh. Iz istorii stalinskih repressij na Kavkaze. Sovremennaja nauchnaja mysl'. № 4. M., 2013 [in Russian]

Tokarzhevskij, 1965 – E.A. Tokarzhevskij. Geroi Sovetskogo Sojuza syny Azerbajdzhana. Baku, 1965[in Russian]

Gusejnov, 2008 – Gusejnov A. Muzhestvo kak znamja pronesli, Azerbajdzhanskij Kongress. 8 maja № 17, 2008: 18 [in Russian]

«Sambekskij memorial Slavy...», 2003 – «Sambekskij memorial Slavy...», Dostlug, Druzhba, № 4, 10 maja, 2003[in Russian]

Alieva, 2011 – Sevindzh Alieva, Nash Dom – Kavkaz. Azerbajdzhancy na Severnom Kavkaze, Armavir, 2011[in Russian]

Aliev, 2002 – Aliev B. Meshetija i meshi (turki-meshetincy): jetnopoliticheskaja istorija naroda. Central'naja Azija i Kavkaz. 2002, №1 (19). [in Russian]

Iz istorii deportacii narodov, 2010 – Direktivnoe ukazanie SM KazSSR o pereselenii grazhdan azerbajdzhanskoj nacional'nosti v Azerbajdzhanskuju SSR g. Alma-Ata. 20 ijulja 1959 g. Iz istorii deportacii narodov v Almatinskuju obl. Kazahstana (1936–1959). Almaty, 2010 [in Russian]

УДК / UDC 930.253

Қазақстанға қоныс аударылған халықтарды қабылдау және орналастырудың «ерекше папкалар» құжаттарындағы көрінісі (1937–1954 жж.)

Мәди Тұрсынбекович Шотаев¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Алматы, Қазақстан, ғылыми қызметкер

Аннотация. Мақалада халықтардың Қазақстанға күштеп қоныс аударылу тарихы сипатталған, депортация кезеңіндегі арнайы қоныс аударушылардың экономикалық, мәдени және әлеуметтік өмірінің тарихнамасына шолу жасалады. Автор жергілікті атқарушы органдардың арнайы қоныс аударушыларды орналастыру, балаларды мектепке қабылдау және оларды оқу процесіне тарту проблемаларын қарастырады, сондай-ақ оларды орындау мақсатында Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті Халық Комиссарлары Кеңесімен бірлесіп қабылдаған қаулыларының мазмұны талданады.

Түйін сөздер: КСРО, ХКК, ПХК, Қазақстан Компартиясы, Орталық Комитет, ерекше папкалар, арнайы көшірілгендер.

Отражение в документах «особых папок» (1937–1954 гг.) приема и размещения переселенных в Казахстан народов

Мәди Тұрсынбекович Шотаев¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, Алматы, Казахстан, научный сотрудник

Аннотация. В статье дается описание истории насильственного переселения народов в Казахстан, дан обзор историографии экономической, культурной и социальной жизни спецпереселенцев в период депортации. Автором рассматриваются проблемы обустройства спецпереселенцев местными исполнительными органами, зачисление детей в школы и их вовлечение в учебный процесс, а также анализируется содержание постановлений, принятых ЦК Компартией Казахстана совместно с Советом Народных Комиссаров в целях их выполнения.

Ключевые слова: СССР, СНК, НКВД, Коммунистическая партия Казахстана, ЦК, особые папки, спецпереселенцы.

Reflection in the documents of the “special folders” of reception and accommodation of the peoples resettled in Kazakhstan (1937-1954)

Madi Tursynbekovich Shotayev¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, Researcher

Abstract. The article provides a description of the history of the forced resettlement of peoples

to Kazakhstan, and provides an overview of the historiography of the economic, cultural and social life of special settlers during the period of deportation. The author examines the problems of arrangement of special settlers by local executive bodies, enrolling children in schools and their involvement in the educational process, and also analyzes the content of the resolutions adopted by the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan jointly with the Council of People's Commissars in order to implement them.

Keywords: USSR, SNK, NKVD, Communist Party of Kazakhstan, Central Committee, special folders, special migrants.

Кіріспе

XX ғ. 20–50 жж. КСРО-да орын алған мемлекет тарапынан өз азаматтары мен өзге елдің субъектілерін күш қолдану немесе мәжбүрлеу арқылы жаппай қоныс аударылуы саяси қудалаудың бір формасы болып табылады. Бұл науқандарды ел басшылығы саяси, экономикалық және әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешудің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде пайдаланды.

Қазақстан әлеуметтік, саяси, діни және этникалық себептермен қуғын-сүргінге ұшыраған КСРО халықтарының әртүрлі топтарының өкілдері болып табылатын «әкімшілік мигранттар», «арнайы қоныс аударушылар», «оралмандар» қонысына айналды.

1920жж. аяғында «кулактарды жер аудару» деп басталған бұл процесс, тоталитарлық режим 1930 жж. халықтарды ішінара немесе толық депортациялауды жүзеге асыра бастаған кезде жалғасты.

1930 ж. көктемінде жер аударуға байланысты кешенді мәселелер соның ішінде тұжырымдамалық ақпаратты нақтылау мәселелері шешілді. Кеңес өкіметіне патшалық дәуірден мұраға қалған сөздік қорында «әкімшілік жер аударылғандар» және «қоныс аударушылар» деген анықтамаларға «арнайы қоныс аударылғандар» термині қосылды.

Зерттеушілер Қазақстанға жер аударылған халықтарды мәжбүрлеп көшірілу себептеріне қарай келесі санаттарға бөледі:

- 1930 жж. бірінші жартысында «кулак» ретінде жер аударылғандар (орыстар, беларустар, гректер, немістер, шешендер және т. б.);

- 1930 ж. аяғы мен 1940 ж. басында және 1944 ж. «КСРО-ның оңтүстігі мен батысындағы шекара белдеуін тазалау» желеуімен арнайы қоныс аударылғандар (полякар, күрдтер, армяндар, месхет түріктер және т. б.);

- 1939 ж. дейін жер аударылған контингенттер («бұрынғы адамдар», батыс, оңтүстік және шығыс шекаралардың тұрғындары) мәртебесі бойынша әкімшілік жер аударылғандар деп саналды (корейлер);

- Ұлы Отан соғысының алғашқы жылдары алдын алу шаралары ретінде жауласушы елдің титулды ұлтына жататын азаматтар ретінде жер аударылғандар (немістер, финдер және т. б.);

- 1942 ж. Қырымды, Кавказды Армавирді, Майкопты, Ростов облыстарын шетел азаматтарынан және «антикеңестік, жат және күмәнді элементтерден» тазарту туралы бұйрық берілгенде, майдан шебіндегі аудандардан жер аударылғандар (гректер);

- 1943–1944 жж. Қалмақ АКСР, Солтүстік Кавказ, Қырым халықтарын этникалық депортациялау кезінде жер аударылғандар (қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары және т. б.);

- 1944–1947 жж. Украинаның батыс аймақтарын ОУН мүшелерінен (украиндықтардан) «тазалау» кезінде жер аударылғандар;

- 1949 ж. РСФСР мен Украинаның, сондай-ақ, Грузия мен Әзірбайжанның Қара теңіз жағалауын «саяси сенімсіз элементтерден» «тазалау» кезінде жер аударылғандар

(грек субъектілері, сол кезде азаматтығы жоқ бұрынғы грек субъектілері және Кеңес азаматтығына қабылданған бұрынғы грек субъектілері).

Репрессиялық саясат, оның ішінде күштеп қоныс аудару 1947 ж. қайтадан күшейіп 1948 ж. шырқау шегіне жетті (Сборник документов, 2012: 24).

КСРО-да күштеп қоныс аударудың саяси қуғын-сүргін ретінде өзіндік ерекшеліктері болды. Біріншіден, олар соттың шешімінсіз әкімшілік іс-шара болып табылды. Екіншіден, олар нақты тұлғаға немесе азаматқа емес, жоғарыда бекітілген нақты көрсеткіштерге сәйкес белгілі бір топқа немесе ұлттарға бағытталған еді. Әдетте, күштеп қоныс аудару туралы шешім КСРО Орталық билік органдарымен ОГПУ-НКВД-КГБ сияқты органдардың ұсынысымен қабылданатын. Бұл күштеп қоныс аударуды кеңестік сот ісінің құзыретінен тыс қалдырып, «арнайы қоныс аударушылар» жүйесін колониялар мен ЕТЛ (Еңбекпен Түзеу Лагерлері) жүйелерінен ерекшеледі. Жалпы көпшілікті өздерінің қалыптасқан тұрақты өмір сүру ортасынан жұлып алып, оларға таныс емес, аман қалулары екіталай жаңа ортаға орналастырылуы да айрықша роль атқарды (Сталинские депортации, 1928-1953: 2).

Алғашында бай-кулактарды тап ретінде жою желеуімен әлеуметтік сипатта басталған «күштеп қоныс аудару» кейінгі жылдары шекаралық аймақты сенімсіз контингенттен тазалауға ұласып ұлттық сипат алды. Осылайша Ұлы Отан соғысының алдында, соғыс және соғыстан кейінгі жылдары халықтардың Қазақстанға күштеп қоныс аударылуы сталиндік жазалау саясатының сипатында жүріп жатты. Жер көлемі жағынан өте үлкен аумақты алып жатқан республика аумағына Кеңестер Одағының барлық аймақтарынан халықтар күштеп қоныс аударылып, Қазақстан сталиндік халықтар түрмесіне айналды.

Кеңестік тарихнамада күштеп қоныс аударылғандар мәселесі тек саяси-идеологиялық бағытта жазылған еді. Ол кезеңдегі шығармалар мен зерттеу еңбектер тек халықтардың ерікті немесе жоспарлы түрде қоныс аударуы немесе бай-кулактарды, «сенімсіз» халықтарды, отанын сатқандарды жер аудару туралы тақырыбында көптеп кездеседі. Қайта құру мен жариялылық заманында көптеген құпия құжаттардың ғылыми айналымға енгізілуіне байланысты «күштеп қоныс аудару» саясаты жаңа қырынан зерттеле бастады.

Халықтарды «күштеп қоныс аударуды» ХХ ғ. 80 жылдарында алғашқылардың бірі болып зерттеген А.М. Некрич күштеп қоныс аудару кезеңдерін анықтап, жер аударылғандардың ұлттық құрамына, санына және олардың мемлекеттің экономикалық дамуына қосқан үлесіне баса назар аударады (Некрич, 1978: 350). Сонымен бірге автор халықтарды күштеп қоныс аудару соғыстың алдында және соғыстан кейін де орын алғандығын ескерте отырып, мұны соғыс жағдайындағы қажеттіліктен туындаған әрекет емес екендігіне тоқталады.

Ф.Н. Базанова өз монографиясында ХХ ғ. республикадағы миграциялық процестердің себебін анықтай отырып, 30 ж. соңында корейлердің қоныс аударуының ерікті түрде болғанын ескертеді (Базанова, 1987: 190).

Халықтарды күштеп қоныс аудару мәселесімен айналысатын Ресей зерттеушілерінің арасынан В.Н. Земсков (Земсков, 1991а: 5; 1990: 5; 1991б: 4; 1994: 2), Н.Ф. Бугай (Бугай, 1990: 33; 1993: 6), П. Полян (Полян, 2001: 321; 2007: 8) сияқты зерттеушілерді атап өтуге болады. Олардың еңбектерінде күштеп қоныс аударудың себептері, арнайы қоныс аударушыларды орналастыру географиясы, жер аударылғандардың саны туралы мәліметтер келтірілген. В.Н. Земсков иеліктерінен айырылған шаруалардың тарихын ашып көрсете отырып оларды қоныс аудару себептері, саны, гендерлік және жастық құрамы, орналастырылған аймақтары, туу және өлім көрсеткіштері туралы деректер береді. Н.Ф. Бугай күштеп қоныс аудару тұтас халықтардың ұлттық тамырына балта шауып, салдарлары осы күнге дейін жалғасып келе жатқан үлкен халықтар трагедиясына

теңейді. П. Поляна КСРО-дағы халықтарды күштеп қоныс аударуды кезеңдерге бөле отырып, корей халқының қоныс аударуы мен орналастырылуына көңіл аудармаған. Шамасы тарихшы корей халқының қоныс аударуы мен орналастыру ерекшеліктеріне сүйене отырып, оларды «күштеп қоныс аударылғандардың» қатарына жатқызу да мүмкін. Расында корей халқының күштеп қоныс аударылған басқа халықтармен салыстырғандағы ерекшелігі, олар республика көлемінде еркін жүріп-тұру құқығына ие болып, күрішшілер ретінде күріш өсіруге қолайлы жерлерге қоныстануына құқылы болуында еді.

Отандық тарихшылардың ішінен халықтарды «күштеп қоныс аудару» тақырыбын алғашқылардың бірі болып зерттеген тарихшы ғалым, академик М.Қ. Қозыбаев болып табылады (Козыбаев, 1991а: 203; 2000: 184; 1997: 186; 1991б: 5).

Қ.С. Алдажұманов, Е.Қ. Алдажұманов (Алдажұманов, 2000: 6; Алдажұманов, 1997а: 243; Алдажұманов, 1997б: 33), М. Хасанаев (Хасанаев, 1997: 7), Т. Кульбаев, А. Хегай (Кульбаев, 2001: 267), Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1997: 360), М. Қойгелдиев (Қойгельдиев, 1993: 208), Т. Омарбеков (Омарбеков, 1994: 189) өз еңбектерінде республикаға соғысқа дейін және соғыс жылдары депортацияланған арнайы қоныс аударылғандардың саны туралы деректерді, олардың еңбектерінің республикадағы лагерлік экономикада пайдаланылу ерекшеліктерін, күштеп қоныс аударудың және сталиндік режимнің өз азаматтарына жасаған заңсыз әрекеттерінің салдарларын атап өтеді.

Сонымен бірге күштеп қоныс аударылған әр ұлттың жер аударылуы мен орналастырылу тарихын бөлек зерттеген зерттеушілер де болды. Әдетте олар сол ұлттың өкілдері болатын. Атап айтқанда Г.В. Хан (Хан, 1994: 180; Хан, 1995: 260; Хан, 1997: 2; Хан, 2001: 136), Г.Н. Ким (Ким, 1988: 230; Ким, 1990: 260; Ким, 1995: 346), А. Хегай (Хегай, 1996: 6), С. Ку, Ким Сын Хва (Ким, 1965: 204), И. Ким (Ким, 1982: 150), Д. Мен, Л. Квон, З. Ким, Н. Пан (Мен, 1992: 250), П.М. Черныш, В.Н. Хан (Черныш, 2000: 347) архивтік материалдарды кеңінен пайдалана отырып корей халқының Қазақстандағы мәдени, әлеуметтік, экономикалық дамуы туралы ғылыми еңбектер жазған.

Қазақстанға күштеп қоныс аударылған немістердің тағдыры туралы К.Н. Эрлих (Эрлих, 1988: 380), Л.А. Будгарт (Будгарт, 1997: 251), Э.В. Лайгер (Лайгер, 1990: 360; Лайгер, 1991: 10), В.И. Пассат (Пассат, 1997: 88), В.А. Ауман (Ауман, 1994: 6), Луи де Ионг (Луи, 1958: 358), Г.Г. Вормсбехер (Вормсбехер, 1988: 11), А.Н. Кичихин (Кичихин, 1990: 11), В.К. Штрек (Штрек, 1999: 102), Г. Бельгер (Бельгер, 1991а: 4; Бельгер, 1991б: 256; Бельгер, 1996: 5) өз еңбектерінде күштеп қоныс аударылған неміс халқының саны туралы деректерді, қоныс аударылу себептерін, орналастырылу тарихын бейнеледі.

Күштеп қоныс аударылған кавказ ұлттарының күштеп қоныс аударылуы, Қазақстандағы орналастырылуы, қазіргі уақыттағы жағдайы туралы К.И. Чомаев (Чомаев, 1993: 255), М.Н. Жабоев (Жабоев, 1994: 230), Д.В. Шабаев (Шабаев, 1994: 255), Х.М. Ибрагимбейли (Ибрагимбейли, 1989; Ибрагимбейли, 1991), И.М. Шаманов (Шаманов, 1999: 190), Р.С. Агиев (Агиев, 2002: 201), Э.А. Аджиева (Аджиева, 2001: 30), Р.С. Тебуев (Тебуев, 1997: 277), З. Шахбиев (Шахбиев, 1996: 479) сияқты зерттеушілер өз еңбектерінде баяндап өткен.

Поляктардың күштеп қоныс аударылуы, орналастырылуы туралы С. Жаманқұлов (Жаманқұлов, 1994), Л. Михайлова (Михайлова, 1997), С.М. Мәшімбаев, Л.Т. Исова (Мәшімбаев, 2000: 460) зерттеген.

Сонымен бірге күштеп қоныс аударылғандардың құқықтық мәртебесі Ю. Романов (Романов, 1998: 320; 2000: 6), М. Баймаханов (Баймаханов, 1996: 5; 1998: 320), А. Хегай (Хегай, 1996: 6), Б. Жанғұттин (Жангуттин, 2001: 7; Жангуттин, 2003: 7) сияқты зерттеушілердің еңбектерінде заңнамалық тұрғыдан талдау жасалып жарық көрді.

Сонымен бірге халықтардың күштеп қоныс аударылуының жалпылама және

жекелеген аспектілерін қарастырған диссертациялық жұмыстар дайындалып, қорғауға шығарылды. Ж.У. Қыдыралинаның диссертациялық жұмысынан Батыс Қазақстандағы 1937–1957 жж. арнайы қоныс аударылғандар мен еңбек армиясындағылардың құқықтық мәртебесін, жергілікті билікпен қарым-қатынасын, еңбек жолын, қоныс аударушылардың аймақтың экономикалық және мәдени дамуына қосқан үлесі жөніндегі бұрын жарияланбаған архивтік материалдарды табуға болады (Қыдыралина, 2000: 185). Қалыбекова М.Ч. Қазақстанды 1937–1956 жж. жер аударылған халықтарды қоныстандыру нысаны ретінде қарастырды, халықтардың күштеп қоныс аударуының тарихнамасын зерттеді, депортациялау себептерін, санының динамикасын, құқықтық жағдайын, орналастыру географиясын, арнайы қоныс аударылғандарды еңбекпен қамтылуын, халықтарды күштеп қоныс аударудың салдарларын анықтады (Қалыбекова, 2005: 180). Ш.Т. Нурман диссертациясында Кеңестік биліктің Қазақстандағы 1920–1941 жж. қоныс аудару саясаты тарихы туралы жазады (Нурман, 2004: 175). Н.А. Абуов Солтүстік Қазақстан мен Көкшетау облыстарының архивтік материалдарын пайдалана отырып, Қазақстанға күштеп қоныс аударылғандардың санын, құқықтық статусын, қоныс аудару процесін көрсетеді (Абуов, 2008: 28). Р.К. Ан диссертациясы корей халқының Солтүстік Қазақстаннан Оңтүстік-Шығыс Қазақстанға орналастыруы мен қазіргі күнгі тағдыры туралы жазса (Ан, 2004: 185), Е.В. Ярочкина Солтүстік Қазақстандағы корей диаспорасының тарихын зерттеді (Ярочкина, 2005: 174).

Кеңестер Одағының «Советские архивы» журналының 1989 ж. 6-санында «Архив снимает гриф «секретно» атты шолу-есеп түріндегі ақпарат жарияланды. Бұл еңбекте КСРО Әскери-Теңіз Флоты Орталық мемлекеттік архивіндегі, Мәскеу облыстық Орталық мемлекеттік архивіндегі құпиялылық режимінен шығарылған құжаттардың түрлері, жалпы саны мен мазмұнына қысқаша түрде шолу жасалған. Архивтер өздерінің бейініне сай құжаттарды құпиялылық режимінен шығарылғандығын баяндап, мекен-жайларын көрсеткен. 1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысына дейінгі кеңестік Әскери-Теңіз Флоты арнайы дайындалған түрлі корабльдердің эскиздік және техникалық жобалары, алдын-ала жасалған жобалары құпиясыздандырылған. Ал Мәскеу облыстық Орталық мемлекеттік архивінде 1917–1934 жж. аралығындағы 130 қор ашық сақтауға ауыстырылған. «Құпия» айдары алып тасталған қорлардың қатарында Мәскеу облыстық жұмысшы, солдат және еңбекші депутаттары кеңесінің облыстық бюросын ерекшелеп атап өтеді. Бұл деректер Ұлы Қазан революциясынан кейінгі ауыр қайта ұйымдастыру, қалыптастыру кезеңдерінің бейнесін көрсетеді. Бұдан шығатын қорытынды 1980-жж. соңы мен 1990-жж. басындағы құжаттарды жаппай құпиясыздандыру үдерісі бүкіл одақ көлемінде, жан-жақты масштабта жүргізілді (Кононова, 1989: 2).

Ғалым Л.Т. Исова «Қазақстандық архивтердегі поляктар тарихына қатысты деректердің салыстырмалы сараптамасы» атты мақаласында: «Өткен ғасырдың соңғы онжылдығындағы тарихнамадағы жаңа мәселе, құжаттардың құпиялығын алып тастау бойынша архивтер қызметімен байланысты көтерілген болатын. Ғылыми бағдар аясында, бірнеше жылдарды үнсіз ығыстырған құжаттарды қаншалықты құпиялау немесе құпияламау мәселелері қатар тұрды. Осындай құжаттардың құпиялығын алып тастау қатарында, бүгінгі уақытқа дейін өзекті болып тұрған мәселе, 1936-1945 жж. КСРО ішкері аймақтарына поляк ұлты өкілдері мен Польша азаматтарын депортациялау және орналастыру мәселесі болып табылуда» деп көрсетеді.

Негізгі бөлім

ҚР Президенті Архивінің №708 қорында сақталып, құпиялығы алынған Қазақстан КП ОК бюросы мен Халық Комиссариаты Қаулыларының «Ерекше іс-қағаздары» ісінде (1941 ж. 25 желтоқсандағы Мемлекеттік қорғаныс комитетінің шешіміне сәйкес)

Отар стансасында поляк әскери құрамын орналастыру жөнінде дерек табылды. Осы құжатта, жергілікті билік мынадай қаулы қабылданғаны: поляк әскери құрамын орналастыру жөнінде, а) Түркістан-Сібір темір жолының Отар стансасындағы №29 мектеп ғимаратында, оқушылар интернатында, шағын жылдамдықтағы папкауз-қоймасында; б) Түркістан-Сібір темір жолының Луговая стансасындағы облыстық колхоздық мектепте, колхоздық мектеп жатақханасында, №33 темір жол мектебінде, темір жол мектебі интернатында, аудандық тұтынушылар одағы базасында, аудандық тұтынушылар одағы дүкендерінде орналастырудың жүзеге асуы көрсетілген.

Жоғарыда келтірілген ғылыми еңбектерде халықтарды күштеп қоныс аудару мәселесі мемлекет тарапынан өз азаматтарына жасалған репрессиялық әрекет деп танылып отыр. Күштеп қоныс аударылған халықтардың саны, ұлттық және гендерлік құрамы, жас мөлшерлері көптеген еңбектерде қарастырылған. Дегенмен оларды қабылдау және арнайы қоныстарға орналастыру, этникалық топтардың экономикалық жағдайы, жаңа ортаға бейімделу процесі, жергілікті билікпен, қарапайым халықпен қарым қатынасы туралы, республикалық және жергілікті билік органдарының күштеп қоныс аударылғандарға қатысты саясаты туралы кешенді де толық зерттеулер қажет. А.Н. Табулденов өз еңбегінде Солтүстік Қазақстан облысына 1937–1956 жж. аралығында күштеп қоныс аударылғандардың облыс экономикасының, мәдениетінің дамуына қосқан үлесін соғыс жылдары эвакуацияланған халықтармен бірге қарастырады (Табулденов, 2015: 192).

Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің бюросы Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтарды қабылдау, шаруашылық орналастыру, еңбекпен қамту, медициналық және мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету туралы ХКК-мен бірге немесе өз бетінше 29 қаулы немесе шешім қабылдады. Оның 22-сі Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің «ерекше папкаларының» хаттамалық бөліміне енгізілсе, 7-і Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің отырыстарының хаттамаларында сақтаулы.

1-кесте – Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитеті «ерекше папкаларындағы» күштеп қоныс аударылған халықтар туралы қаулылары

қ/с №	Қазақстан Коммунистік (большевиктер) П ОК «ерекше папкаларындағы» күштеп қоныс аударылған халықтар туралы қаулылары	Мерзімі
1	Комиссия мүшелеріне Қазақстанға Қиыр Шығыстан қоныс аударылған корейлерді орналастыратын аудандар мен пункттерді және қоныс аударылған шаруашылықтарды игеру тәртібін жедел түрде анықтап, ол туралы ұсыныстарды ҚК(б)П ОК бюросына жолдау туралы	23.08.1937
2	Корейлерді қоныстандыру мен орналастыру туралы	14.11.1937
3	Корейлерді қоныстандыру мен орналастыру туралы (ж.ж. Гильман, Исаев, Панкратов, Залин)	29.09.1937
4	Корейлер туралы	09.11.1937
5	Қоныс аударылған 2000 ирандық шаруашылықты орналастыру туралы	11.10.1938
6	Қоныс аударылған 2000 ирандық шаруашылықты қабылдау және орналастыру туралы	5.11.1938
7	КСРО ХКК бөлген қаражаттың ирандықтарды көшіруде жедел ұйымдастыру жұмыстарына жұмсалуды туралы	29.11.1938
8	1939 жылы қоныс аударылғандарды шаруашылық орналастыру туралы	19.02.1939

9	Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Гурьев облыстық Ұйымдастыру комитетінің өтінші бойынша ХКК-нің қоныс аударылған корейлерге азық-түлік несиесін жіберу туралы қаулысын бекіту туралы	02.07.1939
10	Қызыл Орда, Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе және Гурьев облыстарының қоныс аударылғандар шаруашылықтарына азық-түлік несиесін жіберу туралы ХКК-нің қаулысын бекіту туралы	13.07.1939
11	1939 жылы қоныс аударылғандарды шаруашылық орналастыру іс-шаралары туралы	16.07.1939
12	ҚК(б)П ОК мен ХКК-нің 1939 жылғы 17 ақпан мен 16 шілдедегі «Қазақстандағы қоныс аударылғандардың шаруашылық орналастырылуы туралы» қаулыларының орындалуы туралы»	07.10.1939
13	ҚК(б)П ОК-нің «Белорус КСР-і мен Украинаның батыс облыстарынан жер аударылған арнайы көшірілгендерді еңбекпен қамту туралы»	25.11.1940
14	Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1941 жылғы 8 қазандағы «Грузин, Әзербайжан және Армян КСР-лерінен немістерді қоныс аудару туралы» қаулысын жүзеге асыру туралы	13.10.1941
15	Немістерді республиканың облыс орталықтарынан қоныс аудару туралы	16.10.1941
16	Арнайы көшірілгендерді орналастыру туралы	27.10.1943
17	Арнайы көшірілгендерді Қазақ КСР-інде орналастыру іс-шаралары туралы	15.01.1944
18	Арнайы көшірілгендерді еңбекпен қамту туралы	17.05.1944
19	ҚК(б)П ОК бюросының 1944 жылғы 17 мамырдағы «Арнайы көшірілгендерді еңбекпен қамту туралы» қаулысының орындалуы туралы	15.06.1944
20	Солтүстік Кавказдан келген арнайы көшірілгендерді шаруашылық орналастыру жағдайы туралы	17.11.1944
21	Қазақ КСР-не орналастырылған арнайы көшірілгендерді шаруашылық орналастырудағы кемшіліктер туралы	26.04.1945
22	Павлодар облысы Цюрупин ауданындағы арнайы көшірілгендердің аштықтан жаппай қырылуы туралы	21.05.1945

2-кесте – Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің №708 қорындағы Қазақстанға күштеп қоныс аударылғандар туралы қаулылары

№	Қаулылары мен сауалнама жүргізу арқылы шығарылған шешімдері	Мерзімі
1	Корейлер туралы	02.02.1938
2	Корейлерді орналастыру туралы	28.02.1938
3	Қоныстанушы корейлерді шаруашылық орналастыру барысы туралы	26.07.1938
4	Қызыл Орда облысы Қармақшы ауданының «Новый мир» және «Сталин» атты корей колхоздарын Ақтөбе облысына көшіру туралы	20.08.1938
5	Алматы және Қызылорда облыстарында корейлерді шаруашылық орналастыру жұмыстарының барысы туралы	22.08.1938
6	Ауыл-шаруашылық және балық аулау колхоздарында көшірілгендерді шаруашылық орналастыруды басқару туралы	22.09.1938
7	Республикаға көшірілген қоныстанушыларды қабылдау мен шаруашылық орналастыру туралы БК(б)П ОК мен Қ(б)КП ОК-нің шешімдерінің орындалу барысы туралы	20.05.1940

Келтірілген кестелерден көріп отырғанымыздай арнайы көшірілгендерді қабылдау

және орналастыру туралы Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитеті бюросы ХКК-мен біріге отырып немесе жекелей 29 қаулы мен шешім шығарған. Оның 22-сі «ерекше папкалар құжаттар» кешенінде сақтаулы болса, 7-і 708-қордағы хаттамаларда сақтаулы. Бұл жеті қаулы да 1940 ж. дейін көшірілгендерге байланысты қаулылар. Бұдан кейінгі жылдардағы көшірілгендерге байланысты қабылданған қаулының бәрі ерекше папкалар құжаттар кешенінде сақтаулы.

Халықтарды этностық белгісіне қарай жаппай күштеп қоныс аудару 1937 ж. басталып, бұл ауқымды іс-шараға іліккен ең алғашқы ұлттар Қиыр-Шығыс корейлері мен оңтүстік шекарадан қоныс аударылған ирандықтар болып табылады. Сондықтан арнайы көшірілгендерге байланысты ҚК(б)П ОК бюросының алғашқы шешімі қоныс аударылып келетін корей халқын қарсы алуға бағытталған іс-шараларды ұйымдастырушы комиссия мүшелеріне тапсырма беру туралы еді (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 10-п.). Бұрын соңды одақтас республикаларда болмаған тұтас этностарды қысқа мерзім ішінде ешқандай дайындық жұмыстары жүргізілместен тұрақты мекен жайынан басқа республикаға үдере көшіру жұмыстары одақтық көлемдегі маңызды да ауқымды іс шара болғандықтан бұл мәселе «ерекше құпия аса маңызды» мәселелер туралы шешімдер мен қаулылар сақталатын Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің «ерекше папкалар» құжаттар кешеніне енгізілді. Сонымен қатар, тілі, діні, өмір сүру салты, кәсібі басқа және мүлдем басқадай климат ерекшеліктеріне үйренген ұлт өкілдерін шаруашылықтарға орналастыру шын мәнінде ерекше қадағалауды қажет еткен болатын. Сондықтан да корейлер мен ирандықтарды қабылдау және орналастыруға республика басшылығы үлкен жауапкершілікпен қарап, ешқандай олқылықтардың болмауын қатаң бақылауға алды.

Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің «ерекше папкаларындағы» күштеп қоныс аударылған халықтарды қабылдау туралы алғашқы құжат 1937 ж. 23 тамызында БК(б)П ОК мен КСРО ХКК қаулысына сәйкес ҚК(б)П ОК-нің комиссия мүшелеріне Қиыр Шығыс өлкесінен қоныс аударылған корейлерді орналастыратын аудандарды анықтап және осы шаруашылықтарды игеру туралы іс шаралар және ұсыныстар дайындау тапсырылады (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 12-п.).

Қоныс аударылған корейлерді күрішшілер ретінде республикадағы күріш өсіру саласын дамытуға пайдалануды шешкен республика басшылығы корейлерді оңтүстік облыстардағы күріш өсіруге қолайлы жерлерге орналастыру туралы шешім қабылданды. Осылайша 1937 ж. қараша айында Орал қаласынан күрішшілерді жедел түрде Сыр бойындағы аудандарға көшіру туралы шешім қабылданады. Сонымен бірге солтүстік облыстардағы күрішшілерді топтастырып оларды келесі жылдың ақпан айына дейін Қордай ауданындағы Георгиевка каналының бойына 1000 корей шаруашылығын орналастыру қажет деп табылады. Ақтөбе обкомы мен облыстық атқару комитетіне Ярмухамед совхозына келген 900 корей шаруашылығынан бірнеше колхоздар ұйымдастырып, оларды шаруа малмен қамтамасыз етуді және көшер алдында Қиыр Шығыста мал өткізгені туралы түбіртектері болған жағдайда тиісті мал басын малдың сол түрінен беруді міндеттейді.

Корей балаларының оқуын жалғастыру мәселесі де назардан тыс қалмады. Халық ағарту комиссариатына корейлер тобымен және толық колхоздармен орналасқан аудандарға корей балаларына арналған корей мектептерін ашу мәселесін қарастыру тапсырылды. Онда корей балаларына сабақ беруге корей мұғалімдерімен қатар орыс мұғалімдерін пайдалану мүмкіндігін де есепке алу ұсынылды. Сонымен қатар, Халық ағарту комитетіне өз қарамағына корей педагогикалық институтын қабылдап уақтылы қаржыландыру ұсынылды. 1938 ж. Корей педагогикалық институтының контингентін 500 адам деп бекітіп, қалған қызметкерлерді Қазақстанның және өзге республикалардың тиісті салаларына жіберу ұсынылды.

Оңтүстік Қазақстан обкомына Қызылордада күнделікті жарық көретін корей газетін

шығару ұсынылды. Корей жазуының ерекшеліктері ескеріле отырып, Қазбаспаның Қызылорда баспаханасына Корей баспаханасынан барлық шрифтерді қабылдап алу жүктелді.

Корей радиохабарламасын таратып, ондағы жұмыс істейтін әртістер мен қызметкерлерден корейлерге қызмет көрсетуге арналған жылжымалы корей театрын ұйымдастыру (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 17-п.).

Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің бұл қаулысы арнайы қоныс аударылғандарды қабылдау, орналастыруда қоныс аударылған халықтың кәсібін, тіл ерекшеліктерін ескере отырып қабылданған бірден бір қаулы болып табылады. Корейлерді орналастыруда олардың үйреншікті кәсібі күріш егумен және балық аулаумен айналысатын облыстарға қоныстандыру туралы шешім қабылданды. Кейбір қаулыда оларды күрішшілер деп те атап көрсетеді.

Жоғарыда атап өткен кейбір зерттеушілердің корейлерді күштеп қоныс аударылған халықтардың қатарына жатқызбауы да корейлердің ерекше статусына байланысты болуы мүмкін.

Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитетінің №708 қорындағы жалпы хаттамаларында сақтаулы қаулылардың басым көпшілігі, дәлірек айтсақ жеті қаулының бесеуі қоныс аударылған корейлерді орналастыру мәселелеріне арналған.

Қиыр Шығыстан келген корейлерді орналастыруда оларды барынша тобымен орналастыруға тырысқан республика басшылығы Азербайджаннан келген 2000 иран шаруашылықтарын орналастыруда бұл тәсілін өзгертті. Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстарының 17 ауданындағы 80 колхозына кішігірім топтарға бөліп орналастыру әдісіне ауысты (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 17-п.). Корейлерді орналастырудағы қиыншылықтардың алдын алуға тырысқан республика басшылығының ауыртпалықтарды жергілікті шаруашылықтар арасында бөлу арқылы тапсырманы орындаудың тиімді жолын іздегені Орталықтың сынына ұшырады (Сборник документов, 2014: 437). Орталықтың пікірінше аса майда топқа бөлінген қоныс аударылғандарды еңбекпен қамту және мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету қиынға түседі. Ирандықтарды қабылдау және орналастыру бойынша Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитеті бюросының осы жылдың 5 қарашасында қабылданған қаулысында алдыңғы қаулыға өзгерістер енгізіліп иран шаруашылықтарын колхоздарға бөлуде аса майдаламау ұйғарылды. Алматы облысында колхоздарға бөлінген иран шаруашылықтарының саны көлеміне қарай 20-дан 80-ге дейін ұлғайса, Оңтүстік Қазақстан облысында 33-тен 300-ге дейін ұлғайды (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 71-п.). Сонымен қатар ирандарды көшірудегі жедел-ұйымдастыру шығындарына КСРО ХКК-інен бөлінген қаржыны жұмсау саясатына да өзгерістер енгізіліп, бұл жұмыстарға жоспарланған 695 490 сомды бекіту туралы Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитеті мен ХКК-нің 1938 ж. 6 қарашасындағы №38 қаулысының 18 бөлімін өзгертті. Қазақстан Коммунистік (б) Партиясы Орталық Комитеті мен ХКК-нің осы айдың 29 жұлдызындағы қаулысымен ХЖК (Халықтық жер комитетінің) қоныс аудару басқармасы мен ХҚК-не (Халықтық қаржы комитеті) жедел-ұйымдастыру жұмыстарына жұмсалатын шығындар сметасын Одақтық ХҚК-нің (Халықтық қаржы комитетінің) ескертпелеріне сәйкес қайта жасау, сонымен бірге ХҚК-не ХЖК-нің қоныс аудару басқармасы мен ХКК референтін қаржыландыруға республикалық бюджет есебінен 1939 ж. 1 қаңтарына дейін қаражат табу ұсынылды (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 85-п.).

1940 ж. дейінгі күштеп қоныс аударылған корей, иран, армян, күрд, түрік ұлттарын қабылдау және орналастыру бойынша қабылданған қаулыларда «көшірілгендер» (переселенцы) термині қолданылып оларға деген партия басшылығының көзқарасы ерекше болды. Корей халқын қабылдауда партия басшылығы көшірілгендердің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, қолайлы жағдай жасауға тырысты. Ал 1940 жылдың күзінен басталған Украина мен Белорус КСР-ның батыс облыстарынан Қазақстанның Ақтөбе,

Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Семей және Ақмола облыстарына көшірілген халықтарға «арнайы көшірілгендер» термині қолданылды. «Арнайы көшірілгендерді» ІХК-ның контингенті ретінде санаған аудандық, облыстық атқару және партия комитеттері оларды орналастыруда, еңбекпен қамтуда салғырттық танытқан. Жүргізілген тексеріс нәтижесінде анықталғандай олардың басым бөлігі тұрақты жұмыспен ғана емес уақытша жұмыспен қамтылмаған болып шықты. Ал жұмысқа орналаса алғандардың айлық жалақысы әр облыста әртүрлі есептелген. Кей облыстарда айлық жалақыны толық мөлшерде төлеп отырса, кей облыстарда еңбеккүні екі есе жазылып, айлық жалақылары басқа жұмысшылармен салыстарғанда жартылай төленіп отырған. Мәселенің соңына дейін шешімін табуын күтіп ешқандай айлық жалақы төлемей отырған облыстар да болған. Мамандардың жетіспеушілігіне қарамастан арнайы көшірілгендер арасынан шыққан мамандарды жұмысқа алмаған.

Сонымен бірге оларды тұрғын үймен қамту мәселесі де өте қиын жағдайда екені анықталды. Олардың басым көпшілігі есік-терезелері мен пештері жоқ мал қораларда, сарайларда, моншаларда тұрып жатты. Ал колхозшылардың пәтерінде тұрып жатқан «арнайы көшірілгендерден» заттай өте үлкен өтемақы алынып отырған. Семей облысының Жаңа-семей ауданындағы 23 колхоздың 14-і өздерінен «арнайы көшірілгендерді» алып кетуін сұранып ІХК қатынас хат жіберген.

Арнайы көшірілгендердің балаларының мектепке орналастырылуы мен сабаққа қатысуы өте төмен деңгейде болды.

Кей жерлерде арнайы көшірілгендермен партия комитеттері ешқандай жұмыстар жүргізілмегендіктен, олар өз беттерімен әрекет етуге көшіп, нәтижесінде кейбір арнайы көшірілгендер антикеңестік, провокациялық әңгіме жүргізе бастаған.

Осындай кемшіліктерді жою мақсатымен ҚК(б)П ОК бюросы белгіленген мерзім ішінде барлық арнайы көшірілгендерді өнеркәсіптік кәсіпорындарда, колхоздарда, совхоздар мен МТС-де жұмыспен қамтамасыз етуді және жұмысқа бөлгенде кәсіпорын немесе колхоздарда тұрғын үй мен азық-түлік базасын есепке ала отырып жүзеге асыруды, ең алдымен партия немесе комсомол комитеттері бар мекемелерге бөлуді міндеттейді.

Облыстық және аудандық партия комитеттеріне арнайы көшірілгендерді шараушылық және кеңестік мекемелердегі педагогикалық және басқарушылық қызметтерден басқа жұмыс түрлерінде мамандықтары бойынша кеңінен пайдалану тапсырылады. Қазақ өнеркәсіптік кеңесі мен облыстық атқарушы комитеттерге арнайы көшірілгендердің мамандықтарына байланысты өнеркәсіп артельдерін ұйымдастыру тапсырылады. Арнайы көшірілгендер арасындағы жоғары квалификациялы мамандарды жұмыс істеп тұрған өнеркәсіптік артельдерде мамандығы бойынша, керек болған жағдайда техникалық басшы ретінде пайдалануға, арнайы көшірілгендерді сельпо мен өнеркәсіптік кооперацияларға мүшелікке жалпы талаптар негізінде қабылдауға рұқсат береді.

Колхоздарға жұмысқа орналасқан арнайы көшірілгендерге басқа колхозшылармен бірдей айлық жалақы төлеуге және ең төменгі азық-түлік корзинасын ерекше нұсқамалар болғанша айына үш рет беріп тұруды жүктеді.

Арнайы көшірілгендерге жұмыс істеп жатқан колхоздардың жеріне өз есебінен колхоздың келісімімен үй салуға, 1 сиыр, 3–5 ешкі мен қой, шектелмеген мөлшерде құс ұстауға рұқсат етілді.

Материалдық қамтамасыз етілмеген арнайы көшірілгендердің балаларын облыстық, аудандық атқару комитеттерінің ұсынуымен сол аймақтағы балалар үйіне орналастыруды, денсаулық сақтау ұйымдарына арнайы көшірілгендерге жалпы негізде медициналық қызмет көрсетуді, білім беру мекемелеріне арнайы көшірілгендердің балаларын жалпы негізде мектепке қабылдауды міндеттеді. Арнайы көшірілгендердің қиын материалдық

жағдайын пайдаланып олардан киім, бағалы заттар ретінде қымбат пәтерақысын алуға тыйым салынды.

Сонымен қатар олардың ерекше контингент екенін, олардың арасында жұмыс істеуден бас тартып, МТС және колхоз жұмыстарына кедергі келтіріп, антикеңестік-провокациялық пиғылдағы әңгімелерді таратушылардың бар екенін ескере отырып партия және комсомол ұйымдарына қырағы болуды жүктеді (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 346-п.).

«Отчет о выполнении мероприятий по хозяйственному и бытовому устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа, из Грузинской ССР и бывшей Крымской АССР» атты көлемді есеп «Не подлежит оглашению» айдарымен қалыптастырылған. Аталған есеп арнайы көшірілгендердің шаруашылық және еңбек жағдайында орналастырылуы бойынша 1946 ж. жүргізілген іс-шаралардың орындалуы туралы мәлімет береді. Есептің алғысөзінде көрсетілгендей 1943–1944 жж. Қазақ Республикасына Солтүстік Кавказ, бұрынғы Қалмақ АКСР, Қырым АКСР және Грузия КСР-інен арнайы көшірілгендер қоныстандырылғандығы туралы атап өтеді. Республика аумағына бір мезетте 500 мыңнан астам арнайы контингенттің келуі, эвакуацияланған халықтың мол шоғырлануы арнайы көшірілгендерге тұрғын жайлар ұсынудың қиындығын туындатты. Арнайы көшірілгендердің жаңа орынға орналасуға қарсылық танытуы, көндігуі қиындықпен жүзеге асқандықтан, оларды шаруашылық және тұрмыстық жағынан қамтамасыз ету, еңбекпен қамту мен жайлы орналастырудың жұмысын ұзаққа созып жіберді. Қазақстанның орталық билік жүйесі арнайы көшірілгендердің жағдайын жақсарту мақсатында біршама қаулылар мен шешімдер қабылдап, олардың еңбекпен қамтылып, тұрмыстық, әлеуметтік жағынан қорғалуына баса назар аударды. Аталған есепте көрсетілгендей 1946 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша республика аумағына 107 272 отбасы, оның ішінде 412 191 адам арнайы көшірілгендер есепке алынды. Тұрғын үймен қамтамасыз ету, несиені игеру және тұрғын үй құрылысы, білім және әлеуметтік қорғау, мал беру, өндірістік тауарлармен жабдықтау, қаржылай көмек, реэвакуация және т. б. тақырыптар бойынша облыстардағы жағдай туралы жан-жақты мәлімет берілген. (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 18-48-п.).

Қазақ КСР Ішкі істер министрі генерал-майор А. Пчелкиннің 1948 ж. 10 тамыздағы Қазақстан К(б) К Орталық Комитетінің хатшысына жолдаған «Спецсообщение о хозяйственно-бытовом и трудовом использовании спецпоселенцев, расселенных на территории Казахской ССР» атты ақпарат «Совершенно секретно» айдарымен жолданған. Бұл құжатта облыстардың ішкі істер басқармаларының 1948 ж. 1 шілдедегі жағдай бойынша арнайы көшірілгендердің шаруашылық-тұрмыстық жағдайы және еңбек шарттарына пайдаланылуы туралы дерек береді. Арнайы көшірілгендердің тұрмыстық жағдайы, үймен қамтамасыз етілуі, жаңа үйлер салу мен ескі үйлерді жөндеп беру барысы туралы баяндалады (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 53-56-п.).

Қазақ КСР-і ішкі істер министрі И.И. Долгихтің грек-арнайы көшірілгендердің орналастырылуы бойынша жазған баяндау жазбасы бойынша С. Кругловтың 1949 ж. 14 қыркүйектегі Ж. Шаяхметовке жолдаған қызметтік жазбасында аталған мәселе бойынша атқарылған жұмыстарды тізбелеп көрсетеді. Бұл баяндау жазбадан белгілі болғандай: КСРО Министрлер Кеңесінің 1949 ж. 24 шілдедегі қаулысымен колхоздарға үй жанынан жер алып оларда арнайыкөшірілгендердің малын бағуға, басқа колхозшылармен бірдей құқықта еңбеккүн жазылуға құқылы екендігін атап өтеді. Осы қаулымен КСРО Ауылшаруашылық банкі ақылы тұрғын салу мен жөндеу жұмыстарын жүргізуге несие алуға рұқсат етілген (ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 76-п.).

Қорытынды

Тоталитарлық режимнің халықтарды этностық белгісіне қарай күштеп қоныс аудару процесі екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында басталып, соғыс аяқталғаннан кейін де

1954 ж. дейін жүргізілді. Сол кезеңде Қазақстан территориясына күштеп қоныс аударылған халықтарды қабылдап, орналастыру процесі мобилизациялау және оккупацияланған территориялардан эвакуацияланған адамдар мен кәсіпорындарды орналастырумен қатар жүрді. Соған қарамастан Қазақстан территориясына күштеп қоныс аударылған халықтардың аман қалу пайызы басқа өңірлермен салыстырғанда жоғары болып саналады. Жергілікті кеңестік атқарушы билік органдары мен партия комитеттерінің осы жұмыстарды орындаудағы ресурстардың жетіспеушілігінен, жүктелген міндеттерді дұрыс түсінбеушіліктен және салғырттық салдарынан жіберілген кемшіліктері Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тікелей қадағалауымен реттеліп отырды. Жіберілген қателіктер мен кемшіліктер дер кезінде бақылауға алынып түзетілді. Кейбір өңірлерде орын алған қылмыстық жағдайларға кінәлі лауазымды тұлғалар жауапқа тартылды. Осы іс-шараға байланысты қабылданған қаулылардың «ерекше папкалар» құжаттар кешеніне енуі, бұл мәселенің сол кезеңдегі күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін аса маңызды болғанын байқауға болады. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінде жоғары партия органының «аса құпия», «құпия» айдарымен қалыптастырылған істерде күштеп қоныс аударылғандар туралы деректер 708 қордың «ерекше папкалар» құжаттар кешенінде сақталуда. Бұл дереккөздер құпиясыздандырылған соң ғана зерттеуші ғалымдар мен депортацияланғандардың ұрпақтарының қолына еркін беріле бастады. Құпиясыздандырылған деректердің ақпараттары Қазақстанға депортацияланған халықтардың ұлттық құрамы, экономикалық-әлеуметтік жағдайы туралы жан-жақты мәлімет береді. Дереккөздер арқылы Қазақстанның ХХ ғ. 30–50 жж. саяси тарихына қатысты ақтаңдақтар қалпына келтіріліп зерттеулер жалғасуда.

Әдебиеттер

Абуов, 2008 – Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 годы (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Караганда, 2008. – 28 с.

Абылхожин, 1997 – Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет Туран, 1997. – 360 с.

Агиев, 2002 – Агиев Р.С. Трагедия чеченского и ингушского народов в 30-е – 50-е годы XX века. Депортация, спецпоселение, реабилитация: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону, 2002. – 201 с.

Аджиева, 2001 – Аджиева Э.А. Депортация народов Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны: причины и следствия. На примере карачаевского и балкарского народов: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Пятигорск, 2001. – 30 с.

Алдажуманов, 1997а – Алдажуманов К. Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет. Қазақ тарихы. 1997. №4. – 33 с.

Алдажуманов, 1997б – Алдажуманов К.С. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 243 с.

Алдажуманов, 2000 – Алдажуманов К.С. Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941-1945 гг. История немцев Центральной Азии. Алматы, 2000. – С. 245-250.

Ан, 2004 – Ан Р.К. Социально-экономическое развитие корейцев в Семиречье (1937-2003 гг.). Исторический аспект: дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2004. – 185 с.

Ауман, 1994 – Ауман В.А. Депортация российских немцев в восточные районы СССР. Немецкий российский этнос. Вехи истории. Материалы научной конференции. 24-25 июня 1994 г. М., 1994. – С. 350-355.

Базанова, 1987 – Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). Алма-Ата: Наука, 1987. – 190 с.

Баймаханов, 1996 – Баймаханов М. Юридические аспекты депортации народов. Мысль.

1996. №3. – С. 74-78.

Баймаханов, 1998 – Баймаханов М. Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинара. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 320 с.

Бельгер, 1991а – Бельгер Г. Родство. Алма-Ата: «Казахстан», 1991. – 256 с.

Бельгар, 1996 – Бельгер Г. Зловещий лик тирании. Наука Казахстана. 1996. №3(63) – С. 4-8.

Бельгер, 1991б – Бельгер Г. Манкуртизация: истоки и последствия. Простор. 1991. №1. – С. 152-155.

Бугай, 1990 – Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов. Вопросы истории. 1990. №7. – 33 с.

Бугай, 1993 – Бугай Н.Ф. Депортация народов в СССР: история и современность. Конфедерация репрессированных народов РФ 1990-1992. М., 1993. – С. 250-255.

Будгарт, 1997 – Будгарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг. Депортация и жизнь в условиях спецпоселения. Усть-Каменогорск, 1997. – 251 с.

Вормсбехер, 1988 – Вормсбехер Г. Немцы в СССР. Знамя. 1988. №11. – С. 193-203.

Жабоев, 1994 – Жабоев М.Н. Репрессированные народы: история и современность. Нальчик, 1994. – 230 с.

Жаманкулов, 1994 – Жаманкулов С. Поляки в Казахстане в 30-е годы. Карагандинские вести. 1994, 12 марта.

Жангуттин, 2001 – Жангуттин Б. Статус и правовое положение спецпереселенцев в Казахстане в 1930-е годы. Отан тарихы. 2001. №2. – С. 59-65.

Жангуттин, 2003 – Жангуттин Б. О некоторых причинах смертности населения Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Высшая школа Казахстана. 2003. №2. – С. 151-157.

Земсков, 1990 – Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944-1951 гг. История СССР. 1990. №4. – С. 85-89.

Земсков, 1991а – Земсков В.Н. Заключение, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. История СССР. 1991. №5. – С. 32-36.

Земсков, 1991б – Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных. Социс. 1991. №1. – С. 10-13.

Земсков, 1994 – Земсков В.Н. Судьбы кулацкой ссылки. Отечественная история. 1994. №1. – С. 25-26.

Ибрагимбейли, 1989 – Ибрагимбейли Х.М. Плоды произвола. Литературная газета. 1989, 17 мая.

Ибрагимбейли, 1991 – Ибрагимбейли Х.М. Вернуть Родину. Дать возможность построить дом. Российская газета. 1991, 24 июня.

Из истории депортации. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2012. – 722 с., 24 стр.

Из истории депортации. Казахстан. 1935-1939 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2014. 740 с. С. 437.

Калыбекова, 2005 – Калыбекова М.Ч. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг.). Исторический аспект: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 2005. – 180 с.

Ким, 1965 – Ким Сын Хва. Очерки по истории советских корейцев. Алма-Ата, 1965. – 204 с.

Ким, 1982 – Ким И. Советский корейский театр. Алма-Ата, 1982. – 150 с.

Ким, 1988 – Ким Г.Н. Корейцы в братской семье народов Казахстана. Алма-Ата, 1988. – 230 с.

Ким, 1990 – Ким Г.Н. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана (1946-1966). Алма-Ата, 1990. – 260 с.

Ким, 1995 – Ким Г.Н., Мен Д.В. История и культура корейцев Казахстана. Алматы: МГП «Принт», 1995. – 346 с.

Кичихин, 1990 – Кичихин А.Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? Военно-исторический журнал. 1990. №9. – С. 28-38.

Козыбаев, 1991а – Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 203 с.

Козыбаев, 1991б – Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность. История Казахстана: белые пятна. Алма-Ата, 1991. – С. 237-241.

Козыбаев, 1997 – Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 186 с.

Козыбаев, 2000 – Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книга вторая. Алматы, 2000. – 184 с.

Кононова, 1989 – Кононова М.Н., Мшвелидзе И.С. Архив снимает гриф «секретно». Советские архивы. 1989. №5. – С. 10,11.

Кульбаев, 2001 – Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. Алматы, 2001. – 267 с.

Кыдыралина, 2000 – Кыдыралина Ж.У. Спецпереселенцы и трудармейцы в Западном Казахстане (1937-1956 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 2000. – 185 с.

Қойгельдиев, 1993 – Қойгельдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 10-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 12-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 17-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 17-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 71-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 85-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 18-48-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 53-56-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 22-іс. 76-п.

ҚР ПА. 708-қ. 1/1-т. 1-іс. 346-п.

Лайгер, 1990 – Лайгер М.П. Социально-культурное развитие немцев Казахстана: научно-аналитический обзор. Алма-Ата: Наука, 1990. – 360 с.

Лайгер, 1991 – Лайгер М.П. Судьба немцев СССР на переломных этапах истории. Человек и его время. М., 1991. – С. 130-139.

Луи, 1958 – Луи де Ионг. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. М., 1958. – 358 с.

Машимбаев, 2000 – Машимбаев С.М., Исова Л.Т. Проблема истории польских переселенцев в Казахстане (1936-1946 гг.). Алматы, 2000. – 460 с.

Мен, 1992 – Мен Д., Квон Л., Ким З., Пан А. Советские корейцы Казахстана. Энциклопедический справочник. Алматы, 1992. – 250 с.

Михайлова, 1997 – Михайлова Л. Их везли, словно скот, в товарных вагонах. Акмолинская правда. 1997, 5 января.

Некрич, 1978 – Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: 1978. – 350 с.

Нурман, 2004 – Нурман Ш.Т. История переселенческой политики Советской власти в Казахстане (1920-1941 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 2004. – 175 с.

Омарбеков, 1994 – Омарбеков Т. Зобалаң. Алматы, 1994. – 189 б.

Пассат, 1997 – Пассат В.И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. Отечественная история, 1997. №2. – 88 с.

Полян, 2001 – Полян П. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. М., 2001. – 321 с.

Полян, 2007 – Полян П. Операция «Чечевица»: депортация вайнахов в марте 1944 года.

Звезда. 2007. №3. – С. 167-174.

Романов, 1998 – Романов Ю. Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинара. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 320 с.

Романов, 2000 – Романов Ю.М. История политических репрессий и депортации немцев в Казахстан в исторических исследованиях. История немцев Центральной Азии. Алматы, 2000. – С. 320-325.

Сталинские депортации. 1928-1953 гг. 5-6 стр.

Табулденов, 2015 – Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937-1956 годы): монография, Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2015. – 192 с.

Тебуев, 1997 – Тебуев Р.С. Депортация карачаевцев. Документы рассказывают. Черкесск, 1997. – 277 с.

Хан, 1994 – Хан Г.В. История корейцев Казахстана. Алматы: Ғылым, 1995. – 260 с.

Хан, 1997 – Хан Г.В. Корейцы в Казахстане: депортация и обретение новой родины. Нива, 1997. №4. – С. 4, 5.

Хан, 2001 – Хан Г.В. Корейцы в Степном крае. Алматы: ВШП «Әділет», 2001. – 136 с.

Хасанаев, 1997 – Хасанаев М. «Для расселения выделить районы Казахстана...». Депортация народов и проблема прав человека: материалы семинара. 12 июня 1997 г. Алматы, 1997. – С. 28-34.

Хегай, 1996 – Хегай А. Был и остаюсь правозащитником. Закон и время. №2, 1996 – С. 60-65.

Черныш, 2000 – Черныш П.М., Хан В.Н. Корейцы Костанайской области. Костанай, 2000. – 347 с.

Чомаев, 1993 – Чомаев К.И. Наказанный народ. Грозный, 1993. – 255 с.

Шаббаев, 1994 – Шаббаев Д.В. Правда о выселении балкарцев. Нальчик: Эльбрус, 1994. – 255 с.

Шаманов, 1999 – Шаманов И.М. Наказаны по национальному признаку. Черкесск, 1999. – 190 с.

Шахбиев, 1996 – Шахбиев З. Судьба чечено-ингушского народа. М.: «Россия молодая», 1996. – 479 с.

Штрек, 1999 – Штрек В.К. Немцы. Алматы: Білім, 1999. – 102 с.

Эрлих, 1988 – Эрлих К. Живое наследие. Алма-Ата, 1988. – 380 с.

Ярочкина, 2005 – Ярочкина Е.В. Корейцы Северного Казахстана. Исторический аспект: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 2005. – 174 с.

References

Abuov, 2008 – Abuov N.A. Deportacii narodov v Kazahstan v 1936-1957 gody (na materialah Severo-Kazahstanskoj i Kokchetavskoj oblastej): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Karaganda, 2008. – 28 s. [in Russian]

Abylhozhin, 1997 – Abylhozhin Zh.B. Oчерki social'no-jekonomicheskoj istorii Kazahstana. XX vek. Almaty: Universitet Turan, 1997. – 360 s. [in Russian]

Adzhieva, 2001 – Adzhieva Je.A. Deportacija narodov Severnogo Kavkaza v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: prichiny i sledstvija. Na primere karachaevskogo i balkarskogo narodov: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Pjatigorsk, 2001. – 30 s. [in Russian]

Agiev, 2002 – Agiev R.S. Tragedija chechenskogo i ingushskogo narodov v 30-e – 50-e gody XX veka. Deportacija, specposelenie, rehabilitacija: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Rostov-na-Donu, 2002. – 201 s. [in Russian]

Aldazhumanov, 1997 – Aldazhumanov K. Kushtep koshiru: zhymysqy sajasat, basqynshylyq areket. Qazaq tarihy. 1997. №4. – 33 s. [in Kazakh]

- Aldazhumanov, 1997 – Aldazhumanov K.S. Deportacija narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. – 243 s. [in Russian]
- Aldazhumanov, 2000 – Aldazhumanov K.S. Rasselenie deportirovannyh nemcev v Kazahstane v 1941-1945 gg. Istorija nemcev Central'noj Azii. Almaty, 2000. – S. 245-250. [in Russian]
- An, 2004 – An R.K. Social'no-jekonomicheskoe razvitie korejcev v Semirech'e (1937-2003 gg.). Istoricheskij aspekt: dis. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2004. – 185 s. [in Russian]
- Auman, 1994 – Auman V.A. Deportacija rossijskih nemcev v vostochnye rajony SSSR. Nemeckij rossijskij jetnos. Vehi istorii. Materialy nauchnoj konferencii. 24-25 ijunja 1994 g. M., 1994. – S. 350-355. [in Russian]
- Bajmahanov, 1996 – Bajmahanov M. Juridicheskie aspekty deportacii narodov. Mysl'. 1996. №3. – S. 74-78. [in Russian]
- Bajmahanov, 1998 – Bajmahanov M. Deportacija narodov i problema prav cheloveka. Materialy seminara. Almaty: Fond «XXI vek», 1998. – 320 s. [in Russian]
- Bazanova, 1987 – Bazanova F.N. Formirovanie i razvitie struktury naselenija Kazahskoj SSR (nacional'nyj aspekt). Alma-Ata: Nauka, 1987. – 190 s. [in Russian]
- Bel'gar, 1991 – Bel'ger G. Rodstvo. Alma-Ata: «Kazahstan», 1991. – 256 s. [in Russian]
- Bel'gar, 1996 – Bel'ger G. Zloveshij lik tiranii. Nauka Kazahstana. 1996. №3(63) – S. 4-8. [in Russian]
- Bel'ger, 1991 – Bel'ger G. Mankurtizacija: istoki i posledstvija. Prostor. 1991. №1. – S. 152-155. [in Russian]
- Budgart, 1997 – Budgart L.A. Nemcy v Vostochnom Kazahstane v 1941-1956 gg. deportacija i zhizn' v uslovijah specposelenija. Ust'-Kamenogorsk, 1997. – 251 s. [in Russian]
- Bugaj, 1990 – Bugaj N.F. Pravda o deportacii chechenskogo i ingushskogo narodov. Voprosy istorii. 1990. №7. – 33 s. [in Russian]
- Bugaj, 1993 – Bugaj N.F. Deportacija narodov v SSSR: istorija i sovremennost'. Konfederacija repressirovannyh narodov RF 1990-1992. M., 1993. – S. 250-255. [in Russian]
- Chernysh, 2000 – Chernysh P.M., Han V.N. Korejcy Kostanajskoj oblasti. Kostanaj, 2000. – 347 s. [in Russian]
- Chomaev, 1993 – Chomaev K.I. Nakazannyj narod. Groznyj, 1993. – 255 s. [in Russian]
- Han, 1994 – Han G.V. Istorija korejcev Kazahstana. Almaty: Gylym, 1995. – 260 s. [in Russian]
- Han, 1997 – Han G.V. Korejcy v Kazahstane: deportacija i obretenie novej rodiny. Niva, 1997. №4. – S. 4, 5. [in Russian]
- Han, 2001 – Han G.V. Korejcy v Stepnom krae. Almaty: VShP «Adilet», 2001. – 136 s. [in Russian]
- Hasanaev, 1997 – Hasanaev M. «Dlja rasselenija vydelit' rajony Kazahstana...». Deportacija narodov i problema prav cheloveka: materialy seminara. 12 ijunja 1997 g. Almaty, 1997. – S. 28-34. [in Russian]
- Hegaj, 1996 – Hegaj A. Byl i ostajus' pravozashhitnikom. Zakon i vremja. 1996. №2. – S. 60-65. [in Russian]
- Ibragimbejli, 1989 – Ibragimbejli H.M. Plody proizvola. Literaturnaja gazeta. 1989, 17 maja. [in Russian]
- Ibragimbejli, 1991 – Ibragimbejli H.M. Vernut' Rodinu. Dat' vozmozhnost' postroit' dom. Rossijskaja gazeta. 1991, 24 ijunja. [in Russian]
- Iz istorii deportacii. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2012. – 722 s., 24 str. [in Russian]
- Iz istorii deportacii. Kazahstan. 1935-1939 gg. Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2014. 740 c. S. 437. [in Russian]
- Jarochkina, 2005 – Jarochkina E.V. Korejcy Severnogo Kazahstana. Istoricheskij aspekt: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty, 2005. – 174 s. [in Russian]
- Jerlih, 1988 – Jerlih K. Zhivoe nasledie. Alma-Ata, 1988. – 380 s. [in Russian]

- Kalybekova, 2005 – Kalybekova M.Ch. Kazakhstan kak ob'ekt pereselenija deportirovannyh narodov (1937-1956 gg.). Istoricheskij aspekt: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty, 2005. – 180 s. [in Russian]
- Kichihin, 1990 – Kichihin A.N. Sovetskie nemcy: otkuda, kuda i pochemu? Voennistoricheskij zhurnal. 1990. №9. – S. 28-38. [in Russian]
- Kim, 1965 – Kim Syn Hva. Ocherki po istorii sovetskih korejcev. Alma-Ata, 1965. – 204 s. [in Russian]
- Kim, 1982 – Kim I. Sovetskij korejskij teatr. Alma-Ata, 1982. – 150 s. [in Russian]
- Kim, 1988 – Kim G.N. Korejcy v bratskoj sem'e narodov Kazahstana. Alma-Ata, 1988. – 230 s. [in Russian]
- Kim, 1990 – Kim G.N. Social'no-kul'turnoe razvitie korejcev Kazahstana (1946-1966). Alma-Ata, 1990. – 260 s. [in Russian]
- Kim, 1995 – Kim G.N., Men D.V. Istorija i kul'tura korejcev Kazahstana. Almaty: MGP «Print», 1995. – 346 s. [in Russian]
- Kononova, 1989 – Kononova M.N., Mshvelidze I.S. Arhiv snimaet grif «sekretno». Sovetskie arhivy. 1989. №5. – S. 10,11. [in Russian]
- Kozybaev, 1991 – Kozybaev M.K. Istorija i sovremennost'. Alma-Ata: Gylym, 1991. – 203 s. [in Russian]
- Kozybaev, 1991 – Kozybaev M.K. Nemcy Sovetskogo Kazahstana: fakty i dejstvitel'nost'. Istorija Kazahstana: belye pjatna. Alma-Ata, 1991. – S. 237-241. [in Russian]
- Kozybaev, 1997 – Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S. Totalitarnyj socializm: real'nost' i posledstvija. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. – 186 s. [in Russian]
- Kozybaev, 2000 – Kozybaev M.K. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshlenija i poiski. V dvuh knigah. Kniga vtoraja. Almaty, 2000. – 184 s. [in Russian]
- Kul'baev, 2001 – Kul'baev T., Hegaj A. Deportacija. Almaty, 2001. – 267 s. [in Russian]
- Kydyralina, 2000 – Kydyralina Zh.U. Specpereselenicy i trudarmejcy v Zapadnom Kazahstane (1937-1956 gg.): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty, 2000. – 185 s. [in Russian]
- Lajger, 1990 – Lajger M.P. Social'no-kul'turnoe razvitie nemcev Kazahstana: nauchno-analiticheskij obzor. Alma-Ata: Nauka, 1990. – 360 s. [in Russian]
- Lajger, 1991 – Lajger M.P. Sud'ba nemcev SSSR na perelomnyh jetapah istorii. Chelovek i ego vremja. M., 1991. – S. 130-139. [in Russian]
- Lui, 1958 – Lui de long. Nemeckaja pjataja kolonna vo vtoroj mirovoj vojne. M., 1958. – 358 s. [in Russian]
- Mashimbaev, 2000 – Mashimbaev S.M., Isova L.T. Problema istorii pol'skih pereselencev v Kazahstane (1936-1946 gg.). Almaty, 2000. – 460 s. [in Russian]
- Men, 1992 – Men D., Kvon L., Kim Z., Pan A. Sovetskie korejcy Kazahstana. Jenciklopedicheskij spravocnik. Almaty, 1992. – 250 s. [in Russian]
- Mihajlova, 1997 – Mihajlova L. Ih vezli, slovno skot, v tovarnyh vagonah. Akmolinskaja pravda. 1997, 5 janvarja. [in Russian]
- Nekrich, 1978 – Nekrich A. Nakazannye narody. N'ju-Jork: 1978. – 350 s. [in Russian]
- Nurman, 2004 – Nurman Sh.T. Istorija pereselencheskoj politiki Sovetskoj vlasti v Kazahstane (1920-1941 gg.): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty, 2004. – 175 s. [in Russian]
- Omarbekov, 1994 – Omarbekov T. Zobalan. Almaty, 1994. – 189 b. [in Kazakh]
- Passat, 1997 – Passat V.I. Jevakuacija nemeckih kolonistov s territorii Bessarabii i Severnoj Bukoviny v 1940 godu. Otechestvennaja istorija, 1997. №2. – 88 s. [in Russian]
- Poljan, 2001 – Poljan P. Ne po svoej vole. Istorija i geografija prinuditel'nyh migracij v SSSR. M., 2001. – 321 s. [in Russian]
- Poljan, 2007 – Poljan P. Operacija «Chechevica»: deportacija vajnahov v marte 1944 goda. Zvezda. 2007. №3. – S. 167-174. [in Russian]

- Qojgel'diev, 1993 – Qojgel'diev M., Omarbekov T. Tarih tagylymy ne dejdi? Almaty: Ana tili, 1993. – 208 b. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 10-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 12-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 17-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 17-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 71-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 85-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 22-is. 18-48-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 22-is. 53-56-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 22-is. 76-p. [in Kazakh]
- QR PA. 708-q. 1/1-t. 1-is. 346-p. [in Kazakh]
- Romanov, 1998 – Romanov Ju. Deportacija narodov i problema prav cheloveka. Materialy seminara. Almaty: Fond «XXI vek», 1998. – 320 s. [in Russian]
- Romanov, 2000 – Romanov Ju.M. Istorija politicheskikh repressij i deportacii nemcev v Kazahstan v istoricheskikh issledovaniyah. Istorija nemcev Central'noj Azii. Almaty, 2000. – S. 320-325. [in Russian]
- Shabaev, 1994 – Shabaev D.V. Pravda o vyselenii balkarcev. Nal'chik: Jel'brus, 1994. – 255 s. [in Russian]
- Shahbiev, 1996 – Shahbiev Z. Sud'ba checheno-ingushskogo naroda. M.: «Rossija molodaja», 1996. – 479 s. [in Russian]
- Shamanov, 1999 – Shamanov I.M. Nakazany po nacional'nomu priznaku. Cherkessk, 1999. – 190 s. [in Russian]
- Shtrek, 1999 – Shtrek V.K. Nemcy. Almaty: Bilim, 1999. – 102 s. [in Russian]
- Stalinskie deportacii. 1928-1953 gg. 5-6 str. [in Russian]
- Tabuldenov, 2015 – Tabuldenov A.N. Deportacii narodov i jevakuacija naselenija v Severnyj Kazahstan (1937-1956 gody): monografija, Kostanaj: Kostanajskaja akademija MVD RK im. Sh. Kabyldaeva, 2015. – 192 s. [in Russian]
- Tebuev, 1997 – Tebuev R.S. Deportacija karachaevcev. Dokumenty rasskazyvajut. Cherkessk, 1997. – 277 s. [in Russian]
- Vormsbeher, 1988 – Vormsbeher G. Nemcy v SSSR. Znamja. 1988. №11. – S. 193-203. [in Russian]
- Zemskov, 1990 – Zemskov V.N. K voprosu o repatriacii sovetskih grazhdan. 1944-1951 gg. Istorija SSSR. 1990. №4. – S. 85-89. [in Russian]
- Zemskov, 1991 – Zemskov V.N. Massovoe osvobozhdenie specposelencev i ssyl'nyh. Socis. 1991. №1. – S. 10-13. [in Russian]
- Zemskov, 1991 – Zemskov V.N. Zakljuchennyye, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannyye. Istorija SSSR. 1991. №5. – S. 32-36. [in Russian]
- Zemskov, 1994 – Zemskov V.N. Sud'by kulackoj ssylki. Otechestvennaja istorija. 1994. №1. – S. 25-26. [in Russian]
- Zhaboev, 1994 – Zhaboev M.N. Repressirovannyye narody: istorija i sovremennost'. Nal'chik, 1994. – 230 s. [in Russian]
- Zhamankulov, 1994 – Zhamankulov S. Poljaki v Kazahstane v 30-e gody. Karagandinskie vesti. 1994, 12 marta. [in Russian]
- Zhanguttin, 2001 – Zhanguttin B. Status i pravovoe polozhenie specpereselencev v Kazahstane v 1930-e gody. Otan tarihy. 2001. №2. – S. 59-65. [in Russian]
- Zhanguttin, 2003 – Zhanguttin B. O nekotoryh prichinah smertnosti naselenija Kazahstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Vysshaja shkola Kazahstana. 2003. №2. – S. 151-157. [in Russian]

УДК / UDC 94(574)

Ұлт ұстазы және оқу ісі (ҚР Президенті Архивінің құжаттары негізінде)

Гүлшат Рамазанқызы Нұрымбетова¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Қазақстан, Алматы, ХХ ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерттеу орталығының басшысы, с.ғ.д., профессор

Аннотация. Мақалада ҚР Президенті Архивіндегі құжаттарды талдау негізінде жазылған Ахмет Байтұрсыновтың білім саласын дамытуға қосқан үлесі айтылады. Автор архив құжаттарына сүйене отырып, өзінің білім мен ғылымға деген көзқарастарының эволюциясын бақылап, кеңестік дәуірдегі бұл ойлардың іс жүзінде жүзеге асу барысын да көрсетеді.

Автор архив құжаттарын 3 топқа жіктеуді ұсынады. Бірінші топтың құжаттары Ахмет Байтұрсыновтың 1917–1929 жж. өмірі мен шығармашылығына қатысты болса, екінші топқа 1929–1938 жж. аралығын қамтитын саяси қуғын-сүргінге байланысты құжаттар жатады. Бұл құжаттардың ішінде ұзақ жылдар бойы зерттеушілер үшін жабық және «құпия» санатында сақталған ІХК қабырғасында құрылған архивтік қылмыстық ісі бар екенін айта кеткен жөн. Ал үшінші топқа 1960–2020 жж. аралығындағы А. Байтұрсыновтың саяси ақталуына қатысты құжаттар кіреді.

Түйін сөздер: ұлт ұстазы, оқу-білім, ғылым, саяси қуғын-сүргін, тарихи жады, архив құжаттары.

Учитель нации и система образования (на основе документов Архива Президента РК)

Гүлшат Рамазановна Нұрымбетова¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, Казахстан, Алматы, руководитель Центра изучения материалов политических репрессий XX века, д.п.н., профессор

Аннотация. В статье на основе анализа документов Архива Президента РК раскрывается вклад Ахмета Байтурсынова в развитие образования. Автор на основе архивных документов прослеживает эволюцию его взглядов на образование и науку, а также показывает процесс реализации этих идей на практике в советское время.

Автор предлагает классифицировать архивные документы на 3 группы. Документы первой группы относятся к жизни и деятельности Ахмета Байтурсынова в 1917–1929 гг., ко второй группе относятся документы, связанные с политическими преследованиями, охватывающие период между 1929–1938 гг. Следует отметить, что среди этих документов имеется созданное в стенах НКВД архивное уголовное дело, долгие годы закрытое для исследователей и хранившееся под грифом «секретно». В третью группу входят документы по политической реабилитации А. Байтурсынова в 1960–2020 гг.

Ключевые слова: учитель нации, образование, наука, репрессия, историческая память, архивные документы.

The national teacher and educational system (based on the documents of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan)

Gulshat R. Nurymbetova¹

¹Archive of the president of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, head of the Center for the study of materials of political repressions of the XX century, doctor of political sciences, professor

Abstract The article, based on the analysis of documents of the Archive of the President of Kazakhstan, reveals the contribution of Akhmet Baitursynov to the development of education. The author traces the evolution of his views on education and science on the basis of archival documents, and also shows the process of implementation of these ideas in practice in the Soviet era.

The author proposes to classify archival documents into 3 groups. The documents of the first group related to the life and activities of Akhmet Baitursynov in 1917-1929. The second group includes documents related to political persecution covering the period from 1929 to 1938. It should be noted that among these documents there is an archive criminal case created within the NKVD, closed for researchers for many years and kept under the seal «secret». The third group includes documents on political rehabilitation of A.Baitursynov in 1960-2020. The article, based on the analysis of documents of the Archive of the President of Kazakhstan, reveals the contribution of Akhmet Baitursynov to the development of education. The author traces the evolution of his views on education and science on the basis of archival documents, and also shows the process of implementation of these ideas in practice in the Soviet era.

The author proposes to classify archival documents into 3 groups. The documents of the first group related to the life and activities of Akhmet Baitursynov in 1917-1929. The second group includes documents related to political persecution covering the period from 1929 to 1938. It should be noted that among these documents there is an archive criminal case created within the NKVD, closed for researchers for many years and kept under the seal «secret». The third group includes documents on political rehabilitation of A.Baitursynov in 1960-2020.

Key words: national teacher, education, pedagogy, archive documents.

2022 ж. қазақтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде атап өтілді. Мерейтойды атап өту аясында Арқалық пен Қостанайда, Алматы мен Астанада, Париж бен Анкарада алқалы жиындар өтті. Ахмет Байтұрсынұлына арналған ескерткіштер ашылды.

Ахмет Байтұрсынұлының есімі мен мұрасын халықпен табыстырған еліміздің тәуелсіздігі. Тәуелсіздіктің арқасында Ахмет Байтұрсынұлының қызметі әділ бағасын алып, шығармашылық мұрасы ғылыми айналымға енуде. Оқу құралдары мен шығармалары, аудармалары жарық көрді. Атап айтсақ, 1991 ж. академик Р. Нұрғалиевтің алғы сөзімен «А.Байтұрсынов. Ақ жол, Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу», 2006 ж. Ахмет Байтұрсынұлының 6-томдық шығармалар жинағы А. Исмахованың басшылығымен жарық көрді. Аталмыш жинақтарға А. Байтұрсынұлының оқу құралдары, аудармалары, мақалалары енген. Бұл өз кезегінде елімізде ахметтану негізін салуға септескені сөзсіз. Осы жылдарда Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен мұрасын зерттеген талай еңбектер дүниеге келді. Біздің ойымызша, Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен қызметі жайлы сөз болғанда «Алаш» қозғалысының дүниеге келуі, «Алаш» партиясының, «Алаш Орда автономиясының»

құрылуы мен қызметі тығыз байланыста қарастырылады. Сондықтан осы мәселеге тарихшылармен қатар әдебиет тарихын зерттеушілер, тіл мамандары, саясаттанушылар да қалам тартқанын айтқанымыз орынды болар. Мысалы, тарихшылар К. Нұрпейісұлының, М. Қойгелдиевтің, Д. Аманжолованың, Т. Хазіретәлінің, Ө. Озғанбайдың, С. Смағұлованың (Нұрпейісұлы, 2010; Қойгелдиев, 1995; Қойгелдиев, 2014; Аманжолова, 2013), әдебиетшілер С. Қирабаевтың, Р. Нұрғалидың, Ш. Сәтбаеваның, Т. Жұртбайдың, Д. Қамзабекұлының (Қирабаев, 2012; Қамзабекұлы, 2002; Жұртбай, 2007; Жұртбай, 2012), тіл мамандары Р. Сыздықованың, Ғ. Әнестің, Ш. Құрманбайұлының еңбектері жарық көрді (Сыздықова, 1990; Кенжебаев, Әнес, 2018; Құрманбайұлы, 2013). Докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды. Сондай-ақ архив құжаттарының жинақтары да жариялануда (Ахметжанова, Мәлікова, Оспанов, Тайшыбай, 2018; Қойгелдиев, Мырзатаева, 2022). Алаш қайраткерлерінің, соның ішінде А. Байтұрсынұлының мұрасы ұшан-теңіз, сан-қырлы. Зерттеулер қатары жыл өткен сайын Байтұрсыновтың атын беру, Байтұрсынов портретін мерекеде және мектептерде ілу, Байтұрсыновты материалдық қамтамасыз ету, Қаулыны жүзеге асыру үшін техникалық комиссия құру. Екінші құжат – 1923 ж. 23 қаңтарда өткен РКП (б) Қырғыз облыстық комитеті мәжілісінің хаттамасы. Мәжілісте А. Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойын атап өту туралы мәселе күн тәртібіне қойылып, 3 тармақтан тұратын келесі шешім қабылданған: «1. Бұл мерейтойдың кеңестік органдармен ұйымдастырылуына жол бермеу. 2. Жеке тұлғалардың мерейтойды атап өтуіне қарсылық көрсетпеу. 3. Мерейтойда совет органдарының атынан сөйлейтін жолдастардың сөздерінің мазмұнына жауапкершілікті С. Сейфуллинге жүктеу».

Мақаланың мақсаты А. Байтұрсынұлының оқу-білімге, ғылымға қатысты көзқарастарын талдай отырып, архив құжаттарының негізінде өз идеяларын кеңестік дәуірде қалай жүзеге асырғанын көрсету.

А. Байтұрсынұлының білім, ғылымға қатысты көзқарасы. А. Байтұрсынұлы қазақ қоғамындағы өзекжарды мәселелерді шешуде ағартушылықты басшылыққа алғаны айқын. Ағартушылық – XVIII–XIX ғғ. дамыған идеялық ағым екені белгілі. Ағартушылыққа берілген анықтамаға сүйенсек бұл ағымның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның саясатын, тұрмысын өзгертуге ұмтылды.

Ол 1924 ж. 4 шілдеде толтырған жеке іс парағында өзінің негізгі кәсібін сабақ беру мен әдебиет деп көрсете отырып, осы ағартушылық саласында 1895 ж. қызмет етудемін деп көрсеткен екен (ҚР ПА. 139 қ., 1 т., 1016 іс, 109 п.).

А. Байтұрсынұлының ағартушылық қызметін келесі бағыттарда қарастыруымызға болады. Біріншіден, мерзімді басылымды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырды. «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде оқырманға арналған бас мақалада газетті «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп анықтап, оның қажеттігін «...газета – халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші» (Смағұлова, Әнес, Замзаева, 2009) деп көрсеткен екен. Демек, газетте қазақ қоғамын алаңдатқан мәселелерді көтеріп, халыққа жеткізу арқылы өз халқын рухани кемелділік биігіне жетеледі. Екіншіден, кітап жазу ісін ұйымдастырды. Мысалы, 1909 «Қырық мысал», 1911 ж. «Маса» жарық көрген кітаптары айғақ. Үшіншіден, әлемдік әдебиет өкілдерінің шығармаларын аударып, оларды қазақ қоғамына етене таныстырды. Тәуелсіздік тұсында «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары аясында әлемдік үздік авторлар кітаптарының, оқулықтарының қазақ тіліне аударылғаны белгілі, ал осы істің бастауында қазақ ағартушылары тұрғанын ұмытпауымыз керек. Төртіншіден, өз шығармаларында оқу-білім мәселелерін көтеріп, оның қажеттігін қоғамға түсіндіру жолында жан-тәндерімен қызмет етті. Оның

білім, ғылымға қатысты ұстанымдары анық та қанық еді. Әр жылдарда жазылған шығармаларында, әсіресе, оқу-білімді игеру мәселесі бірінші орында тұрды. Атап айтсақ, 1913–1914 жж. «Қазақ» газетінде жарық көрген «Оқу жайы», «Орысша оқушылар», «Қазақша оқу жайынан», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» мақалаларында. Ал оқу-білім алу үшін мектепті ұйымдастыру мәселесі жалпылама түрде емес, нақты анықталып, негізделді. Сол мектепті ұйымдастыру үшін керектердің қатарында бірінші кезекте, «білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. ...Үшінші, мектепке керегі белгіленген программа» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 316). Сонымен, мұғалімнің кәсібилігі, оқулық мәселесі, одан кейін оқу бағдарламасы қойылған. Осы күн тәртібіне қойылған мәселелерді жеке-жеке қарастырып көрелік.

Оқу-білім мен мектептің қажеттігінің негізделуі. А. Байтұрсынұлы 1913 ж. «Қазақ» газетінде жарық көрген «Оқу жайы» атты мақаласында оқу-білімнің қажеттігін: «Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 302) деп анықтаған. Осылайша, кез келген халықты үдемелі дамуға, өркениетке жетелейтін де, оларды теңестіретін де оқу екенін көрсеткен. Осы орайда, А. Байтұрсынұлының өзі «Қазақтың бас ақыны» деп ұлықтаған Абайдың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық» дегені еске түседі. Бұдан біз ой сабақтастығын, жалғастығын көреміз. Осы ойын ол әрі қарай: «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 303) – деп тереңдете түседі. Яғни, оқу-білімді игеру отарлықтан құтқаратын, тәуелсіздікке жеткізетін бірден бір жол ретінде қарастырылып отыр. Патша өкіметінің қазақтарды оқыту мәселесіне қатысты саясатын «Хүкімет қазаққа қазақша мектеп салып бермейді, қазақтың қазақша оқуын тіпті де тілемейді. Сондықтан мектептерімізді тәртіпке қою, қазақша оқуды халыққа тарату – өз міндетіміз» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 304) деп дәл анықтаған. Тәуелсіздік жылдарында қол жеткізген жетістігіміз қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін бердік. Алайда, қазақ тілі әлі күнге дейін «жетім баланың» күйін кешіп отырғаны белгілі.

Мұғалімнің рөлі мен кәсібилігі жайында. Ұстаз – ең сыйлы, құрметті мамандық, кәсіп. А. Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 315) деп баланың білімді болуы мұғалімнен тікелей тәуелді екенін көрсеткен. Ал мұғалім қандай болуы керек деген сұраққа да жауап іздеген, «Қазақша оқу жайында» мақаласында: «...бір нәрсені істегенде сол істі істей білетін адам істесе шапшаң да, жақсы да істейді. Бұл жалғыз қол ісі емес, ми ісінде де солай. ... Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек» (Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013: 308). Бұдан оның кез келген істе кәсібилікке, демек адам өзінің қолынан келетін іспен айналысқанда нәтиже болатынына аса көңіл бөлгені байқалады. Яғни мұғалім өзі оқытатын пәнді игеріп қана қоймай, баланың жан-дүниесін түсіне алатын адам болуы керектігін айтқан. Бұл айтылғандар қай мұғалімге болсын керек қасиеттер.

Бұдан бір ғасырға жуық бұрын айтылса да, әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған ойлар дер едік. Себебі 2019 ж. әлемді жайлаған пандемия еліміздегі орта білім беру саласындағы талай мәселелерді күн тәртібіне қойғаны белгілі. Соның ішінде, қоғамдағы мұғалім мәртебесіне көңіл бөлу қажеттігін көрсетіп, айшықтап берді.

Оқулық, оқу құралдары мәселесі. Оқулық, оқу құралдарын мектеп керектерінің бірі ретінде қарастыра отырып, оларды жазуға барынша атсалысқан. Мысалы, оның әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912–1925 жж. аралығында 7 рет қайта басылып, ұлтты біліммен сусындатуға үздіксіз қызмет етті.

Оқу бағдарламасы. А.Байтұрсынұлы бағдарламаны «...Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбек үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепке үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі» деп анықтаған. Бұл мәселеге Жалпы қазақ құрылтайының (сиезінің) оқу мәселесіне қатысты қаулысында да көңіл бөлінген: «1. Ұлт мектептеріне программа жасау. 2. Мұғалімдер қалай оқыту тәртіптерін үйрететін жолбасшы кітаптар жазу. 3. Тәрбие жайынан кітаптар жазу. 4. Бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару. 5. «Қазақ» емлесін тексеріп, түзету. 6. Қазақ-қырғыз тіліне пайдалы кітаптарды тәржімә ету» күн тәртібіне өткір қойылды. Өзіміз көріп отырғандай қаулыда Алаш зиялылары көтерген мәселелердің барлығы қамтылған. Қазіргі кезеңде орта білім беру бағдарламаларының мамандармен қайта-қайта талқыланып, өзгеріске жиі ұшырауы оны қалыптастырудағы принциптердің анық еместігінен десек қате болмас.

Кеңестік дәуірде де А. Байтұрсынұлының өз идеясына, сеніміне адал болғанын көреміз. Оған архив құжаттары дәлел. Президент Архиві қорларында Ахмет Байтұрсынұлына қатысты құжаттар сақталған. Оларды 3 топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа 1917–1929 жж. аралығындағы өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар кірсе, екінші топқа 1929–1938 жж. аралығын қамтитын саяси қудалануына қатысты құжаттар кіреді. Айта кеткен жөн, бұл құжаттардың ішінде ұзақ жылдар зерттеушілер үшін жабық болған, құпия грифпен сақталып келген кезіндегі ІХК қабырғасында дүниеге келген архивтік қылмыстық ісі бар. Ал үшінші топты 1960–2020 жж. аралығындағы саяси ақталуына қатысты құжаттар құрайды.

Кеңестік кезеңде атқарған қызметтері оқу-ағарту саласымен тікелей байланысты. Бұған қатысты мәліметтер 1929 ж. 12 мамырда жазған өмірбаянында толық қамтылған. Ол «...1919-шы жылдың екінші жартысынан 20-шы жылдың соңына дейін Қазақ Өлкелік Әскери-Революциялық Комитеті құрамында оның мүшесі ретінде қызмет атқардым. Әскери-Революциялық Комитеттің мүшесі бола жүріп 20-шы жылдан мен өзімнің лингвистикалық жұмысымды жандандыра бастадым, ал 1921 ж. тек лингвистикалық ғана емес, оқу-педагогикалық жұмысты да қатар жүргізіп, Қазақстанда жауапты қызметтер атқардым: әуелде оқу-ағарту ісі бойынша Халық комиссары, сонан соң оның орынбасары, сонан соң Академиялық орталықтың төрағасы, одан ары Академиялық орталық комиссиясының мүшесі, ең соңында, Қазақ оқу-ағарту комиссариаты жанында ғылыми методист қызметін атқардым», – деп жазған. Сонымен А.Байтұрсынұлы 1920 ж. қазан айы мен 1921 ж. қазан айы аралығында халық ағарту комиссары, 1921 ж. қазан айы мен 1922 ж. маусым айы аралығында халық ағарту комиссарының орынбасары қызметін атқарды. 1920 ж. КАССР Совнаркомға Халық ағарту ісінің жай-күйі туралы А. Байтұрсынов баяндама жолдаған (ҚР ПА. 140 қ., 1 т., 74 іс. 6-9 п.). Баяндамада сол кездегі халық ағарту саласында орын алып отырған түйткілді мәселелер мен оларды шешу жолдары көрсетілген. Баяндама 4 бөлімен тұрады:

Бірінші мектеп ісі мәселесі. Мектеп ашу үшін бірінші кезекте осы мектепте жұмыс жасайтын мұғалімдерді қысқа мерзімді педагогикалық курстарда дайындау. Тұрақты педагогикалық курстар ашу.

Екінші мектептен тыс іс саласы. Сауатсыздықпен күрес. 100 адамға есептелген 32 курс ашу. Семейде – 7, Ақмолада – 8, Торғайда – 5, Оралда – 7, Бөкей және Волга-Каспийде – 5. Мәдени-ағартушылық мекемелері – оқу залдарын ұйымдастыру. Әр ауылда оқу үйлерін ұйымдастыру. Сондай-ақ музей ісін ұйымдастыру. Облыстарда, уездерде музейлер ашу. Көшпелі тұрғындар үшін көшпелі және жазғы/қысқы тұрақтарында тұрақты мектептер ашу.

Өлке ерекшелігі мен психологиясын ескеру: жергілікті халықтың қырғыз тілін білетін қызметкерлерді дайындау туралы мәселе маңызды. Әртүрлі сұрақтар бойынша қысқа мерзімдік съездер өткізу. Мысалы, азық-түлік мәселесі және т. б. бойынша. Мұндай курстарда әңгімелер, лекциялар мен пікір-таластар ана тілінде жүргізілуі керек. Осы мақсатқа кадрларды әзірлеу үшін Орынбор қаласында ұзақтығы 3 айдан 6 айға дейінгі мерзімге саяси-ағартушылық курстарын ұйымдастыру қажет.

Үшінші мәселе – жаңа адамды тәрбиелеу. Жаңа адамды тәрбиелеу бесіктен басталып кәметтік жасқа дейінгі уақытты қамтуы керек. Ата-анасыз қалған балаларға қамқорлық көрсету мақсатында балалар мекемелерін ұйымдастыру. Осы мақсатта Балаларды қорғау бөлімін ұйымдастыру көзделді. Бұл салада да мамандарды даярлау курстарын ұйымдастыру мәселесі көтерілген. Балалар үйінде, балабақшада балаларды қырғыз тәрбиешілері ана тілінде тәрбиелеулері керек.

Мектеп ісі саласындағы жұмыс қырғыз тілінде оқулықтар дайындап, мектеп ғимараттарын жөндеуден өткізіп, жаңадан салғанда алға басады. Мектептен тыс білім беру саласындағы жұмыста қырғыз тіліндегі баспасөзді күшейтуді қажет етеді. Оқулықтар мен баспасөзді күшейту үшін әдеби жазатын адамдар жұмылдырылуы керек. Демек, жұмыспен әр саланың өз маманы айналысу қажеттігі айтылып отыр.

Оқуда, білім беруде оқулықтың ауадай қажеттігін жақсы түсіне білген А. Байтұрсынұлы 1920–1921 жж. Халық ағарту комиссары қызметінде оқулық жазу ісін жүйелендірді. Оған Қазақстан Республикасы Президенті архиві қорларында сақталған құжаттар дәлел. Халық ағарту комиссариаты хаттамаларында бұл мәселені күн тәртібіне қойып, шешуге барынша үлес қосқан. Осы ұйымдастырушылық жұмыстың арқасында Қ. Кемеңгерұлының – тарих, М. Дулатовтың, Ә. Ермаковтың – математика, Ж. Аймауытұлының – психология, М. Жұмабайұлының – педагогика, Е. Омарұлының – физика, геометрия, Ж. Күдеріұлының – биология, Х. Досмұхамедұлының – анатомия, зоология, Т. Шонанұлының – тарих, тілге арналған оқу құралдары жарық көрді.

Сондай-ақ, осы жылдарда орыс тіліндегі оқулықтар, ғылыми еңбектер де қазақ тіліне аударылды. 1921 ж. 13 қаңтарда Халық ағарту комиссары А. Байтұрсынұлы өткізген оқу құралдарын даярлау туралы кеңес 19 тармақтан тұратын қаулы қабылдайды. Соның бірі аударма ісіне арналған болатын: «Бірінші һәм екінші буын мектептердің оқу жобасына жанастырып, төменгі кітаптар тәржімалансын: арифметика, геометрия, естествознание, алгебра, география, жалпы һәм қазақ-қырғыз тарихы, мектептегі гигиена».

Осылайша, А. Байтұрсынұлы Халық ағарту комиссары қызметін атқара жүріп, қазақ мектептеріне арналған оқулық, оқу құралдары мәселелерін шешуге басшылық жасады. Алайда, оның алашшыл ұстанымы коммунистік партия идеологиясына жақпай, ол партиялық жазалауға ұшырайды. 1921 ж. партияны тазалау жөніндегі Губерниялық комиссияға жазған «Жазығым не?» деген өтінішінде ол «Мен екеуінің бірін таңдауым керек болды: не қырғыз тілінің оқулығын дайындаумен айналысуым не партиялық жиналыстарға қатысуым керек болды... Мен өзімді қырғыз тілі бойынша жұмыста қабілетті әрі пайдалы, оның үстіне бұл саладағы жұмысым партиялық жиналыстардағы жұмысымнан гөрі табысты деп есептегендіктен бірінші жұмысты таңдадым» (ҚР ПА. 813 қ., 1 т., 23 іс. 5-6 п.) деп өзінің азаматтық ұстанымын бүкпесіз ашық айтқан. Бұл ол үшін оқулық жазу жұмысының қаншалықты маңызды болғанын дәлелдей түседі.

Кеңес үкіметі А. Байтұрсынұлын партия қатарынан шығарумен шектелген жоқ. Ол қазақ халқына қызмет етемін деген ұстанымы үшін өмірінің соңына дейін қуғындалды. Партиялық жазалаудан кейін де кеңес үкіметі алаш қайраткеріне күмәнмен қарауын тоқтатқан жоқ. Мемлекеттік саяси басқарма қызметкерлерінің 1922 ж. 23 қыркүйекте аса құпия белгісімен РК(б)П Қырғыз (Қазақ) облыстық бақылау комитетіне дайындаған баяндамасында кеңес үкіметіне қарсы жұмыс жасайтын 3 топ бар, соның 2-ші тобын А.Байтұрсынов басқарады деп көрсеткен екен. Арада 5-6 жыл өткенде, 1928 ж. соңы – 1929 ж. алғашқы жартысында, «Алаш ісіне» байланысты бірінші процесс басталып та кетті. Осы жауапқа тартылған 44 адамның ішінде А. Байтұрсынұлы да бар еді. Ол 1929 ж. 2 маусымда тұтқындалған. Оған келесі айыптар тағылды: алашордашыларға амнистия жариялағаннан кейін Валидовпен және Ермековпен бірігіп контрреволюциялық ұйым құрды, аталмыш ұйымның мүшесі ретінде контрреволюциялық күрес жүргізуші Валидовпен байланыста болды, басмаштар талқандалып, шетелге қашқан Валидовпен тағы да байланыс орнатуға талаптанды, Қазақстандағы байлар мүлкі тәркіленгеннен кейін далада қарулы контрреволюциялық қозғалыс ұйымдастыруды талқылады. РСФСР Қылмыстық кодексінің 58/2, 58/4 және 58/10, 58/11 баптары бойынша оны алғашқыда ату жазасына кесіп, кейін 1930 ж. 4 сәуірдегі БМСБ қаулысына сәйкес 10 жылға Соловецк лагеріне айдауға жіберіледі. Соловецк лагерінен КСРО-ғы Саяси тұтқындарға көмек көрсететін жалғыз құқық қорғау ұйымын басқарған Е.П. Пешкованың көмегінің арқасында босап шыққан. Е.П. Пешкова бұл ұйымды 1922–1937 жж. аралығында басқарған еді. Архив құжаттарына үңілсек А. Байтұрсынұлының жұбайы Б. Байтұрсынованың, А. Байтұрсынұлының өзінің Е.П. Пешковамен хат алмасулары 2,5 жылға жуық уақытқа созылған екен. Сондай-ақ бұл іске Ә. Бөкейханов та араласып, А. Байтұрсыновқа көмек беруін өтініп Е.П. Пешковаға бірнеше рет хат жазған. Соның нәтижесінде 1933 ж. 4 шілдедегі БМСБ қаулысына сәйкес А. Байтұрсынұлы отбасымен қосылуға рұқсат алады.

Оның ойы мен идеяларынан қауіптенген кеңес үкіметі кітаптары мен оқу құралдарын қолданыстан алып тастауға дейін барды.

1937 ж. 2 маусымда өткен Қазақстанның өлкелік комитетінің бюро отырысында «Алаш-ордашыл ұлтшыл әдебиетті қолданыстан алып тастау туралы» шешім қабылданған (ҚР ПА. 141 қ., 1 т., 12820 іс. 10-11 п.). Келесі бір құжатта қоғамдық пайдалану кітапханалары мен кітап сату желісінен қолданыстан алып тастауға жататын басылымдардың тізімінде А. Байтұрсынұлының 14 оқу құралы нақты көрсетіліп, сонымен бірге басқа да кітаптары мен брошюралары алынып тасталсын делінген. Атап айтсақ, А. Байтұрсынұлының Тіл жұмсар, Тіл құралы, Практикалық грамматика сияқты оқу құралдары бар.

Мұның барлығы қамауға алу алдындағы дайындық жұмыстары еді. Осылайша А. Байтұрсынұлының отбасымен табысуы ұзаққа созылмады. 1937 ж. 11 тамызда оған ІХК қаулысы бойынша айып тағылып, қамауға алынды. Үш айдан астам уақыт ішінде ІХК жендеттері А. Байтұрсынұлына жасамаған қылмысын жасадым деп мойындатыпты. Айыпталушы А. Байтұрсынұлының барлық қылмыстары дәлелденіп, 1937 ж. 21 қарашасында оған қатысты айыптау қорытындысы шығарылады. Ал 25 қарашада өткен ІХКБ үштігінің отырысында А.Байтұрсынұлы атылсын деген шешім шығарылған.

XX ғ. 50–60 жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау кезеңінде, нақтылар болсақ 1962 ж., Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қосымша жүргізген тексеруінің нәтижесінде 1937 ж. 25 қарашадағы Алматы облысының УНКВД Үштігінің шешімін өзгеріссіз қалдыру ұсынылып, оны республика прокуроры қолдаған. Осылайша, жазықсыз жанды ақтау 30 жылға жуық уақытқа созылып, тек 1988 ж. жүзеге асырылды.

Қорытындылар болсақ, маса болып ызыңдап, қазақ халқын білімді болуға шақырған А. Байтұрсынұлы білімді игеру отаршылдық езгіден азат болудың бірден бір жолы деп

білді. Ұлтының азаттығын көздеген ол қолдан келген мүмкіндіктің бәрін кәдеге жаратты. Осы жолда еңбек етті. Білім беру жолында А. Байтұрсынұлы өмірі мен мұрасынан алар тағылымыз әлі де мол. Ең бастысы бір ғасырдан астам уақыт өткеніне қарамастан А. Байтұрсынұлы көзқарастарының, идеяларының өміршеңдігін уақыттың өзі дәлелдеп отыр.

Әдебиеттер

- Нұрпейісұлы, 2010 – Нұрпейісұлы К, Алаш ақиқаты, Алматы: 2010
- Қойгелдиев, 1995 – Қойгелдиев М., Алаш қозғалысы. 1 кітап, Алматы: 1995
- Қойгелдиев, 2014 – Қойгелдиев М., Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы), Алматы: 2014
- Аманжолова, 2013 – Аманжолова Д., Алаш: исторический смысл демократического выбора, Алматы: 2013
- Қирабаев, 2012 – Қирабаев С., Ахмет Байтұрсынов – тәуелсіздік жыршысы: Қазақ. №14-15, 2012
- Қамзабекұлы, 2002 – Қамзабекұлы Д., Алаш және әдебиет. Астана, 2002
- Жұртбай, 2007 – Жұртбай Т., «Ұраным – Алаш!..», Түрме әфсанасы, Жегі. 1 том. Алматы, 2007
- Жұртбай, 2012 – Жұртбай Т., «Ұраным – Алаш!..», Түрме әфсанасы, Талқы. 3 том. Алматы, 2012
- Сыздықова, 1990 – Сыздықова Р., А. Байтұрсынов. Алматы, 1990
- Кенжебаев, Әнес, 2018 – Кенжебаев Ғ., Әнес Ғ., Халел Досмұхамедұлы. Алматы, 2018
- Құрманбайұлы, 2013 – Құрманбайұлы Ш., Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы. Ана тілі, 21-27 ақпан, 2013
- Ахметжанова, Мәлікова, Оспанов, Тайшыбай, 2018 – Ахметжанова Ғ.Б., Мәлікова С.З., Оспанов К.Қ., Тайшыбай З.С. Мағжан Жұмабай өмірі мен шығармашылығының шежіресі. Т.1. Петропавл, 2018
- Қойгелдиев, Мырзатаева, 2022 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т.3. Ахмет Байтұрсынұлы. Қиянатқа қарсылық. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: М. Қойгелдиев (жауапты ред.), З. Мырзатаева, жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. Астана, 2022.
- ҚР ПА. 139 қ., 1 т., 1016 іс, 109 п.
- Смағұлова, Әнес, Замзаева, 2009 – Қазақ газеті. 1913 жыл. Құраст. С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. Алматы, 2009.
- Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 2013 – Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. Т.4. Алматы, 2013.
- ҚР ПА. 140 қ., 1 т., 74 іс. 6-9 п.
- ҚР ПА. 813 қ., 1 т., 23 іс. 5-6 п.
- ҚР ПА. 141 қ., 1 т., 12820 іс. 10-11 п.

References

- Nurpejisuly, 2010 – Nurpejisuly K, Alash akikaty, Almaty: 2010 (in Kazakh)
- Kojgeldiev, 1995 – Kojgeldiev M., Alash kozgalysy. 1 kitap, Almaty: 1995 (in Kazakh)
- Kojgeldiev, 2014 – Kojgeldiev M., Qazaq eli: ulttyk biregejlikti saktau zholyndagy kyres (XIX g. – XXI g. basy), Almaty: 2014 (in Kazakh)
- Amanzholova, 2013 – Amanzholova D., Alash: istoricheskij smysl demokraticeskogo vybora, Almaty: 2013 (in Russian)

- Kirabaev, 2012 – Kirabaev S., Ahmet Bajtursynov – tauelsizdik zhyrshysy: Qazaq, 2012, №14-15 (in Kazakh)
- Kamzabekuly, 2002 – Kamzabekuly D., Alash zhane adebiet, Astana: 2002 (in Kazakh)
- Zhurtbaj, 2007 – Zhurtbaj T., «Uranym – Alash!..», Turme afsanasy, Zhegi, 1 tom, Almaty: 2007 (in Kazakh)
- Zhurtbaj, 2012 – Zhurtbaj T., «Uranym - alash!..», Turme afsanasy, Talky, 3 tom, Almaty: 2012 zhәне t. b. (in Kazakh)
- Syzdykova, 1990 – Syzdykova R., A. Bajtursynov, Almaty: 1990 (in Kazakh)
- Kenzhebaev, Anes, 2018 – Kenzhebaev G., Anes G., Haleb Dosmuhameduly, Almaty: 2018 (in Kazakh)
- Құрманбайұлы, 2013 – Құрманбайұлы Ш., Ahmet Bajtursynuly zhane qazaq terminologiyasy: Ana tili, 2013, 21-27 akpan. (in Kazakh)
- Ahmetzhanova, Malikova, Ospanov, Tajshyбай, 2018 – Ahmetzhanova G.B., Malikova S.Z., Ospanov K.K., Tajshyбай Z.S., Magzhan Zhumabay omiri men shygarmashylygynyn shezhiresi, T.1, Petropavl: 2018 (in Kazakh)
- Kojgeldiev, Myrzataeva, 2022 – Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn aktau zhonindegi Memlekettik komissijanyn materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) – Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody HH veka), T.3., Ahmet Bajtursynuly. Қижанатқа карысылык. Kuzhattar men materialdar zhinagy, Kurastyrushylar: M. Kojgeldiev (zhaupty red.), Z. Myrzataeva, zhalpy redakciyasyn basqarfan E.T. Karin, Astana: 2022. (in Kazakh)
- KR PA. 139 k., 1 t., 1016 is, 109 p. (in Russian)
- Smagulova, Anes, Zamzaeva, 2009 – Qazaq gazetі. 1913 zhyl, Kurast. S.O. Smagulova, G.K. Anes, T.A. Zamzaeva, Almaty: 2009. (in Kazakh)
- Bajtursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy, 2013 – Bajtursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Alippeler men makalalar zhinagy, T.4., Almaty: 2013. (in Kazakh)
- ҚР ПА. 140 қ., 1 т., 74 is. 6-9 p. (in Russian)
- ҚР ПА. 813 қ., 1 т., 23 is. 5-6 p. (in Russian)
- ҚР ПА. 141 қ., 1 т., 12820 is. 10-11 p. (in Russian)

УДК 9. 433

Кеңестік қауіпсіздік органдары құжаттарындағы Алаш зиялыларын қудалауға қатысты деректер

Құралай Қуандықызы Сәрсембина¹

¹Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана, Еуразиялық саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, т.ғ.к.

Аннотация. Мақалада кеңестік қауіпсіздік органдары құжаттарындағы Алаш зиялыларын қудалауға қатысты деректер берілген. Кеңестік арнайы құзырлы орындардың КСРО ыдыраған уақытқа дейін, Алаш зиялыларына қатысты деректер жинақталған архив істерін ерекше бақылауда ұстап, арнайы қадағалап отырғандығы тұжырымдалады. Сонымен қатар, Ішкі істер халық комиссариаты тарапынан жинақталған құжаттарда Алаш зиялыларына қатысты «сараптамалық» деректерде қазақ «контрреволюциялық ұлтшылдығын» төрт кезеңге бөліп қарастырғандығы; әр кезеңнің ерекшелігі, әр кезеңдегі адамдарды жіліктеп зерттегендігі туралы жазылған. 1916–1920 жж. бірінші кезеңде Орынбордың қазақ далалық өлкесінің мәдени, әкімшілік орталығы болғандығы, А. Байтұрсыновтың жалпы редакциясын басқаруымен «Қазақ» газетінің жарияланғандығы, болашақ Алашордашылардың алғашқы екпінді тобы ұйымдасқандығы сарапталып, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ғ. Бірімжанов, Б. Қаралдин, Т. Шонанов және т. б. зиялылардың тізімдері берілген. 1920–1928 жж. қазақ зиялыларын топшылдықпен айыптап, ІХК құжаттарына бұрынғы алаш офицерлері туралы көп айтылып, Алашорда жойылмай, 5 жеке фракцияға бөлінді деген тұжырым жасалынады. 1928–1932 жж. алашордашылар кеңестік реформаларға қарсы әрекеттер жасап, халықтық көтерілістерді ұйымдастырды деген қорытынды жасалынады. Ал, 1932–1938 жж. кеңестік биліктің жауапты қызметтерінде Алашордашылардың ізбасарлары «отырғандығы» айтылып, оларды қудалаудың тетіктері көрсетілген. Одан кейінгі жылдары «жаңа ұлтшылдықтың дүниеге келуін» тұжырымдаған деректер мол.

Түйін сөздер: зиялы қауым, кеңестік реформалар, қудалау тетіктері

Источники по преследованию алашской интеллигенции в документах советских органов безопасности

Құралай Қуандықовна Сәрсембина¹

¹Институт истории государства, Казахстан, Астана, руководитель отдела евразийских политических исследований, к.и.н.

Аннотация. В документах, собранных Наркоматом внутренних дел по алашской интеллигенции, отмечается, что казахский «контрреволюционный национализм» был разделен на четыре этапа. 1916–1920 гг.: Оренбург был культурным, административным центром казахского Степного края, опубликована газета «Қазақ» под общей редакцией А. Байтұрсынова. Представлена алашская интеллигенция – А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ғ. Берімжанов, Б. Каралдин, Т. Шонанов и др. 1920–1928 гг.: приводятся сведения о бывших алашских офицерах и данные о том, что Алашорда не была уничтожена – разделена на 5 отдельных фракций. 1928–1932 гг. – делается вывод, что алашординцы

предпринимали действия против советских реформ и организовывали народные восстания. 1932–1938 гг. – отмечалось, что на ответственных должностях советской власти «сидят» последователи алашординцев. Показаны механизмы их преследования, а также сведения о «рождении нового национализма».

Ключевые слова: интеллигенция, советские реформы, механизмы преследования

Sources of persecution of Alash intelligentsia in documents of Soviet security

Kuralay K. Sarsembina¹

¹Institute of State History, Kazakhstan, Astana, Head of Eurasian Political Research, Candidate of Historical Sciences

Abstract. According to documents collected by the People's Commissariat of Internal Affairs on the Kazakh intelligentsia, Kazakh "counter-revolutionary nationalism" was divided into four stages: 1916–1920: Orenburg was the cultural and administrative center of the Kazakh region, where the newspaper "Kazak" was published under the general edition of A. Baitursynov. During this period, the Alash intelligentsia was represented, including A. Baitursynov, M. Dulatov, G. Berimzhanov, B. Karaldin, T. Shonanov and others. Information about former Alash officers and evidence that Alashorda was not destroyed, but divided into five separate factions are provided. 1928–1932: It is concluded that the members of "Alash" took actions opposed the Soviet reforms and organized popular uprisings. 1932–1938: It was noted that the followers of the "Alash" members "sit" in responsible positions of Soviet power. The mechanisms of their persecution are shown, as well as information about the "birth of a new nationalism".

Keywords: intelligentsia, Soviet reforms, mechanisms of persecution

Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап ұлттық мемлекет құруға қарсы болды. Кеңестік арнаулы құзырлы органдар партия «тапсырмасын» орындады. Тіпті, кеңестік арнайы құзырлы органдар «Алаш-Орданы», «қазақ ұлтшылдығын», «панисламизм», «пантүркизм» және т. б. жіліктеп зерттеген.

Кеңестік арнайы құзырлы органдар «Алаш» істерін қайта-қайта сүзгіден өткізіп отырған. Бұлай дейтін себебіміз, «Алашорда» деп аталатын архивтегі істердің әбден қаралғандықтан тоз-тозы шығып, ескіріп қалған. Демек, өз қылмысын жақсы білетін, әрі оны жасырғысы келген билік ұлттық сананы дүр сілкіндірген Алашорда үкіметінен өмір бойы (құлағанша) «ығып, сескеніп келген. Қазақ зиялыларының ұлттық мәні, алаш зиялыларының феномені қайта-қайта әр қырынан «сарапталған». Тағы бір ескеретін жайт, кеңестік құжаттар өзінің «саясатының мәнін ашатын» материалдарды жинақтап, сақтауға ерекше басым бергендігі. Бұны қазақтың болмысын, тарихи санасын тереңнен білетін, әрі архив құжаттарын көп зерделеген адам бірден ұғынады.

Кеңестік көзілдірікпен сарапталған құжаттарға азат ел, тәуелсіз сана тұрғысынан қарау керек. Енді кеңестік көзілдірікпен қаралып, кеңестік пиғылмен жазылған архив құжаттарына Алаштық көзқараспен (ақиқат), яғни ұлттық сана биігінен зерделейміз.

Қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінен, бір сөзбен айтқанда қазақ халқының табиғатынан, ұлттық болмысынан, қалпынан хабарсыз билік өзіне ыңғайлап, өзінің діттеген мақсатына сай сараптамалар жасап, кейінгі ұрпақ кеңестік саясатты, қызылдар билігі тарапынан жүргізілген шараларды «ақтап, мадақтап, жақтап», яғни кеңестік көзілдірікпен қарау үшін жазып кеткен құжаттар өте көп. Мәселен, бір ғана құжатқа байыппен үңілгенде көптеген мәселенің беті ашылады.

Қысқаша қайырғанда, кеңестік биліктің қылмысы айқын көрінеді. Біліп тұрса да, өздеріне тиімді «сараптамадан» қайтпай, бір жақтылықпен жазғандары, «өзімдікі дұрыс», «өзгеше ойлайтындар» керек емес деген принцип анық та айқын көрінеді.

«Новые принципы казахского контрреволюционного национализма» деген құжатта «Прежде чем говорить о новых принципах казахского к-р национализма, надо будет проанализировать хронологию его прежних принципов» – дей келе, одан әрі қазақ контрреволюциялық ұлтшылдығын төрт кезеңге бөліп қарастырып, әр кезеңнің ерекшелігін, әр кезеңдегі адамдарды жіліктеп зерттеген. Бірінші кезеңге 1916–1920 жж. жатқызады: Орынбордың қазақ далалық өлкесінің мәдени, әкімшілік орталығы болғандығы, Ахмет Байтұрсыновтың жалпы редакциясын басқаруымен «Қазақ» газетінің жарияланғандығы, болашақ Алашордашылардың алғашқы екпінді тобы ұйымдасқандығы жазылып, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Ғ. Бірімжанов, Б. Қаралдин, Т. Шонанов және т. б. зиялылардың тізімдері берілген. Олардың келесідей мақсатты көздегендігі жазылған:

«1. Популяризировать идею буржуазного национализма.

2. Укреплять верноподданических чувств и веру в русского (царского) оружия. Объявить Николая второго «белым царем» (ак патша), что в религиозном смысле означало-бы святой повелитель.

3. Бороться с вольнодумством, т. е. вести активную борьбу с безбожничеством, с революционным брожением во всех пунктах кочевого (казахского) народонаселения.

4. Обновить мусульманскую религию применительно к новой (военной) обстановке. Организовать духовный семинар в г. Уфе, разъяснить служителям культа стоящие перед ним задачи в деле повсеместного внедрения новой алашордынской идеологии.

5. Иметь свою агентуру во всех областях во всех густо населенных пунктах. Сбирать подписчиков на газету «Казах», обеспечить бесплатное ее распространение и организовать массовую чистку и т. д.

6. Организовать жертвоприношение в национальный банк.

7. Отменить старые методы преподавания в Медресе и взяться за новое обучение и обязательно по байтурсуновскому букварю.

8. Вовлечь казахов как можно больше на тыловую работу и этим положить конец революционному повстанчеству.

9. Организовать проследку за неблагонадежными (пробольшевистскими) элементами.

10. Создать свою национальную партию по типу кадетов и войти с ходатайством в государственную думу на счет национальной автономии в рамки российской имперской структуры и т. д.

Этим не исчерпывается хронология националистических принципов оренбургского (1916 г.) периода. Байтурсуновцы в первом своем воззвании (1916 г.) обещали большую реформу, в смысле демократического преобразования всего казахского быта. Они свою лже-реформу противопоставляли революционному движению казахского народа... (ҚР ҰҚК АМА. 21-32 pp.)», – деп жазылған.

Екінші кезеңде (1920–1928 жж.) «этот период казахской национальной контрреволюции известен следующей групповщиной: 1. мендевщина, 2. сейфуллинщина, 3. садвокасовщина, 4. ходжановщина, 5. рыскуловщина. Учтем, что каждый из них занимал командную высоту...» дей келе, бұрынғы алаш офицерлері туралы айтылады. Алаш орда жойылмай, 5 жеке фракцияға бөлінді деп тұжырым жасалынады. Үшінші кезеңде (1928–1932 жж.) «конфискация казахских полуфеодалов в 1928 г. была первым и самым крупным поражением казахских националистов, после памятных боев с большевиками в 1917–1919 гг.» деп, алашордашылар көтерілістерді ұйымдастырды деген қорытынды

жасалынады; төртінші кезең (1932–1938 жж.) «В 1933 г. коллективизация сельского хозяйства в основном прошла. Кулацко-байские бунты подавлены. Организаторы (т. е. прямые участники этих бунтов) в большинстве были разоблачены. Но на командующих высотах оставались старые дельцы – Исаева и Кулумбетовы...» деп тұжырымдалады. Одан әрі «Рождение новых принципов» деген атаумен қазақ журналистері арасындағы кеңестерге қарсы «әңгімелерге» мән беріледі: «Год тому назад (во время германского наступления на Францию) слабохарактерные интеллигентики открыто восхваляли ново-режимную Германию, то с момента вступления гитлеровских войск в нашу территорию, они затаили свои «думы» и молча присматривались вокруг...» (ҚР ҰҚК АМА. 21-32 пп.) – деген мазмұндағы «сараптамалар» жазылған.

«Возникновение националистических формирований» деген анықтамада ұлттық ұйымдардың 1917–1919 жж. құрылғандығы, оның тірегі «буржуазиялық зиялылар, ірі саудагерлер, байлар, молдалар, патша отаршыл аппаратының бұрынғы шенеуіктері» деп жазылады. Азамат соғысы жылдарында Алашорда Колчак пен Анненковқа жақтасқандығы, кеңестер билігі орнағаннан кейін пантүркішілдер мен Алаш-ордашылар «кеңестік құрылысты ішінен күйрету үшін күрестің жаңа әдістеріне» көшкендігі айтылып, «С этой целью и в интересах сохранения своих антисоветских кадров, лидеры пантюкистов и алаш-орды: Рыскулов, Ходжанов, Нурмаков, Садвакасов, Жургенев, Сарымұлдаев, Дивеев, Кулумбетов, Ескараев, Тогжанов, Джандосов, Султанбеков, Жаманмурунов и другие проникли в Коммунистическую партию, обеспечивая затем внедрение в партию своих соучастников» (ҚР ҰҚК АМА. 21-32 пп.), – деп, одан әрі «Ақжол» газетінің редакторы С. Қожанов газет арқылы алашорда идеяларын кеңінен «насихаттағаны», Қазақстанда кеңестерге қарсы ұйымдарды ұйымдастыру жұмыстарын жүргізгендігі жазылған.

Ал, жер реформаларына жүргізуде халықтық жер комиссары С. Асфендияров басшылығымен 1920–1927 жж. жер реформасын байшылдық мүддесін нығайту мен жергілікті халық пен Қазақстанда орныққан өзге ұлттар арасындағы ұлттық антоганизм өртін тұтату үшін пайдалануға «ұмтылды» деген сараптама берілген. Осы сәтте сол кезеңде БК(б)П ОК Түрккомиссиясын басқарған Г. Сафаровпен қазақ буржуазиялық-ұлттық ұйымы басшыларының «байланысы орнаған».

1921 ж. Сырдария облысы басшылығында «Ходжановтық ұлтшыл ұйым мүшелері» Ескараев, Аралбаев, Кулетов, Кузибаев, Рустемов, Батырбеков болғандығы, сонымен қатар Жетісу облысында У. Джандосов, И. Кошкунов, Ходжанов және басқалары ходжановтық кеңестерге қарсы жұмыстарды іс жүзінде жүргізгені, Кеңестер билігін қарулы төңкеріспен құлатуға дайындалғандығы жазылған.

«II. Возникновение и контрреволюционная сущность националистических группировок» – деген тарауда 1922–1923 жж. ұлттық ұйымдардың жергілікті ұлттық топтарға бөлінгендігі, оларды өзара қауымдасқан жеке-жеке жетекшілер басқарғандығы «тұжырымдалған». Деректерді қаз-қалпында ұсынсақ: «Так, находившийся в Москве Рыскулов, через своих соучастников – Дивеева и Сарымұлдаева, работавших тогда в Оренбургской сколачивают свою националистическую группировку, вошли видные казахские националисты Арганичев, Джанзаков и другие.

Создает свою группировку и Ходжанов, в составе которого были: Ескараев, Кулетов, Джандосов, Кошкунов, Камалов и др.

Одновременно создаются новые националистические группировки: садвакасовская – в составе: Садвакасова, Алибеков ... Кадылбекова) и др.

Мендешевская – в составе: Мендешева, Исаева Ураза, Касабулатова, Джангильдина и других.

Нурмаковская – в составе: Нурмакова, Сейфуллина, Асылбекова, Садвакасова Джанайдара и др.

Лидеры всех этих националистических группировок преследовали одну и ту же цель борьбы свержение Советской власти, вели контрреволюционную националистическую деятельность в основном вокруг следующих задач:

а) Обеспечение влияния в советском аппарате байско-националистических элементов и укрепление авторитета среди населения баев-полуфеодалов и мусульманского духовенства;

б) Борьба за сохранение годовых отношений, подчиненности родовым авторитетам, поддержание религиозного духа в населении;

в) Воспитания молодежи в националистическом духе, привитием идей буржуазного национализма;

г) широкого внедрения в коммунистическую партию и комсомол алаш-ордынских, националистических и просто антисоветских элементов.

В связи с мероприятиями ЦК ВКП(б) по ликвидации группировочной националистической деятельности, устранение от партийного и советского руководства ряда видных националистов и удалением из Казахстана Ходжанова, Нурмакова и Садвакасова Смагула, националисты теряют свои прежние позиции в партии но организации и советской системе Казахстана».

«III. Возникновение единой казахской буржуазно-националистической организации», – деген тарауда – Рысқұлов, Қожанов, Сәдуақасов, Нұрмақов, Меңдешов, Исаев және т. б. кеңес өкіметіне қарсы ұлтшыл ұйымдарды біріктіруге күш салғандығы, 1927 ж. ортасында ұлтшылдар мен троцкистер арасында байланыс орнап, келісім болғандығы, Троцкийдің бастамасымен «Сәдуақасов ұйымының» жетекші мүшелері Сұлтанбеков пен Мұстамбаев Троцкиймін кездесіп, сол жылы Сәдуақасов пен Сұлтанбеков Зиновьевпен кездескендігі, Троцкий мен Зиновьев Сәдуақасов пен Сұлтанбековке ұлтшылдар арасында ауызбіршіліктің жоғары болу керектігін нұсқағандығы, Сәдуақасов пен Сұлтанбеков ұлтшыл топтарды кеңестерге қарсы бірыңғай ұйым ретінде біріктіруді өздеріне жауапкершілік ретінде алғандығы, нәтижесінде троцкистер мен зиновьевшілдер Сафронов, Рознер, Тайво ұлтшылдар – Сәдуақасов және Мұстамбаевпен біріккендігі, 1927–1928 жж. Орынборда, Қызыл-Ордада және өзге де жерлерде ұлтшыл топтардың аралас жиналыстары өткізіліп, сенімсіз адамдарды шығарып, алауыздықты жойып, ауызбіршілікті нығайту мақсатында шешімдер шығарылғандығы жазылған. Жазылғанда жай қана жазылған емес, әрбір сөйлемде зиялылардың кеңестерге қарсы қызметі деректермен түйінделіп, оқыған адам сөзсіз сенетіндей деңгейде, яғни адамның санасын улайтындай дәрежеде жазылған. Сонымен, «бірігу процессінің» нәтижесінде ұлтшыл ұйымның жетекші ядросы «қалыптасады», яғни «ұлтшыл күштерді біріктіру бастамасын көтергендер»: Рысқұлов, Қожанов, Смағұл Сәдуақасов, Нұрмақов болып шыға келеді. Одан әрі: «Одновременно с этим сформировался состав актива организации, в основном из активных участников пред них националистических групп. К этой категории относятся: Исаев Ураз, Кулумбетов, Асфендияров, Джандосов Ураз, Ескараев, Тохтабаев Карим, Каратлеуов, Букейханов, Асылбеков, Байдавлетов, Тохтабаев Иса, Жургенев, Кенжин, Сарымұллаев, Кошанбаев, Сейфуллин, Тогжанов, Кулетов, Султанбеков, Мустамбаев, Забиоров, Лекеров, Молдажанов, Жаманмурунов, Мендешев, Досов, Курамысов, Алибеков и другие видные националисты» – деп қорытынды жасалынады.

«IV. Повстанческое движение в период конфискации баев-полуфеодалов и коллективизации», – деген тарау «ұлтшыл ұйымдардың байларды сақтау үшін партия шараларына қарсы күрескендігімен» басталып, байларды сақтау үшін күресте шешуші рөл атқарғандар Нұрмақов, Есқараев, Аралбаев, Құлымбетов және өзге де көрнекі тұлғалар екендігі жазылып, тіпті ұйым жетекшілерінің «байларды сақтау» әрекеттерінен

түк шықпағандықтан, қарулы көтерілістерді ұйымдастырғандары да «дәйектелген». Байлардың шаруашылығын тәркілеуден сақтандырып, оларды Қызыл-Құм, Қара-Құм далаларына кетуге «үгіттеген». Байлар жанындағы адамдарымен бірге шөл далаға қашқан деген талдау жасалынып: «Вооруженные восстания были организованы Ескараевым, Жургеневаем, Кулумбетовым и Ходжановым через специально разосланных ими на места участников организации: Оралбаева, Алибаева, Каратлеуова и других, которые подняли на восстание бежавшее в пески байство. Эти восстания, известные под названием Сувакского, Кара Кумского и Кзыл-Кумского, вскоре были ликвидированы.

Вслед за конфискацией баев и полуфеодалов, наступает период коллективизации; националистическая организация вновь разворачивает сопротивление и этому мероприятию путем противоклхозной агитации, распространения всевозможных провокационных слухов, провокации перегибов и намеренного искажения партийных и советских директив.

Через байство и мулл националистами организуется забой скота и массовые откочевки населения из пределов Казахстана и эмиграция из СССР, главным образом, в Западный Китай» (ҚР ҰҚК АМА. 32 п.), – дей келе, тағы да ұлтшыл ұйымдар нұсқауымен Қазақстанда жаңадан қарулы көтерілістер болғандығы жазылған.

ПХК, партия-кеңестік органдардың әдеттегі қалпына сай мәтінде «банда, бүлікшілдер» атаулары тым жиі кездеседі.

Батбаққара ауданындағы көтерілісті бастаған Сұлтанбеков, Ырғыздағы көтерілісті бастаған Жаманмұрынов, Бетпақдала мен Шет ауданындағы көтерілісті бастаған Масонов екендігі айтылып, ұлтшыл ұйымның өзге де мүшелерінің Шыңғыстау, Қазалы, Қарқаралы және т. б. көтерілістерді бастағандары «сарапталған»: «Главную руководящую роль в подготовке и организации восстаний в этот период играли Кулумбетов, Курамысов, Асфендияров – и Джандосов, с которыми были связаны все остальные организаторы восстаний, действовавшие по их указаниям.

Пытаясь изобразить поднятые байские восстания, как выражение стихийного протеста широких масс населения против политики коллективизации, националистическая организация преследовала цель добиться от руководства партии и Советской власти далеко идущих уступок, вплоть до отмены коллективизации в Казахстане. Не ставя перед собой прямой задачи свержения Советской власти в тот период, руководители организации – Рыскулов, Ходжанов, Нурмаков и другие, идя на восстание, все же рассчитывали на возможный его успех в случае получения поддержки восстаниями на Украине и других республик Кавказа, Крыма и Средней Азии».

Көтерілістерге байлар мен бандиттер, жартылай феодалдар, атұрлаушылар және өзге де қылмыстық элементтер «қатысқандығы» баса айтылған. «Переориентировавшись на помощь интервентов, националисты берут ставку на подготовку широкого восстания, приурочиваемого к моменту военного нападения на Советский Союз, в связи с этим встают на путь создания законспирированных повстанческих кадров, которые резервируются до момента военной интервенции» (ҚР ҰҚК АМА. 34-44 пп.). 1941 ж. «сараптама» ретінде НКВД тарапынан жазылған «Восточному отделу ОГПУ. Докладная записка», – деген құжатта Қазақстандағы «буржуазиялық-ұлтшыл партияның қалыптасу мәселелері» талданған. Аталған құжат келесідей тарауларға бөлінген: «Предреволюционный период и казинтеллигенция»; Февральская и октябрьская революция и Партия Алаш в Казакстане»; «Национальное оформление Казакстана и деятельность националистического элемента»; «Деятельность националистической интеллигенции по земельному вопросу»; «Деятельность националистической интеллигенции на идеологическом фронте. Вузы и средние учебные заведения»; «Литература и печать»; «Эмиграция». Енді осы тарауларға қысқаша тоқталып өтсек.

«Предреволюционный период и казинтеллигенция», – деген тарауда қазақ даласын «феодалдық сауда капиталының өсуі мен қазақ буржуазиясының өмірге келуі» күйінде сипаттап, Қазақ буржуазиясы емін-еркін дамуы үшін Қазақстанның ұлттық тәуелсіздігі үшін күресте көзге түсе бастады, орыс саяси партиялары өкілдерімен байланыста болды деп сипаттайды. «Возникают связи и сотрудничество с представителями русских политических партий: например Букейханов состоял в 1903 г. Дежурным редактором Омской газеты «Степной край», издавшейся группой русских адмссильных в числе коих, между прочим, были: Швецов С.П., Гоц М.Р., (оба известные эс-эры), Корнилов А.А. (ка-дэ) и др.

Видные представителей казакской общественности того периода – Букейханов, Байтурсынов, в связи с опубликованием указа, предоставляющего населению право писать о своих нуждах, организуют подачу петиций, обращенных к царскому Правительству. Одна из таких петиций была весом 12-ф, и имела 14 500 подписей.

В связи с проектом комиссии Булыгина по созыву государственной Думы, согласно которого кирнаселение (қазақ халқын айтып отыр – құрастырушылар) лишилось выборного представительства, Букейханов-Байтурсунов будирует население к выражению протеста и организует последний в форме телеграфного обращения к царю с требованием равноправного представительства для казнарода (қазақ халқын айтып отыр – құрастырушылар) в законодательных учреждениях России.

После 1905 г. появляется национальная литература, выражающая стремление казакского национализма и ведущая за осуществление их борьбу под флагом защиты национально-культурной независимости Казакстана от колонизаторского наступления самодержавной России». Одан әрі Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов пен М. Дулатов шартты түрді жергілікті өмірді қамту, ал іс жүзінде Өлкеде ұлт-азаттық қозғалысты ұйымдастыру мақсатында 1913 ж. өлкелік орган «Қазақты» ұйымдастырды деп жазылған. Яғни, ұлтын сүйгендердің мақсаты теріс қарай түсіндіріліп, Алаштықтар «қарақан бастың қамын күйттеген» деген формуламен тапсырыспен жазылған «жырлары» басталады.

«Февральская и октябрьская революция и Партия Алаш в Казакстане», – деген бөлімде «Процесс национального движения в Казакстане в период февральской революции сопровождался бурным стремлением буржуазно-националистических элементов Края к организационному оформлению своих сил на платформе «Национально-Культурной автономии», – дей келе, одан әрі облыстық съездердің ұйымдастырылғаны, онда талданған барлық мәселелер, Қазақстанның орталығы Орынборда болған Бірінші Қазақ съезі, талданған мәселелер мұқият зерттеліп, жазылған. Міржақып Дулатовтың «Қазақ» газетінің 1917 ж. 244 номерінде жарияланған «Алаш партиясы» мақаласын, сол жылдың 245 жылғы номерінде жарияланған Алаш партиясы делегаттарының тізімін, оларға жеке-жеке берілген мінездеме тиянақты аударылған, аударылып қана қоймай өздеріне тиімді бағытқа сай аударылған. Ал, Алаш партиясының бағдарламасы туралы: «Имея ввиду неотложную потребность в формулировке своих программных задач, руководящая верхушка берет инициативу составления программы на себя и в результате в газете «Казак» № 251 за 21/XI, – за подписью учредителей Букейханова, Дулатова, Байтурсынова, Гумарова, Турмухаметова, Жаждибаева и Беремжанова, публикуется программа партии «Алаш», основные пункты которой формулированы так...», – дей келе одан әрі Алаш партиясы бағдарламасын толық аударып келтіреді. «...Цитированные постановления в совокупности со всеми изложенным выше данными о движении нацинтеллигенции в период февральской и Октябрьской революций, дают вполне законченное представление о реакционном характере этого движения, получившим свое яркое выражение в энергичном, четко организованном противодействии нам.

...Только успешное завершение Октябрьской Революции принудило идеологов

казакского национализма капитулировать перед нами и поставило его актив перед фактом организационного распада.

...На арену Советской общественности казакские националисты вступили с большой закалкой в политической борьбе, значительными организационными навыками, большим авторитетом и связями с верхушечными элементами аула (байством) и населением...» деген сараптама да жасалынады.

«Национальное оформление Казакстана и деятельность националистического элемента», – деген бөлімде қызылдар билігінің қазақ ауылына қатысты көзқарасы айқын берілген. Деректерді қаз алпында берсек: «Процесс организационное оформление Казакстана при Соввласти протекает в чрезвычайно сложной и своеобразной обстановке края.

Здесь и теперь еще пролетариат отсутствует: батрачество и среднячество политически не оформлено и находится в экономической зависимости от верхушечных элементов аула; кадры казакских коммунистов незначительны и партактив организации имеет в своем составе «уклонистов» – выходцев из социально-чужой нам среды (Ходжанов, Садвакасов и др.).

В условиях отсталых хозяйственных форм и общественных отношений – с наличием пережитков родового строя и невежеством населения, здесь политически доминируют элементы торговой буржуазии, байско-манапской феодальной аристократии и националистической интеллигенции.

В такой объективно-неблагоприятной обстановке, организационное строительство Казакстана, требовавшее привлечения значительных культурных сил, привело к необходимости использования казакской буржуазно-националистической интеллигенции. Реализация Нацполитики Совправительства в области национального оформления Казакстана, проведение НЭПа, обуславливавшего известные уступки пережиткам отсталых общественных форм, удовлетворяя, в известной степени, требования буржуазного национализма, содействовали проявлению тенденции у бывших деятелей Алаш-Орды к активному участию в сов. общественности.

Так, в 1920 г. на первом Всеказакском съезде, нелегально присутствовавший во время съезда Букейханов вел агитацию за вступление в ВКП (б), в г. Семипалатинске на нелегальном совещении Алаш-Ординцев были намечены из числа их кандидатуры, для проведения в партию.

В результате наблюдался приток в Сов. аппараты и даже в парторганизацию бывших Алаш-ординцев, в частности вступили такие идеологи национализма, как Байтурсынов (сумевший между прочим, попасть в делегаты 11 конгресса Коминтерна). Аймауытов, Ауезов и др., впоследствии выбывшие из партии и частью исключенные, помимо этого, наметились связи Алаш-Ординцев с казкоммунистами, чему благоприятствовали существующие бытовые особенности.

В последующем, возникавшие по отдельным моментам политической жизни внутрипартийные осложнения, обнаруживали несомненное влияние националистов на малоустойчивую часть казак коммунистов. Таким образом, создавались предпосылки к оформлению внутрипартийной оппозиции с правом буржуазно-националистическим уклоном.

В области Советского строительства националисты сосредоточили свою деятельность по линии наших административных, судебных, кооперативных, просветительских, научных органов и печати» (ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 тізбе. 305 іс, 88 109 пп.), – дей келе ұлтшылдардың билік аппараттарында отырғандығы, қазақ жастары тартылған одақ, қоғамдастық, үйірмелер, мерзімді басылымдар құру үшін қазақ қоғамдық ойын оятуда екендігі; кеңестік күштердің жетіспегендігінен ұлтшылдар мен байлар партия-кеңестік

ұйымдарға барлық жерде күшті «ықпал» етіп отырғандығы айтылады. Осы тұста айта кету керек, ұлтшыл түсінігін кеңестік билік теріс қарай түсіндіріп, ұлтшылдарды жойып, нәтижесінде ұлтын сүю қалпын көрсететін ұлтшыл деген түсінікті қоғамнан ығыстырды. Соның салдарынан әлі күнге дейін арамызда ұлтшыл түсінігін шовинизммен қатар қойып түсінетіндер кездеседі. Шынын айтқанда ХХ ғ. басында ұлтшыл болу арман болған еді.

Одан әрі ІХК (НКВД) сараптамасында мынадай «мәселелер зерделенеді»: ауылда әкімшілік орындарды тура басып алу (прямой захват) байқалады, осы мақсатта байманаштар «рулық қалдықтар» мен халықтың «надандығын» пайдалана отырып, рулық билік үшін күрес ұранымен өз мақсаттарына «жете бастаған»; жергілікті кеңестер мен «Қосшы» ұйымдарына және т. б. ене отырып «ұлтшыл-буржуазияшыл элемент, ұйымдар» аталған ұйымдардың қызметіне кедергі келтірген; яғни оларды таптық мазмұнынан ажыратып, осылайша ауылды кеңестендіруге кедергі жасаған; сайлау компаниялары кезінде «қарқынды жұмыс жасаған» (қандай «мақсатта» екені оқырманға түсінікті болар); яғни кедейлерді, билік өкілдерін сатып алған, жалған айтып, сөз тасыған, сайлауды негізсіз айыптаған және т. б.; жергілікті халық пен мемлекет есебінен байып, қызметтік қылмыстар жасаған; сот-тергеу орындарына кіріп алып құқық бұзған; кооператив құрылысында да халықтық элементтер күшейіп, қиындықтар туындатқан; далалық ұлтшыл топтардың губерниялық және өлкелік орталықтарда өздерінің өкілдері болған; орталықты Қызылордаға көшіруде, Қазақстанға екі Түркістан облысының қосылуы, ұлтшыл элементтің саяси белсенділігінің өсуіне, далаға ие болу және ықпал етуге деген ұмтылысына әкелді; Қызыл-Орда орталық болғаннан кейін бізбен (кеңестік билік) саяси күрес аренасына айналды; ауылдағы таптық күресті шынайы жүргізуде (жер құрылысы, Қосшы одағы т. б.) шұғыл әрі ашық түрде Компартия мен халықтық элемент арасында өткір қайшылықтар орнады, осыған байланысты партұйымдарында «оңшыл» қазақ оппозициясы рәсімделді; осылайша ұлтшылдар мен партиялық топ «оңшыл» уклонистер өзара тығыз блогы орнады (ауылдағы таптық міндеттерді революциялық шешуге қарсы шыққан); Қазақстандағы таптық қарама-қайшылықтың жоқтығы туралы «теория», ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарға революциялық ықпал ету саясатының жарамсыздығы туралы, жетекші партия органдарын қазақтандыруды жоғарыдан төменге қарай жүргізу туралы насихат күшейді; «ауылға бет бұру» ұраны ұлтшылдық тұрғыдан түсіндірілді, яғни атақты қазақ коммунисті Жандосовтың қазақ халқын әкімшілік-шаруашылық аудандастыру принципі бойынша құрылыс туралы танымал «теориясында» анық көрінді; Жандосов БК(б)П Өлкелік комитетінің рұқсатынсыз өзінің «теориясын» талқыға түсіріп, оның дұрыстығын мойындаған қаулы шығаруға қол жеткізген (аталған жиналысқа Қызылордадағы барлық алашшылдар қатысқан, әсіресе Жандосовтың жобасын белсене қолдағандар: ұлтшылдық идеологтары Байтұрсынов, Дулатов, Ермеков); бұл қаулыны БК(б)П өлкелік комитеті қабылдамады, мұқият талқылауға жіберді (ҚР ҰҚК АМА. 88-109 пп.). «Деятельность националистической интеллигенции по земельному вопросу», – деген тарауда «Колонизационная политика Царского Правительства, основанная на принципе жестокой руссификации, способствовала организационному сплочению прогрессивных элементов и интеллигенции с целью противодействия», – дей келе «Қазақ» газеті, оны ұйымдастырушылар, олардың кейін алаш партиясын негізін салғандар екендігі айтылып, «Қазақ» газетінің жер мәселесіне көп көңіл аударғандығы баса айтылған. Қазақ зиялыларының жер мәселесіне қатысты қазақ халқына тиімді мәселелерді айтқан идеялары бір жақты бұрмаланып, түсіндірілген. Қазақ эмиграциясының М. Шоқай бастаған көрнекті өкілдері Кеңес үкіметінің жер саясатын патшалық Ресей уақытындағы жер саясатымен сәйкестендіретіндігі айтылып,

күрестің екі бағытта (біріншіден, жоспарлаушы, ғылыми-ізденіше және жер органдары басшылығын тікелей басып алу; екіншіден – коммунист опержұмыскерлердің ұлтшылдық ықпалына түсуі) жүретіндігі айтылды.

Жер ісі қазақ халқының ең жанды жері. Жер тарылған соң халықтың қыспаққа түскендігін, шаруашылықтың күйзелгендігін, нәтижесінде дәстүрлі шаруашылық күйреп, дәстүрлі мәдениеттің ірге тасы шайқала бастағандығын бала кезінен көзімен көріп өскен Алаш зиялылары қорлық пен азапты көрген халқын жарыққа жетектеу үшін экономист пен заңгер мамандықтарын жаппай меңгерген еді. Терең білімді әрі халқының керегін білетін алаш зиялылары қызылдар қаһары төніп тұрған уақытта да тайсалмай өздерінің дұрыс пікірлерінен таймады. «Так, 1925 г. летом, Букейханов заключил договор с НКЗ на составление перспективного плана землеустройства на ближайшее десять лет и разослал письма видным националистам некоторых губерний, предлагая выслать свои соображения, которые «будут приняты во внимание при составлении плана». В этом же 1925 г. учитывая, что перед НКЗ возник вопрос о проведении научного исследования землеустраиваемой территории Казакстана, Букейханов своевременно озаботился обеспечить свое влияние и с этой целью предпринял необходимые меры.

В письме от 22/XII – 25 г. на имя ДУЛАТОВА он писал из Москвы: «Если наше казакское Правительство намеренно изучить казакскую землю и казакский народ, то ему необходимо связаться с Академией наук. По этому поводу я веду переговоры с Ольденбургом. Если мне вышлют постановление Совнаркома о ходатайстве, то я 26/XII – поеду в Ленинград» (ҚР ҰҚК АМА. 109 - 133 пп.) – деген жолдар сөзімізге бір дәлел.

Жер тіршілік негізі болғандықтан, зиялылар бұл мәселеге халықтың, болашақ ұрпақтың тағдырымен байланыстырып тереңнен қараған еді. Бұл мәселе теріс қарай түсіндірілді. Жалпы қызылдар билігі ұлттық мәселенің барлығын теріс қарай ұғындырды. Мәселен, дініне берік тұлғаларды «панисламист», түркі халқының бірлігі туралы айтқандарды «пантюркист», халықтың малын тартып алып, аштан қалдырған өкіметке ашынып қарсы шыққандар «банда, шайқа, қарақшы», кеңес өкіметін теріс саясатын айтқандарды «антисоветтік», отбасын қорғауға ұмтылғанды «отанын сатқанның отбасы мүшесі (ЧСИР)», жағдайы бар адамды «социально опасный элемент» және т. б. Осы ұғымдардан арылу керек.

Деректерді қаз-қалпында келтірсек: «Несколько позднее Букейханов писал – другому видному националисту, ныне бывшему члену КазЦИКа Ермакову: «Письма и копию высказанного Вами слова (очевидно речи) получил. Я переговорил с Олденбургом. Академия наша удовлетворительным, вызывает мен, как казакского представителя. Вы исполните поданную мной и Кучурбаем теллеграмму... Ты сообщаешь что прислал мандат. Я не получил такого мандата для участия в совещании Госплана...»

В результате такой инициативы Букейханова, Ц. Управ. Землеустройства НКЗ связалось с Академией Наук и по особому соглашению передало ей обследовательские работы по Казакстану.

Для практического выполнения этих работ и выработки проекта земельных норм, Букейханов привлек профессора Академии Наук Швецова, бывшего правого эс-эра, хорошо известному ему по совместной деятельности и сотрудничеству в печати еще до революции, о чем нами отмечалось в начале обзора.

Развертывая свою деятельность, Букейханов опирается на ряд ответственных работников – б/п коммунистов, в числе их на Наркомзема Алимбекова, зав. ЦУЗа Каратлеуова (бывшего алашординца), члена Коллегии Мурзина (документы коего цитировались выше) и других.

Каратлеуов от имени КНЗ заключает договор с Академией наук. Согласно этого

договора экспедиции должна закончить свои работы в течение пяти лет, за что получает один миллион. В 1925 г. уже было получено 250 тыс. рублей.

Договор этот был заключен без деловой проработки вопроса и без ведома Крайкома ВКП и ЦСУ Казакстана. Работа экспедиции протекала под полным влиянием Букейханова. Он набирает персонал из казаков- учащихся ВУЗов в числе 29 чел. и частью ссыльных, допускает крупные непроизводительные расходы, группирует на месте работы экспедиции (Акт. Губ.) виднейших б. алашинцев, ведет злостную агитацию, возбуждает население к решительному выступлению против вселения русских в Казакстан, доказывает неправильность земельной политики Совправительства, пропагандирует идею несостоятельности строительства социализма через кооперацию, прививает мысль о неизбежности капиталистической стадии развития, доказывает правильность взглядов оппозиции и проч. (Алашордалықтар барлық мәселеге ғылыми тұрғыдан қарағандықтан, кеңестер билігінің қатесін көріп, халқын қателіктен қорғау үшін жанталасты. Кеңес билігінің құлауы, капитализм арқылы елдердің дамып кетуі Алашордалықтардың болашақты дұрыс болжай білгендеріне дәлел – авторлар).

В результате деятельность Букейханова-Швецова экспедиции за 1926 г. привело к тому, что в июне 1927 г. Казнаркомземом и Совнаркомом были утверждены без ведома Крайкома ВКП (б) земельные нормы для казнаселения, предоставленные Букейхановым и Швецовым. Предварительно эти нормы неоднократно были проработаны на нелегальных совещаниях националистов с участием коммунистов и ответственных работников Казнаркомзема, в том числе Мурзина. Сам Букейханов в этот раз в Кызыл-Орду не приезжал, вместо него был Швецов. Земельные нормы составлены в крайне преувеличенной форме (в среднем 150 т-г на одно казакское хозяйство) с очевидным расчетом на то, чтобы по окончании землеустроительных работ среди коренного населения можно было бы поставить вопрос о несостоятельности идеи изъятия избыточных земель для целей колонизации, а проведением в жизнь выработанных норм поставить русских переселенцев перед необходимостью немедленного выселения и таким образом, предрешить полную победу национализма на земельном фронте, повторив по существу печальный опыт земреформы в 1921–1922 гг. в южной части Казакстана, когда земельные мероприятия приняли уродливые формы и повлекли массовое выселение русских поселенцев, сопровождавшееся разорением их, и крайнем обострением межнациональных отношений. Такие перспективы были бы неизбежными при осуществлении националистических планов Букейханова.

...За последний период времени наблюдаются характерные признаки углубления деятельности националистов, внедрения последней непосредственно в аул и при том в совершенно новой форме, до сего времени не наблюдавшейся...» (ҚР ҰҚК АМА. 109-133 пп.). Осылайша, жерді халықтың игілігіне орай қолдану ісін басты орынға қойған алаш зиялыларының қызметі теріс түсіндіріліп, ең соңында қоныстанушыларды «қыспаққа» алды деген анықтама да беріледі.

Кеңестік билік қоғам өмірінің барлық саласын толық бақылап, «андып» отырды. Мәселен, жоғарыда аталған құжаттың «Деятельность националистической интеллигенции на идеологическом фронте. Вузы и средние учебные заведения», – деген тарауында жастарды идеологиялық өңдеу асқынған ұлтшылдық рухында жүргізілуде екендігі «дәлелденеді». Мысал ретінде, 1922 ж. «Ақ-Жол» газетінде жарияланған М. Дулатовтың өлеңі келтірілген: «...обращенное вообще к молодежи, как страстный клич к объединению под знаменем «Алаш» «против советского насилия» во имя борьбы за независимость.

...В духе этих стихов строится и деятельность националистов на фронте просвещения». Сонымен қатар, кеңестік-партия мектептеріне арналған бағдарламаларды

алашордашылардың жиі сынайтұндығы; алашорда идеологтарының партиялық тәрбиелеу сипатындағы мәселелерді жалпы білім беретін пәндермен ауыстыру керектігін талап еткендігі; Қызылордада КИНО да оқу жылы бойы әдебиет, мәдениет және т. б. дәрістерді Байтұрсыновтың баспадан әлі жарық көрмеген әрі ұлттық рухтағы кітаптары негізінде оқытылғандығы; бұрынғы наркомпрощ Сәдуақасовтың лектор Джарменовке (БК (б) П мүшесі) оқып жатқан коммунистерді жинап, Алаш-Орда ұлтшылдары тарапынан ешқандай ықпалдың жоқтығы туралы шешім шығаруды тапсырғандығы жазылған. Дәлел келтірсек: «Идеологический персонал ВУЗов и средних учебных заведений основательно насыщен националистами, что можно видеть из следующих данных.

В Ташкентском КазПредВУЗе преподавателями состоят: Досмухамедов Халил, Кашкимбаев Иса (все лидеры западного Правительства Алаш-Орды), Ермеков, член Восточного Правительства Алаш-Орды, Омаров быв. Пред. Кустанайского комитета Алаш и другие. В Казакском Институте Народного Образования в Кызыл-Орде: Байтурсунов, Дулатов, Кадырбаев – идеологи Алаш-Орды, Каржаубаев бывший начальник карательной экспедиции при Западном Правительстве Алаш-Орды и др. подобные им. Во всех губернских средних учебных заведениях и Совпартшколах преподавателями состоят также исключительно Алаш-Ординцы.

Конкретно деятельность националистов в смысле непосредственной идеологической обработки учащейся молодежи выражается в идеализации старины, в пропаганде идей отсутствия в Казакстане классовых противоречий, необходимости служения вообще народу, исключительной роли интеллигенции в истории казакского народа, иных общественных сил, т. е. пролетариата, Казакстан не имеет» и т. п.

Так на одной из лекций в КИНО, Байтурсунов заявил: «Идея осуществления коммунизма – абсурд. Формы государственного устройства сохранятся всегда».

Одан әрі Семейде Казпедтехникумның оқушылары жиналысында педтехникум меңгерушісінің шақыруымен «Қазақ халқының тарихы» деген тақырыпта дәріс оқыған, өлкетану қоғамының мүшесі Ақпаевтың (екеуі де көрнекті алашшылдар деп көрсетілген – автор) «Қазақ халқының тарихындағы шешуші рөл хандарға тиесілі. Олар орыс отаршылдығына қарсы ұлттық азаттығы жолындағы күресте ерлік көрсетті» деп айтқандығын, одан әрі Ақпаевтың жастарды өзінің дербестігіңді қорғауға даяр болу керектігіне, Қызыл Армия қатарында қызмет етіп шығуға үндегендігі, «Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресінің қозғаушы күші интеллигенция болуы керек» деп айтқандығы жазылған. «Обычным методом указанной выше пропаганды является пользование на уроках и лекциях произведениями и материалами известных националистических писателей и соответствующее толкование их.

При укомплектовании учебных заведений практикуется заполнение их детьми байского происхождения. Этот социально-чуждый элемент, проникая в учебные заведения, группируется около преподавателей националистов и противопоставляется другой части учащихся, социально близких нам и сочувственно настроенных.

В результате возникают группировки, нервирующие учебную жизнь, влекущие антагонизм по родовым и национальным признакам, при чем в группировочную борьбу вовлекаются и организации ВЛКСМ.

Наличие подобных группировок учащихся во главе с националистами имеет место в Кызыл-Орде в КИНО, в Семипалатинском и Кустанайском Казпедтехникумах и Чимкентских курсах по переподготовке мугалимов». (ҚР ҰҚК АМА. 138-141 пп.).

«Литература и печать» деген бөлімде жоғарыда айтылған «әуенмен» алаш зиялылары «талданып», Міржақып Дулатовтың «Оян қазағы», оған Байтұрсыновтың берген бағасы, 1922 ж. наркомпрощ Сәдуақасовтың бастамасымен (жақшаның ішіне

танымал уклонист деп жазылған – авторлар) Орынбор қаласында болған әдебиетшілер көп қатысқан, ғылыми қызметкерлер съезінде «ұлтшылдардың» басым болуы; 1920 ж. Алаш-Орда жетекшілерінің «Ақжол» газетінің маңына топтасуы; Сәуле, Сана, Тана, Қызыл-Қазақстан, Шолпан және т. б. журналдарға әдебиетші алашшылдардың белсенді қатысуы (күресу үшін); 1925 ж. Ақжол газетінің бетінде Ж. Аймауытовтың қазақ әдебиеті үшін толық бостандықты талап еткені және әдебиетшілерді бірігуге ашық шақырғандығы туралы мақаласы; антикеңестік бағыттағы кітаптар ретінде Жемчужниковтың жер мәселесі кітабы, М. Әуезовтың және т. б. хрестомиясы аталып, латынға көшу туралы талқылаулар да жазылған: «В одной из них, представляющей обращение «к труженикам пера». Байтурсинов констатируя упадочность и застой литературной деятельности под влиянием революции, совершенно открыто, без всякой маскировки заостряет внимание на задачах современной казлитературы и печати: дает понять, что «труженики пера» являются активной силой в борьбе за национальные идеалы, призывает к идейному сплочению и политическому сотрудничеству их против Соввласти, ибо, «принцип революции – борьба за существование», в которой таится опасность уничтожения казнарода русским, ибо т. к. более культурный народ всегда «побеждает»; автор откровенно отождествляя царское правительство с Советским, внушает мысль о необходимости упорной борьбы с последним.

Указанное обращение Байтурсинова исчерпывает собой целую программу литературных задач на элементе в условиях Советского строя, а потому статья заслуживает особого внимания...

...В общем творчество всей группы весьма талантливых киргизских националистических писателей, направлено в одну цель, которой является идеологическая борьба с нами. В форме невинных на первый взгляд стихов, повестей, рассказов, статей, памфлетов, переводов русской классической литературы, общественное сознание отравляется чуждым нам идеалистическим миропониманием и реакционным толкованием революции и нашего строительства.

Революция изображается, как «гнев божий», коммунисты, как «хрюкающие свиньи», Советская власть, как «ангел смерти» и т. п.» (ҚР ҰҚК АМА. 142-154 пп.).

«Эмиграция» деген соңғы тарауында қазақ эмигранттары көп емес екендігі, Мұстафа Шоқай мен Райымжан Мәрсековтің эмиграцияның көрнекті өкілдері екендігі, Мұстафа Шоқай Қоқан үкіметі төрағасының бұрынғы орынбасары, ал Р. Мәрсеков Алаш-Орда үкіметінің қарулы күштерін ұйымдастырып әрі оның қолбасшысы болғандығы айтылған. Мұстафа Шоқай мен Райымжан Мәрсековтің қазақ ұлтшылдарының жетекші топтарымен бұрын тығыз байланыста болғандығы, олармен бірге Кеңестер билігіне қарсы қозғалыс ұйымдастыруға қатысқандығы, башқұрт ұлтшыл эмигранты З. Валидимен тығыз байланыста екендігі; эмиграция мен Қазақстандағы «ұлтшылдардың» тығыз байланысы; қазақ эмиграциясының ақгвардиялық баспада және «Жаңа Түркістанда» жарияланымдары (Мұстафа Шоқайдың кейбір мақалаларын аударып қойған – автор); 1926 ж. 15 маусымда Еңбекші қазақ газетінде жарияланған Жандосовтың 1926 ж. Өлкелік партия комитетінде партия міндеттері туралы мәселе бойынша сөйлеген сөзі «Жаңа Түркістанда» қайта жарияланғандығы жазылған. Осы тарауда О. Жандосовтың сөйлеген сөзі (Казак-киргизская интеллигенция и партия «Алаш-Орда») аударылып келтірілген: «Хочу сказать несколько слов о партии «Алаш-Орда» и казакских интеллигентах. Каждый среди нас знает кое что об этом. Но этого слишком мало. Так, например про партии Алаш-Орда у нас имеются только те сведения, которые дают нам конгрессы коммунистической партии. 1-й конгресс заявляет, что Алаш-Орда является партией богатых. Кроме этого об этой партии мы ничего не знаем. Существует только один человек, который обстоятельно изучил историю и регламент

этой партии. Этот человек т. Бочагов. Никто из нас не занимался серьезным образом изучением истории этой партии. Мы коснулись Алаш-Орды только в наших спорах, а что касается расследования Бочагова, они являются слишком противоречивыми. Тезисы Бочагова противоречат один другому. Вообще труды Бочагова написаны по сплетням, а между тем этот вопрос об Алаш-Орде является вопросом научным и очень серьезным. Кроме того, никто из нас не дал себе труда изучить народное восстание против русской власти, случившееся 1916 г. Оба эти вопроса должны быть изучены во всех их подробностях.

Некоторые из нас говорят, что мы должны предоставить большую свободу научным и идейным прениям, но имеются ли у нас люди, которые могли бы проявить себя в серьезных идейных и научных спорах. Подготовлены ли мы к этому. Мы должны раньше соорганизоваться, а то иначе не имеется никакого смысла пускаться в бесполезную работу.

Секретари нашей партии в настоящее время не находят удобным обращаться к Алаш-Орде, но мы должны знать, что Алаш-Орда пошла очень далеко вперед в идейном отношении. Они проявляют большую литературную деятельность. Они уже не удовлетворяются баснями и сказками и средневековыми историческими, а пишут новое. Алаш-Орда позаботилась уже давно об удовлетворении новых нужд народа в литературной области. Они уже печатают очень хорошие вещи. Польза от этой новой литературы уже видна. Но остается еще много вещей, которые не идут так, как мы об этом желали». Байқап отырғанымыздай, Алаш-Ордаға қатысты шынайы пікірін білдірген.

Одан ары М. Шоқайдың ташкенттік студенттер Б. Дабловпен байланысы (который является информационным источником для Чокаева), М. Шоқайдың халық әншісі Ә. Қашаубаев арқылы ұлтшылдармен байланысуы мүмкін деген болжамы; «Йени Түркістан» журналын алашорда басқарушы орталығының органы екендігі жазылып, «...Ряд других эмигрантов, также имеют связи с нашими националистами, например: 1) Марсеков, находящийся в Чугучаке (Зап. Китай) поддерживает связь с Семипалатинской губ. через контрабандистов, 2) Сасыкпаев, 3) Терговзизов, 4) Джайнаков и др., находящиеся в Кульдже с Джетысуйской губ» деп тұжырымдалған. Осы жоғарыда талданған құжатқа Каширин (ППОГПУ по КССР), Альшанский (нач. СОУПРА), Журавлев (нач. востотдела), Сергеев (уполномочен. ВО) қол қойған (ҚР ҰҚК АМА. 142-154 пп.).

Сонымен, ұлтына адал сан-салалы қызмет еткен Алаш зиялыларын қоғамнан алыстату қызылдар билігі орнаған күннен - ақ белгілі болды. Оларды ұстау үшін сылтау керек болды. Д. Әділев ісі арқылы Алаш зиялыларын тұтқындау жоспарланған. «Основное направление следствия по делу Адилева и др. На данной стадии должно идти по линии № 71212/ СВО выявления организованного проникновения «алашинцев» в Советской и даже партийный аппарат /резолуция по земельному вопросу на 5-й партконференции/» (ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 тізбе. 307 іс.-54 п.) – деген деректер сөзімізге дәлел.

Халыққа қарсы бағытталған кеңестік реформаларға қарсы шығып, қызылдар тарапынан төнген қасіреттен халқын қорғау үшін жанталасқан Алаш зиялыларына неше түрлі «айыптар» тағылды. Қызылдар билігі өздерінің қылмыстарын Алаш зиялыларының мойнына «артты». Ұрып-соғып, азаптаулардың нешеме түрін қолданып, алдын ала толтырылған тергеу хаттамаларына қол қойдыртып, кейінгі ұрпақтың «ата-бабаң бірін-бірі сатқан» деп адасулары үшін қағаз жүзінде бәрін хаттап кеткен.

ІХК ұстанымы бойынша Қазақстанда билік пен ықпал жүргізу үшін өзара аяусыз күрескен бірнеше «топтар» болды. Алайда, Алаш зиялысы М. Шоқай жазғандай: «Біз, қаншама ірі тұлға болса да, үмітімізді жеке адамдардың атына тәуелді етіп қоя алмаймыз. Біз жеке тұлғалардан жоғары тұрған ұлттық мұраттарға сүйенеміз» (М. Шоқай. Үш томдық, 2007: 344-345).

Сонымен, Алаш зиялылары ұлттық мүдде жолында басын қосып, бірлескен нағыз зиялылар шоғыры еді. Осы себептен де, партия нұсқауымен БСМБ, ІХК органдары Алаш зиялыларын, олардың отбасы мүшелерін, туыстары, тіпті таныстарына дейін аямай қуғын-сүргінге ұшыратты.

Алаш зиялыларының зиялылық келбеті біздерге мәңгілік үлгі-өнеге.

Әдебиеттер

ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 тізбе. 305 іс. 21-32; 34-44; 88-109; 109-133; 138-141; 142-154 пп.

ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 тізбе. 307 іс.-54 п.

Шоқай, 2007 – М. Шоқай. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1 т. Алматы. «Қайнар» баспасы, 2007

References

ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 tisbe. 305 ic. 21-32; 34-44; 88-109; 109-133; 138-141; 142-154 pp.

ҚР ҰҚК АМА. 9 қ. 1 tisbe. 307 ic.-54 p.

SHokaj, 2007 – M. SHokaj. Tandamaly shygarmalar. Ush tomdyk. 1 t., Almaty. «Қajnar» baspasy, 2007 (in Kazakh)

УДК / UDC 94(574)

Батыс Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған Хасан Нұрмұхамедов

Даметкен Досмуханқызы Сүлейменова¹

¹Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана, жетекші ғылыми қызметкері

Аннотация. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия республикамыздың барлық өңірлерінде үш жыл көлемінде тыңғылықты жұмыс жасап, көптеген жылдардан бері құпия архивтердегі материалдарды саралап, жан-жақты зерттеп, Кеңестік заманның ақтаңдақтарын тарихи айналымға шығарды. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған «сайлау пұрсатынан ажырату» бойынша істерді қарап, діни тұлғалардың құжаттарын тауып, танысып – 1920–1940 жж. аралығындағы мерзімді басылым материалдарын саралап, репрессия құрбандарының ұрпақтарын тауып, естеліктерін жинақтау нәтижесінде қуғынға ұшыраған дін қайраткерлерінің бірыңғай тізімі жасалды. 1001-дін қайраткерлері жинақталған архив құжаттарынан «Сенім үшін сергелдең» атауымен жинақ шығарылды. Батыс Қазақстан өңірінде қудалауға ұшыраған дін өкілдері – хазірет-ишандар тағдырлары, өмірдеректері жинақталған. Аталған хазіреттердің біразы ХХ ғ. басындағы қоғамдық-саяси оқиғалардың белортасында жүрген, Ресейдегі Мұсылмандар, Жалпықазақ съездеріне қатысқан, Алаштың идеясын қолдап халқына адал қызмет еткен жандар еді.

Түйін сөздер: діни қайраткерлер, қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтары, аймақтық комиссия.

Репрессированный в Западном Казахстане Хасан Нурмухамедов

Даметкен Досмухановна Сулейменова¹

¹Институт истории государства, Казахстан, Астана, ведущий научный сотрудник

Аннотация. Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий в течение трех лет изучала материалы специальных архивов в регионах республики. При рассмотрении дел по ограничению в избирательных правах, отложившихся в Западно-Казахстанском областном государственном архиве были выявлены документы о религиозных деятелях, подвергшихся преследованиям. Автором анализируется судьба хазрет-ишанов, принимавших участие в общественно-политических событиях начала ХХ в.: на съезде мусульман России, в общеказахских съездах, поддерживавших идеи движения Алаш. Результатом исследовательской работы членов региональной комиссии стало издание сборника документов «Сенім үшін сергелдең» («Страдания за веру») о 1001 религиозном деятеле.

Ключевые слова: религиозные деятели, потомки жертв репрессий, региональная комиссия

Hasan Nurmukhamedov, repressed in western Kazakhstan

*Dametken D. Suleimenova*¹

¹Institute of State History, Kazakhstan, Astana, Leading researcher

Abstract: For three years, the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression has been studying the records of special archives in the regions of the Republic. During the consideration of cases on restriction of electoral rights, which were deferred in the West Kazakhstan Regional State Archive, documents on religious figures who were persecuted were identified. The author analyzes the fate of the Khazret-Ishaans, who took part in the socio-political events of the beginning of the XX century: at the Congress of Muslims of Russia, at the Kazakh congresses supporting the ideas of the Alash movement. The result of the research work of the members of the regional commission was the publication of a collection of documents «Senim Ushin Sergelden» («Suffering for Faith») about 1001 religious figure.

Keywords: religious figures, descendants of victims of repression, regional commission

Тағдыр сыйлаған тәуелсіздігіміздің таңы атқанына отыз жылдан асты. Өшкенімізді жағып, жоғалғанымызды тауып, ұмытқанымызды жаңғыртып, тарихымызды түгендеп жатқан жаңару кезеңдерінде кешегі күні тіпті есімдерін еске алуға, аттарын атауға болмайтын Алаштың арыстары ортамызға оралып, тарихи айналымдарға еніп жатыр.

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» №456 Жарлығы аясында көптеген жұмыстар атқарылды, архивте сақталған құпия құжаттар құпиясыздандырылып, тарихи айналымға енгізілді. Аталған Жарлық Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің 2021 ж. 20 қаңтардағы №1 қаулысымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі облыстық комиссия арқылы жүргізілді.

Біріншіден, Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған «сайлау пұрсатынан ажырату» бойынша істерді қарап, діни тұлғаларды, құлшылық орындарын тіркеу бойынша құжаттарды тауып, танысып; БҚО Полиция департаментінің арнайы архивінде сақталған істермен танысып; 1920–1940 жж. арасындағы мерзімді басылым материалдарын қарап; репрессия құрбандарының ұрпақтарын тауып, олардың естеліктерін жинақтау нәтижесінде қуғынға ұшыраған дін қайраткерлерінің бірыңғай тізімі жасалды. 1001-дін қайраткері жинақталған архив құжаттарынан «Сенім үшін сергелдең» атауымен жинақ шығарылды.

Бұл жинаққа саяси қуғын-сүргін жылдары (1916–1952) Батыс Қазақстан өңірінде қудалауға ұшыраған дін өкілдері – хазірет-ишандардың тағдырларынан мәліметтер берілген. Аталған хазіреттердің біразы ХХ ғ. басындағы қоғамдық-саяси оқиғалардың белортасында жүрген, бүкілресейлік мұсылмандар сиезіне, жалпықазақ сиездеріне делегат болып қатысып, ел тағдырын оңынан шешуге араласқан көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар. ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамдық-саяси өміріндегі дін қайраткерлерінің ықпалы мен орнын айқындап, репрессия кезеңінде олар көрген қуғын-сүргінді көпшілікке таныстыру үшін ең танымал 10 тұлға таңдалып алынды. Олар – Қайырша Ахметжанов, Қуанай Қосдәулетов, Хасан Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімбердиев, Нығметолла Ибрагимов, Дәулетияр Айсариев, Ғабдолғазиз Көбеев, Ғұбайдолла Ахметов, Құрманғали Қуанышқалиев, Лұқпан Тұрсынов.

Бұл тұлғалар Кеңес Одағында, соның ішінде Қазақстанда болған сталиндік репрессияның, саяси қуғын-сүргіннің барлық толқынын басынан өткергендер.

Сондықтан осы тұлғалардың мысалында кеңестік репрессияның бағытын, көлемін, мазмұнын, ақылға сыйымсыздығын анық көруге болады.

Батыс Қазақстан өңірінде қудаланған дін өкілдері жөнінде архивтік материалдарды іздеп тауып, зерттеп жинақтаған Қазбек Құттымұратұлының «Қуғандалған хазіреттер» атты жинағы шықты (Құттымұратұлы, 2022). Бұл кітап 1937–1938 жж. Батыс Қазақстан облысында «әшкереленген» бай-молдалардың панисламистік антисоветтік контрреволюциялық ұйымдары туралы. Негізінен Батыс Қазақстан облыстық Полиция Департаменті арнайы архиві материалдары бойынша жазылған. Олар негізінен Уфа қаласындағы Орталық Мұсылмандар Діни Басқармасының жетекшілері Кашафутдин Тәржіманов пен Мағди Мақұлов басқарған панисламистік ұйымның БҚО-дағы филиалдары, тармақтары ретінде айыпталған. Қазір белгілісі – Қуанай Қосдәулетов тобы, Хасан Нұрмұхамедов тобы, Нығметола Ибрагимов тобы, Дәулетияр Байтұрсынов тобы, Жайлыбай Құдайбергенов тобы, Медетов Нұрیمان тобы т. б. деп көрсетілген. Осылардың ішінде ерекше мен зерттеген тұлға Хасан Нұрмұхамедов хазірет туралы.

Хасан Нұрмұхамедов туралы деректерді 2007 ж. Батыс Қазақстан Ұлттық Қауіпсіздік Комитет Департаментінің архивінде сақтаулы тұрған 6-қор, П-1124 іс, 2-томдық ісі бойынша жұмыстандым. Бұл құжатта Хасан Нұрмұхамедов 1871 ж. туылған деп көрсетілген. Бұған дейін оның туған жылы белгісіз болып келген еді. Туған жері бұрынғы Орал облысы, Гурьев уезіне қарасты Тайсойған болысында (қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы). Әкесі – Нұрмұхамед (Нұтман) Шектібайұлы өте оқымысты, мешіт салып, медресе ұстаған, текті тұқым ұрпағы екен. Руы – Кіші жүз, он екі ата Байұлына жататын Шеркеш руының Қылышкестен бөлімінен (БҚОҚКД. қор. 6, П-1124 іс, 2 т, 1-4п.).

2011 ж. Ойылда болып, Хасан Нұрмұхамедовтың ұлы Ахметбектің үйінде Рахметолла қажының туған інісі Құсайыннан тараған ұрпақтарымен кездестім. Кездесуде ұрпағы – Абылай Нұрманов былай деген еді: *«Рахметолла атамыз ерекше арқалы, әулие адам болған. Ол кісі өзінің ақырғы сағаты соғатын мезгілінің жақындағанын шамалап, екі жыл жолға әзірленіпті. Сөйтіп, 1889 ж. әкесі Нұрманмен бірге қасиетті Мекке шаһарына жолға шыққан. Кетерінде елмен қоштасып, қажсылық, мұсылмандық парызды өтеу мақсатында жолға аттанарда, екеуміз де сол жақта қалармыз деп қоштасқан екен. Жолда Бұхарада оқып жатқан інісі Хасанға соғып, батасын беріп, әулетін аманаттап, хазірет атағын, соңынан ерген інісіне табыстап кеткен екен»* (Нұрманов, 2011). Бұл кезде Хасан Нұрмұхамедов бастауыш Ибтидай, орта рушдия медресесін аяқтағанан кейін, 1901 ж. Бұхара қаласындағы жоғары дәрежелі діни білім беретін Мір-Араб медресесін тәмамдаған. Бұхарада Хасан Нұрмұхамедов Қаратөбелік дін қайраткері, кейін саяси қуғын-сүргін құрбаны болған мұхтасиб Жұмағали Тоқсабаұлымен бірге оқыған. Осылайша Хасан Нұрмұхамедовке жастайынан оның иығына үлкен салмақ, зор жауапкершілік түскен болатын.

Хасан Нұрмұхамедов 1937 ж. НКВД тергеушілеріне берген жауабында: *«1901 ж. Бұхарада оқу бітіріп, Қызылқоғаға елге келдім. Тайсойған құмында мешіт ұстап, медресе аштым. Бірақ маған указной молда атағы берілмеді. Сол үшін 1905 ж. указной молда атағын алу үшін Петербургке бардым. Ол жерде граф Алексей Павлович Игнатъевке жолығып, жағдайымды айттым. Бірақ менің өтінішім орындалмады»* (Сүлейменова, 2018) дейді. Бұл кезде Ресейде үлкен саяси толқулар болып жатқан кез. Қазақ зиялылары орыс патшасынан қазаққа жеке мүфтилік ашуды немесе Орынбор мұсылмандары діни басқармасына қосуды табанды талап еткен кезең болатын. Ал орыс патша үкіметінің мақсаты – қазақтарды діни-наным сенімнен айыру, шоқындыру, сөйтіп отаршылдықтың құрығына түсіру болатын. Сондықтан ишандарды полиция бақылауына алған болатын. Петербургтегі жағдайды көзімен көрген Хасан Нұрмұхамедов елге келген соң, оқыған қазақ зиялыларымен байланыс ұстаған, соның ішінде Халел Досмұхамедовке арқа сүйеген.

Қазбек Құттымұратұлының «Қуғындалған хазіреттер» кітабында: «Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты, заңгер Бақытжан Қаратаев бастаған Орал, Торғай облыстарының зиялылары, барлығы 22 адам Петербургке сапар шегеді. Басым көпшілігі ишан-хазірет болған. Осы топ кейбір дерекке қарағанда патшаның қабылдауында болып, фотосуретке де түскен. Алайда, олардың дін тұрғысынан һәм жер тұрғысынан әр министрге қойған талаптары бұл жолы да орындалмады. Бұл кезең жасы әлі 40-қа толмаған Хасан Нұрмұхамедовтың ұлт деңгейдегі үлкен саясатқа араласқан кезеңі болатын. Петерборға сапарлап барған ізгі ишандардың *бірінші* талабы – дін мәселесі болса, *екінші* мәселе – жыл санап қазақтың шұрайлы жерлерін именденіп, қара бұлттай қаптап келе жатқан қарашекпен-переселен көшін тоқтату, қазақтың өз жерін өзіне қалдыру болатын. Қарқаралы петициясындағы аталған екінші мәселе де жер мәселесі болатын. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұрағанды. *Үшіншіден*, қазақ жұртына Земство беруді сұраған. *Төртіншіден*, отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін, барлық мұсылман жұртын муфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы болатын.

Осы кезде шын мәнінде Жымпиты өңірі малға өте қолайлы, мол жайылым, бір-біріне ұштасып жатқан көлдіктер, бұлақты өзендер, кең алқапты шабындықтар, көшіп-қонып жүріп, мал асырауға жағдайлар баршылықты еді. Осы өңірлерге XIX ғ. 90 жж. Қазақстанның Батысына орталық Ресейден крестьян-шаруалар орыстарды қоныстандыру басталған еді. Жергілікті халық бұған наразылықтарын білдіріп, топтасып жатқан кезде Хасан Нұрмұхамедов осы іске белсене араласады (Сүлейменова, 2018). Хасан Нұрмұхамедовтың «Орал қаласынан шыққан «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 21 ақпан, номері 7-інші санында жарияланған мақаласында «Мұхтарам басқарушы! Гурьев уезінің Қызылқоға болысының қарамағы номер 12 баршасы Нұрмұхамедовтың ыждағатымен мәңгілік қылып жер алу үшін қала салуға әрекет қылып жатыр. Бірақ біздің Гурьевтің қарамағында 1, 2, 3 сорт егінге лайық жерлер жоқ, жеріміз құмды, бұйдаық болмайды. Сол себепті мал ұстайтын поселкеге лайық. Біз малдан айырылып қалмаймыз ба? Бұның хақын білетін адамдардың пікірлері нешік? Бұл жерлерімізді хүкімет жерінің қай дәрежесіне қояды екен, мұның мәселесі жөнінде 1909 жылы 9-ыншы саратан айында жер мәселесінің инструкциясына тура келе ме? Егіндік үшін жер берілмей ме екен? Екіншіден, 1, 2, 3 жердің тарифтары қалай болады екен? Мұны және күтеміз. Үшіншіден, малмен тірлік қылып отыратұғын поселкеге лайық закон бар ма екен, әлде Гурьевке лайық закон бар ма екен? Басқа уезге, бүтіндей қолданылатын закон», – деп мақала жазған. Осы хаттан Хасан хазіреттің елдегі болып жатқан өзгерістерге, әсіресе жер мәселесіне өзіндік пікірін білдіргенін көреміз (Қазақстан газеті №7, 1912).

1912 ж. 7 сәуірдегі санында Жүбекен Тілеубергенов «Азаматтардың ыжтиһады» атты мақаласында қазақтарға жол көрсетіп жатқан алдыңғы қатарлы азаматтарын атағанда, Хасан хазіреттің есімін атап көрсетеді: «Мынау Қызылқоға базарында тұрған, Қызылқоға болысының Қылышкестен тайпасы озған жылдарда дін үшін, жер үшін Гурьев уезінің қазағынан басқа облыс қазақтарымен бірге Петербургқа өкіл болып барған Хасан Нұрмұхамедов қазір де бірнеше шәкірттерге дәріс айтып тұр. Дүниеден хабары бар, өзі бас болып шәкірттеріне һәм басқа тілін алатындарға «Қазақстан» менен «Айқап» журналын алдыртып жатыр, биыл Қызылқоғада он бір ауыл қала салуды сұратып, тиісті мекемеге арыздарын берген» деп жазады (Тілеубергенов, 1912). Шындығына келсек бұл кезде қарашекпенділер көші Тайсойған, Қызылқоға өңіріне жете қоймаған еді. Бұл жердің табиғаты шаруаға қолайсыз, егіншілікке жарамсыз болатын. Жалпы қазақтың басындағы халді ерте ұғынған Хасан Нұрмұхамедов көшпенді болып мал баққан халқын отырықшылыққа, қала мәдениетіне көшіру қажеттігін ерте түсінген еді. Орыс патша үкіметінің отаршылдық саясатының бағытын түсінген және халқының тұрмыс-тіршілігін

жақсы білетін Хасан хазірет 1913 ж. «Қазақ» газетіне хат жолдап, *Несие серіктестігін ашудың шарттарын сұраған (кредитное товарищество). Хасан хазіреттің сол кездегі ұсынысы бұл жаңалық еді, халқына қайткенде де пайдасын тигізуге деген әрекеті болатын. Бұл «Қазақ» газетінің 1913 ж., 14 номерінде, 16 мамырдағы санында шыққан (Нұрмұхамедов, 1913).* Біз Хасан хазіреттің осы әрекетінен ел қамын ойлап, халқына қызмет еткенін көруге болады. Хасан хазіреттің атағы тек дін қайраткері, мешіт-медресе иесі ғана емес елдің азаматы ретінде де танымал бола бастады. 1914 ж. 25 мамырдағы «Қазақ» газетінде «Орал қазақтарының тілегі» атты мақала жарық көрген. Ресей Мемлекеттік Думасы жанындағы Мұсылман фракциясына алты талап қойған қазақтар – дін қайраткерлері, ишан-хазіреттер болатын. Осы мақалаға қол қойған 15 адамның тізімінде Хасан ишан Нұрмұхамедовтың да қолы тұр.

Мақаланың толық мазмұны: «Орал облысының қазақтары 7-ші мамырда Мұсылман фракциясына төмендегі өтініштерін жіберген болатын. Өтініш 6 баптан тұрады. Бұл өтініш-тілегімізді Мемлекеттік Думада қорғауды һәм тиісті орындарға жеткізуді Мұсылман фракциясынан кішілікпен сұраймыз. 1) Біздің тіршілігімізді, рәсім һәм жеріміздің жайына қарай мал баққанда күн көруіміз малменен. Сондықтан Мемлекеттік Думаға 66 депутат кіргізген мал бауыздау хақындағы закон жобасына қатты ренжідік һәм ол депутаттарға кейідік. Өйткені, бұл жоба закон болып қабылданса, біз етті жеуден қаламыз, аштан өлуге даярмыз. Себебі малды бауыздағанда шарифатша бауыздау рәсімінің сақталғанын қалаймыз. Біздің осы тілегімізді тиісті орынға жеткізсеңіз екен» делінген. 2) Бұл күнге дейін біздің дін істеріміз хукімет төрелерінің қолында болып келеді. Бірақ төрелер шарифат хукімін жақсы білмегендіктен, тұрмысымыздан хабардар болмағандықтан хукімет үшін де, қазақ халқы үшін де бапсыз жұмыстарды жасап келді. Енді осындай келеңсіз оқиғалар болмау үшін, қазақ халқын Орынбор мүфтилігіне қосса екен немесе өзімізге жеке муфти берілсе екен. 3) Қазақ жері тегіс егінге жарамсыз болғандықтан, қазақ халқы мал бағып тіршілік етеді. Бірақ соңғы жылдары мұжықтарға ең жақсы жерлеріміз кесіліп беріліп, мал бағуымыз қиыншылыққа айналды. Қазақ халқы пақырлыққа ұшырады. Соның үшін қазақ жеріне мұжықтар жіберуді енді тоқтатса екен. 4) Орал облысының қазақтарынан кей облыстар қала салып отыруға риза болып еді. Бірақ хукімет төрелер оларға «Екі орыс, бір қазақ болсын» деген саясат жүргізе бастады. Біз бұл саясат дін һәм ұлт істерімізге зиянды деп білеміз, сондықтан бұл саясаттың жоғалуын тілейміз. 5) Біз мәдени тұрмысқа, орыс һәм басқа халықтармен қатар тіршілік етуге жаңа ыңғайланып келеміз. Соның үшін біздің дін һәм дүниетанымдық жұмыстарымыздан кемшіліктеріміз көп болуы да мүмкін. Бірақ бұл керектерімізді халық өкілдері де хукіметке жеткізіп, хұқымызды қорғауға мүмкіндігіміз жоқ. Соның үшін бізден Мемлекеттік Думаға депутат алынса екен. 6) Бұл күнге дейін қазақ арасында бірсыпыра орысша бастауыш мектептер ашылды, бірақ бұл мектептерде дін, ана тілі һәм ұлт әдебиетінен еш нәрсе оқытылмағандықтан, мектептен оқып шыққан балаларымыз өзімізше оқу-жазу білмейді, Дін білімдерінен тіпті надан қалады һәм халық арасында қызмет етуден мақұрым болады. Сондықтан халық мұндай мектептерді жаратпайды. Сол себепті қазақ арасынан ашылған һәм ашылатын мектептерде бастапқы 3 жыл балаларды ана тілінде оқытылуы, соңғы жылдарда лайықты деп үйретіп және ұлт әдебиетінен сабақ берілуін тілейміз. Бұл тілекке өкіл болып қол қоюшылар: Хамидолла ишан Тәржіманов, Дәулетияр ишан Айсарин, Сұлтан ишан Көркенбаев, Әндіжан Жұбаналиев, заңгер Бақытжан Қаратаев, Тақтабай Толаев, Ғабдолғали ишан Қонаев, Мұхаммед-Сүйінғали Ишанұғлы, Өтеш Дүйсенбаев, Хасен Жиенғалиев, Ғабдолла ишан Досжанов, Нұғман Байтоқов, Сүлеймен ишан Есенғалиев, Айтыс ишан Далақов және Хасан ишан Нұрмұхамедов» деп қолдары қойылған (Қазақ газеті №16, 1914). XX ғ. басында қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу азаматтары ел тағдырын ойлап, әрекет етіп, халықтың

талап-тілектерін жоғарғы билеушілерге жеткізудің жолдарын қарастырған. Көріп отырғанымыздай мұндағы ұсынылған алты талаптың қай-қайсысы да, сол кездегі қазақ ұлтының басындағы ең өзекті тақырыпты қамтиды. Хасан ишан Нұрмұхамедов бұл кезде де, бұдан кейін де елдегі қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүріп халқына адал қызмет еткен азамат.

1917 ж. ақпан айында патшаның тақтан құлауы, Ресей империясы құрамында болып келген халықтардың ұлттық қозғалыстарының өрлеуіне орасан зор ықпал етті. Қазақ халқының көшбасшысы болған зиялылар жаңа қоғам құру сәті келгенін айқын түсініп, жаңа жағдайдағы саяси күрес жолына шықты. 1917 ж. Ақпан төңкерісінің жеңісі күллі қазақ деген ұлт зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 ж. сәуір-мамыр айларында көптеген облыс, уезд орталықтарында аймақтық Қазақ съездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Оралдың жекелеген өкілдері уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді.

1917 ж. Қазақ съездері Орынбор (Торғай облыстық), Орал (Орал облыстық), Семей (Семей облыстық), Омбы (Ақмола облыстық) т. б. қалаларын да өтті. Қазақ съездерін өткізуге ұлт зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Ғаббасов, Р. Мәрсеков, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов т. б. белсене кірісті. Орал облыстық қазақ комитеті Жайық өзенінің сол жағалауын қоныстанған қазақ ауылдарын басқару мақсатында құрылған атқару органы еді. 1917 ж. 19–22 сәуір аралығында Орал қаласында өткен Жайық сырты қазақтарының І-інші облыстық съезінде Жайықтың сыртқы бөлігін басқару жөнінде комитет құрылды. Орал облыстық Қазақ съезіне 800-ден астам делегат қатысты. Орал облыстық 1-інші съездің 1917 ж. 19 сәуір күнгі мәжілісінде үш мәселе талқыланды: Мемлекетті басқару туралы; Уақытша үкіметке және жүріп жатқан соғысқа көзқарас туралы мәселелер. Бірінші мәселеге байланысты делегаттар «демократиялық республика» идеясын қолдады. Ал ұлттық-территориялық федерация мәселесін әзірге ашық қалдыруды ұсынды (Қазақ газеті №16, 1914). Қазақ елінің болашақ тағдыры талқыға салынған осы жиында Хасан хазірет те жүрді. Съездің екінші күнінде дін мәселесі де талқыланды. «Қазақтар үшін бөлек мүфтилік құру» мәселесін сонау 1905 ж. бері көтеріп келе жатқан Хасан Нұрмұхамедов үшін бұл тақырып өте өзекті еді. Алайда бұл мәселе өзге облыс қазақтарымен ақылдаса отырып шешілетін болғандықтан, съезд «Орал облысы қазақтарының діни басқармасы уақытша Орынбор мүфтилігіне қосылсын. Жергілікті имамдарды мешіт жамағаты діни білімі, тиісті куәлігі бар адамдар арасынан сайлансын. Ахун мен қази татарларда қалыптасқан үлгімен сайлансын. Әр ауылдық әкімшілік аумағында кем дегенде бір мешіт болуы міндетті болсын. Мешіт имамы – туу, өлу және неке жайлы мәліметтерді метіркелік дәптерге жазып тіркеп отыруға міндетті. Сайланған имамдардың қызметі мерзіммен шектелмейді», – деген қаулы жасады. Дінге байланысты съезд облыстық діни басқарманы Орынбор мүфтиатына бағындыруды жақтады (Сүлейменова, 2019).

Съездің үшінші күні делегаттар бүкілресейлік Мұсылмандар съезі туралы мәселені қарап, оған қатысу үшін Мәскеуге үш саяси қайраткерлер – Жаһанша Досмұхамедовты, Халел Досмұхамедовты, Ғұбайдолла Әлібековты және мұғалім Сұбханов пен алты молдаларды Қайырша Ахметжанов, Хасан Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімбердиев, Хамидолла Тәржіманов, К. Андабаев, И. Байгүренов жіберу жөнінде шешім қабылдады (Мартыненко, 1992). Облысқа кеңінен танымал үш бірдей саяси тұлғалардың Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануы олардың Жалпыресейлік саяси қызметке араласуға шынымен қол созғандығын көрсеткен. Осы Мәскеу сапарында Жаһанша Досмұхамедов айтарлықтай табысқа жетті. Ол, біріншіден, Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде оның атқару комитетіне мүше болып сайланса, Бүкілресейлік демократиялық мәжілісте Ресей Республикасының Уақытша кеңесінің (предпарламент)

құрамына енгізілді (Нұрпейіс, 1995).

1917 ж. мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының делегаттарының өтініші бойынша «Қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын» деген шешім қабылданды. Мүфтиліктің қазылар құрамына қазақтардан Ғұмар Қараш пен Қайырша Ахметжанов Бөкей және Орал облыстарының қазіі ретінде мүше болған. Ал Хасан Нұрмұхамедов Орал қазиатының Гурьев уезі бойынша мұхтасибі болып сайланды.

Орал облыстық қазақ съезі 1917 ж. көктем айларында өткен басқа облыстық және уездік қазақ съездері сияқты қоғамдық-саяси өмірдегі елеулі оқиға болды.

Орал облыстық қазақ съезінің өзіне тән сипаты болды.

Біріншіден, делегаттар саны басқа облыстық съездерден көп болды. *Екіншіден*, Орал облыстық қазақ съезінде қаралған мәселелер саны 23 болуы көкейтесті мәселелерді дұрыс шешуге деген ұмтылысты көрсетеді. *Үшіншіден*, аграрлық мәселеде батыл шешімдер қабылдады. Қазақтарды өз атақоныс жерлеріне қайтадан қоныстандыруға әрекет етті. *Төртіншіден*, Орал съезі облыстағы оқу-ағарту, мәдениет және шаруашылық-қаражат мәселелерін қарады, жалпы білім бері негізінде орта мектептерді ұйымдастыру туралы айтылады.

Хасан Нұрмұхамедов сол жылы мамыр айында Мәскеуде өткен Мұсылмандар съезінен соң осындағы қазақ делегаттарының кеңесіне қатысып, кеңес қаулысымен 1917 ж. 1 тамыз – 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында жалпықазақ съезін өткізуді қолдады. 1917 ж. желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II жалпықазақ съезінің делегаты. Съезде Алаш автономиясын дереу жариялауды және автономияға Түркістан қазақтарын қосып алуды жақтап дауыс берді. Хасан хазірет Орынборда өткен II Жалпықазақ съезінен кейін Орал облысында құрылған Ойыл уәлаятының және Алашорданың Батыс бөлімі үкіметінің жұмысына белсене қатынасты. 1917–1919 жж. Ойылда, Қаратөбеде, Жымпитыда өткен облыстық қазақ съездеріне делегат болды. Ойыл уәлаяты Уақытша үкіметінің құрамына: Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Дәулетшаһ Көсепқалиев, Салық Омарұлы, Қалдыбай Асанов, Ғабдол-Ғалым Қосдәулетұлы Қуанай хазіреттің баласы, Сабыр Сарығожин және белгілі рубасыларымен халыққа беделді Әнжан Жұбанәлин, Иса Көпжасаровпен дін иелері кірді: Қуанай хазірет Қосдәулетұлы, Хасан хазірет Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімберді ишан т. б.

Хасан Нұрмұхамедов діни істерді басқару жөніндегі комиссияның мүшесі, Ойыл уәлаятының Тайсойған, Бүйрек, Кермеқас, Қызылқоға, Қарабау өңіріндегі мұхтасибі болып қызмет атқарды. Бұл ұйымға ойылдық Сағидолла Ізтілеуов төрағалық еткен еді.

Қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру өте сауатты, жоғары саяси деңгейде, конституциялық құқықты жолмен жүргізілді. Ұлт зиялылары Алаш партиясын құрып, Алашорда үкіметін жариялады. Осындай қиын-қыстау кезеңде, саяси күрес ортасында Хасан Нұрмұхамедов та жүрді. Алайда қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру оңайға түспеді. Әсіресе жергілікті жерлерде орыс шаруалары мен қоныс аударушылар қатты қарсылық көрсетті, қазақ жерін айқындау және оны автономия құрамына алу, сол кездегі ең қиын түйін еді. Алаш зиялылары мемлекеттік мәселенің бірі – дін ісіне ерекше көңіл бөлді. Мысалы: 1917 ж. желтоқсанның 12-і күні дүниеге Алаш автономиясы жарияланып, оған діни жолмен азан шақырылып, ат қойылды. Бұл да дінге тағызым етудің сипаты еді. Орал қазақтарының облыстық бірінші съезінде Бүкілресейлік Мұсылмандар съезі туралы мәселені қарап, оған қатысу үшін делегаттарды сайлау, Бүкілресейлік Мұсылмандар съезінің атқару комитетіне мүшелікке Жаһанша Досмұхамедовтың сайлануы дін ісіне ерекше маңыз бергендігінің дәлелі болады. Бүкілресейлік Мұсылмандар съезі әрбір ауылда мешіт ашуды, имандарға метрикалық кітап жүргізуді, туу, өлу және неке қию істерін тіркеуді қажет деп таныды. Дін ісіне әйел жұрты да белсене қатысты. Аталмыш

мұсылмандар съезіне Батыс қазақ әйел жұртынан дәрігер Досжанова Аққағаз қатысқан (Сүлейменова, 2010). Ойыл уәлаяты уақытша үкіметінің құрамына дін басы Ғабдол-Ғалым Қосдәулетұлы енгізілді және ол белгілі хазірет Қуанаймен байланыста болып қолдау тауып отырды. Жаһанша Досмұхамедов басқарған үкімет өз бағдарламасында: дін мемлекеттен ажырауы тиіс, әрі азат, әрі тең болуы керек, болашақта дінге мойынұсынушы қазақтардың діни басқармасы, бөлек мүфтиі болуын көздеген. Сонымен қатар азаматтық рәсімдерді – неке қию, азан шақыру, жаназа шығаруды жүргізуді молдалардың құқығына қалдыруды дұрыс деп шешкен.

Сондықтан да Хасан хазірет Нұрмұхамедов Ойыл уәлаяты уақытша үкіметі құрылған күннен бастап, Алашорданың Батыс бөлімі кезеңінде де үкімет құрамында адал қызмет еткен. Ол ХХ ғ. басындағы қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласып, ел игілігі үшін үлес қосқан, тек дін өкілі емес, еліне адал қызмет еткен азамат. Батыс Алашорда таратылған соң Уфадағы Орталық діни басқарманың бақылауымен Тайсойғандағы мешітте діни істермен айналысты. 1925 ж. бастап өзге діни қайраткерлермен бірге Кеңес өкіметі тарапынан қатаң бақылауға алынып, діни-рухани қызметіне шектеу қойылды. Уезд орталығы Гурьевке келіп, белгіленіп тұру талап етілді. Ақыры, 1937 ж. тұтқындалып, Орал қаласындағы ел аузында «Қырық тұрба» аталатын губерниялық түрмеге қамалады. «Маңғыстаулық мұхтасиб Хади Сұлтанов, белгілі Оразмағамбет молда Тұрмағамбетов, иман Әбі Өтемағамбетовпен бірлесіп жапон тыңшысына агент болды, ақ эмигрант Мұстафа Шоқаймен астыртын байланысты» деген айып тағылды. Сонымен бір мезгілде Хасан Нұрмұхамедовтың туған-туыстары және Қаражан Сарбөпиев, Нұғыман Хасанов, Мырзағали Иманғазиев, Қосмұқан Маманов секілді пікірлес, таныстары қудаланады. Халық арасында Хасан Нұрмұхамедовтың білімдарлығы құрметтеп, халық оны Хасан Хазірет деп атаған. Хасан Нұрмұхамедовтың тергеу хаттамасы Гурьев қаласының округтік бөлімінде 1937 ж. 25 сәуірде толтырылған. Бұл Тергеу хаттамасы бойынша – Хасан Нұрмұхамедов 1861 ж. дүниеге келген. Оның паспортының нөмері – АЕ 122391, Тайпақ аудандық КМ 06.12.1936 берілген. Бұл паспортында Хасан Нұрмұхамедов бұрынғы Қызылқоға ауданында (Батыс Қазақстан облысы) молланың жанұясында дүниеге келген, ұлты – қазақ, СССР азаматы деп көрсетілген. Негізгі тұрағы Ойыл ауданы, №1 ауыл делінген. Отбасылық жағдайы – үйленген, жақындарынан туған – туысы Хұсайын Нұрмұхамедов, ол Тайпақ ауданында тұрады және еш жерде жұмыс істемейді делінген. Баласы Мұхамбет Шектібаев Ойыл ауданының №1 ауылында аудандық жер бөлімінде жұмыс жасайды деп көрсетілген. Мүліктік жағдайы және әлеуметтік тегі бойынша, ата-аналары кедей адамдар. Революцияға дейін 60–70 қойы, 7–8 түйесі, 3–4 сиыры болған. Білімі – жоғары, 1901 ж. Бұқара қаласының діни мектебін бітірген және негізгі мамандығы молла делінген. Партиялық мәліметінде еш жерде партияда болмаған. Қазан төңкерісіне дейін еш жерде сотталмаған, тек 1930 ж. мемлекеттік салықты төлемегені үшін 5 жылға бас бостандығынан айырылған деп көрсетілген. Бір айта кетерлігі, мұрағаттағы Хасан Нұрмұхамедовтың негізсіз айыптаған екі томдық қылмыстық ісімен танысу барысында ол кісінің жеке бас суретінің қолды болып кеткеніне көз жеткіздік.

Хасан Нұрмұхамедовке тағылған айыптың қаулысында былай деп жазылған: «Нұрмұхамедов Хасан – Батыс Қазақстан облысының ең беделді Мұхтасиб лауазымындағы хазірет. Ол – Совет өкіметіне қарсы жүйелі түрде контрреволюциялық күштерді топтастырған және мүшеге жаңа адамдарды тартып отырған. «Панислам» ұйымына мүшелер тартқан, Жапон тыңшысы, ақ эмигрант басшысы Мұстафа Шоқай, Оразмағамбет Тұрмағамедовпен байланысты деп көрсетілген. Батыс Алашорда үкіметінің басшыларының бірі» деген бағытта айыпталған. Кеңес заманындағы жаппай саяси қудалау діни оқыған зиялыларға өте ауыр тигені мәлім. Соның ішінде Хасан хазірет Батыс Қазақстан аумағындағы «Пан ислам» ұйымының «басшысы», «көсемі» ретінде оған

58-баптың 2, 6, 7, 11 тармақтары бойынша айып тағылған. Сөйтіп, 1937 ж. 5 желтоқсанында НКВД атуға қаулы етеді, үкім 7 желтоқсан күні түнгі 22:00 орындалған. Атырау облысында 45 молда, 13 священник Хасан хазіреттің «ізбасарлары» деген желеумен атылып кеткен.

Қорытынды Хасан Нұрмұхамедовтың ұлы Ахметбек 94 жас келгенше әкесінің толық ақталғанын көре алмай өмірден өтті. Ахметбек әкесінің суретін іздеген болатын бірақ оны таба алмадық, себебі НКВД тергеушілері суреттерді жойып жібергенін көрдік, фото-суреттер деген қағаз қалташа барда, ішінде бір-бір фото-сурет болмай шықты.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтырып, жаңартудың дәуірі келді. Онсызда жала жабылып, жазықсыз жапа шеккен ұлт зиялыларының ақталып, олардың еңбектерін рухани-мәдени, ғылыми айналымға қосылуы бүгінгі күнде жаңаша пайымдауды қажет етеді. Қазіргі кезде саяси қуғын-сүргін кезінде Орал қаласында атылған адамдардың жерленген жерлері, архив құжаттары әлі де іздестіруді талап етеді сондықтан бұл жұмыс жалғасуы керек.

Әдебиеттер

- Құттымұратұлы, 2022 – Құттымұратұлы Қ. Құғындалған хазіреттер. Орал, 2022: 255 б. БҚОҚҚД. қор. 6, П-1124 іс, 2 т,1-4п.
- Нұрманов, 2011 – Нұрманов А. Естелік сұхбат. Ойыл, 2011.
- Сүлейменова, 2018 – Сүлейменова Д. Жаһанша Досмұхамедов һәм Қазақ автономиясы. Алматы, 2018: 280 б.
- Қазақстан газеті №7, 1912 – Қазақстан газеті, №7. 21 ақпан, 1912.
- Тілеубергенов, 1912 – Тілеубергенов Ж. Азаматтардың ыжтиһады. Айқап. 7 сәуір., 1912
- Нұрмұхамедов, 1913 – Нұрмұхамедов Х. Қазақ газеті. № 14. Несие серіктестігін ашу туралы хат. 16 мамыр, 1913
- Қазақ газеті №16, 1914 – Қазақ газеті. №16. 25 мамыр, 1914
- Сүлейменова, 2019 – Сүлейменова Д. Батыс Алаш арыстары. Орал, 2017: 110 б.
- Мартыненко, 1992 – Мартыненко Н. Алаш-Орда (сб. док.). Алматы, 1992: 95 с.
- Нұрпейіс, 1995 – Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995: 228 б.
- Сүлейменова, 2010 – Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов. Орал, 2010: 240 б.

References

- Kuttymuratuly, 2022 – Kuttymuratuly K. Kugyndalghan haziretter. Oral, 2022: 255 b. (in Kazakh)
- ВҚОҚҚД. қор. 6, П-1124 іс, 2 т,1-4п. (in Russian)
- Nurmanov, 2011 – Nurmanov A. Estelik suhbat. Ojyl, 2011. (in Kazakh)
- Sulejmenova, 2018 – Sulejmenova D. Zhahansha Dosmuhamedov һәм Qazaq avtonomijasy. Almaty, 2018: 280 b. (in Kazakh)
- Qazaqstan gazetі №7, 1912 – Қазақстан газеті. №7. 21 ақпан, 1912 zh. (in Kazakh)
- Tileubergenov, 1912 – Tileubergenov Zh., Azamattardyn yzhtihady., Ajkap, 7 sauir,1912 zh. (in Kazakh)
- Nurmuhamedov, 1913 – Nurmuhamedov H. Qazaq gazetі. № 14. Nesie seriktestigin ashu turaly hat. 16mamyр, 1913 zh. (in Kazakh)
- Qazaq gazetі №16, 1914 – Qazaq gazetі. №16. 25 мамыр, 1914 (in Kazakh)
- Sulejmenova, 2019 – Sulejmenova D. Batys Alash arystary. Oral, 2017: 110 b. (in Kazakh)
- Martynenko, 1992 – Martynenko N. Alash-Orda (sb. dok.). Almaty, 1992: 95 s. (in Russian)
- Nurpejis, 1995 – Nurpejis K. Alash һәм Alashorda. Almaty,1995: 228 b. (in Kazakh)
- Sulejmenova, 2010 – Sulejmenova D. Alash qozғalysy zhәne Zhahansha Dosmұhamedov. Oral, 2010: 240 b. (in Kazakh)

УДК 94(574.25) (093)

Деятели партии Алаш Павлодарского уезда. Новые архивные источники

Надежда Александровна Кубик¹

¹Государственный архив Павлодарской обл., Павлодар, Казахстан, заместитель руководителя

Аннотация. Статья посвящена новым архивным источникам, содержащим сведения о деятелях партии Алаш и борьбе советской власти с буржуазными националистами, развернутой в конце 1936–1937 гг., выявленным в фондах Государственного архива Павлодарской обл. Документы фондов партийной, исполнительной власти, рассекреченные документы Павлодарской областной прокуратуры, ранее недоступные для исследователей, существенно пополняют представление о ходе политической борьбы за независимость начала XX в., о трагической судьбе не только известных деятелей партии Алаш, но и ее рядовых членов и сочувствующих, также репрессированных по обвинению в причастности к партии. Документы дают возможность пролить свет на судьбы многих представителей казахской интеллигенции, дать справедливую оценку вкладу представителей движения Алаш в борьбу за независимость. Также архивные источники содержат информацию о характере следствия, условиях содержания в лагерях и тюрьмах, о партийном порицании представителей национального движения, репрессиях в отношении борцов за свободу, их дальнейшей судьбе, о политическом преследовании бывших оппозиционеров и партийно-советских кадров, объявленных в конце 1930-х гг. буржуазными националистами.

Ключевые слова: документ, фонд, политическое движение, Алаш, политические репрессии.

Павлодар уезінің Алаш партиясының қайраткерлері. Жаңа архив дереккөздері

Надежда Александровна Кубик¹

¹Павлодар облысының мемлекеттік архиві, Павлодар, Қазақстан, басшысының орынбасары

Аннотация. Павлодар облысының мемлекеттік архивінің қорларында анықталған 1936–1937 жж. Кеңес үкіметінің буржуазиялық ұлтшылдарымен күресі және Алаш партиясының қызметі туралы мәліметтерді қамтитын мақала. Партиялық қорларының, атқарушы биліктің құжаттары, Павлодар облысы прокуратурасының құпиясы жойылған құжаттары, бұрын зерттеушілерге қол жетімді болмаған, Алаш партиясының белгілі қайраткерлері ғана емес, оның қатардағы мүшелерімен жанашырларының, сондай-ақ партияға қатысы бар деген айыппен қуғын-сүргінге ұшыраған қайғылы тағдырлары туралы, XX ғ. басындағы саяси күрестің барысы туралы түсінік айтарлықтай толықтырылуда. Құжаттар қазақ зиялыларының талай өкілдерінің тағдырын жарқын етуге Алаш қозғалысы өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күресіне қосқан үлесіне әділ баға беруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, архив дереккөздерінде тергеу жолдары,

лагерьлермен түрмелерде ұстау жағдайлары, ұлттық қозғалыс өкілдерін айыптау, бостандық, азаттық үшін күресушілерге қарсы жүргізілген қуғын-сүргін, олардың бұрынғы оппозиционерлер мен партиялық-кеңестік кадрларды саяси қудалау туралы, 1930 ж. соңында буржуазиялық ұлтшылдар жариялаған болашақ тағдыры туралы ақпарат бар.

Түйін сөздер: құжат, қор, саяси қозғалыс, Алаш, саяси қуғын-сүргін.

Figures of the Alash party of Pavlodar district. New archival sources

Nadezhda A. Kubik¹

¹State Archive of the Pavlodar Region, Pavlodar city, Republic of Kazakhstan, Deputy Head

Abstract. The article is devoted to new archival sources containing information about the leaders of the Alash party and about the fight against bourgeois nationalists, launched at the end of 1936–1937, identified in the funds of the State Archives of the Pavlodar Region. Documents from the funds of the party and executive authorities, declassified documents from the Pavlodar Regional Prosecutor's Office will significantly expand the understanding of the course of the political struggle for independence in the early twentieth century, about the tragic fate of not only well-known figures of the Alash party, but also its ordinary members and sympathizers, who were also repressed on charges of involvement in the Alash party. The documents provide an opportunity to shed light on the fate of many representatives of the Kazakh intellectuals, to give a fair assessment of the contribution of representatives of the Alash movement to the struggle for independence. Archival sources also contain information about the nature of the investigation, conditions of detention in camps and prisons, party censure of representatives of the national movement, repressions against freedom fighters, their future fate, political persecution of former oppositionists and party-Soviet cadres announced at the end of 1930's bourgeois nationalists.

Key words: document, foundation, political movement, Alash, political repression.

Целенаправленную работу по возрождению исторического сознания общества, которая ведется сегодня, невозможно представить без знания истории своего народа и страны. Изучение истории казахского народа показывает, что борьба за свободу и независимость страны не прекращалась никогда. Огромный вклад в продвижение идеи независимости в начале прошлого века внесли лидеры и участники движения Алаш, отдав в жертву на пути к свободе свои жизни. Создание в начале XX в. движения и первой политической партии Алаш свидетельствовало о возросшей гражданской зрелости и высоком потенциале казахской политической элиты, способной решать судьбоносные вопросы будущего развития родного народа.

Все представители казахской интеллигенции, являвшиеся участниками движения Алаш, были высокообразованными людьми, обладавшими глубокими познаниями. Многие лидеры движения были не только политическими и общественными деятелями, но и крупными просветителями, публицистами, издателями газет и журналов, мыслителями, поэтами, педагогами, авторами научных исследований, книг и учебников. Огромной трагедией народа стало то, что практически все лидеры и сторонники первой политической партии, боровшейся за независимость казахского народа, были впоследствии расстреляны или осуждены, а их имена на долгие годы были вычеркнуты из памяти народа.

Исследование деятельности Алаш началось еще в 1920-х гг. В своей работе «Киргизы. Формы национального движения в современных государствах» А. Букейханов выявляет истоки движения, выделяет течения внутри движения, которые он определяет как западников и тюркофилов.

Вофициальной советской исторической литературе движение Алаш рассматривалось исключительно как буржуазно-националистическая контрреволюционная организация, выражавшая интересы казахских феодалов и зарождающейся буржуазии.

Более объективные исторические исследования и оценка деятельности стали возможны лишь после 1991 г. Обретенная Казахстаном независимость вернула из небытия имена великих борцов за свободу казахского народа.

Коллективом Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии совместно с российскими коллегами была проведена большая исследовательская работа по сбору документальных источников в архивах Астаны, Алматы, Актобе, Уральска, Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Оренбурга, Самары, результатом которой стало издание двухтомного сборника «История Западного отделения Алаш-Орды» (Сдыков, 2012). Архивом Президента Республики Казахстан совместно с Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова был выпущен четырехтомный сборник документов и материалов «Алаш қозғалысы». Несомненным достоинством этого издания является включение в него первоисточников: работ лидеров движения, опубликованных в газете «Казах», переписки, воспоминаний и др. (Алаш қозғалысы, 2004).

Рядом казахстанских ученых, начавших первыми в период обретения независимости в своих фундаментальных работах изучать жизнь и деятельность лидеров и участников демократического движения «Алаш», внесен большой вклад в методологическое обновление научных представлений об этом сложном и противоречивом периоде истории Казахстана и реабилитацию выдающихся деятелей казахского народа – А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова и многих других, репрессированных в годы сталинских репрессий (Аманжолова, 1993).

В настоящее время благодаря исследовательской работе историков и архивистов известны биографии алашевцев, дана оценка их вклада в борьбу за суверенитет казахского государства. Однако, еще не все имена известны, не все обстоятельства их жизни и деятельности обнародованы. Многие архивные источники, содержащие сведения об участниках движения Алаш, ходе репрессивной кампании в отношении представителей партии, проливающие свет на характер следствия, условия содержания в лагерях и тюрьмах, дающие представление о партийном порицании представителей национального движения, репрессиях в отношении борцов за свободу, их дальнейшей судьбе, до сих пор еще недоступны для исследователей. Тем большее значение имеет введение в научный оборот ранее не публиковавшихся архивных документов, которые позволят расширить представление о личностях деятелей, вернуть забытые имена и пополнить галерею исторических портретов, пролить свет на судьбы казахской интеллигенции, вкладу многих представителей которых в борьбу за независимость до сих пор не дана справедливая оценка.

Так, например, рассекреченные в 2016 г. документы Павлодарской областной прокуратуры, а также документы партийных и исполнительных органов из фондов Государственного архива Павлодарской обл., позволяют возродить из забвения многие ранее неизвестные имена выдающихся сынов казахского народа, чьи передовые политические идеи продолжают жить и сегодня, дополнить сведения об уже известных лидерах и участниках движения, а также получить представление о политическом преследовании бывших оппозиционеров и партийно-советских кадров, объявленных в конце 1930-х гг. буржуазными националистами.

Общенациональная политическая партия Алаш была создана в 1917 г. Во главе общественно-политического национально-освободительного движения стояли журналист, публицист А. Букейханов, лингвист, поэт и переводчик А. Байтурсынов и писатель М. Дулатов.

На Первом Всеказахском съезде, проходившем в Оренбурге с 21 по 28 июля 1917 г., произошло организационное оформление партии «Алаш», были приняты решения по ключевым вопросам, таким как форма государственного устройства России (парламентская федеративная республика), республика казахских областей, землеустройство казахского народа, отношение к религии, вопрос о положении казахской женщины, подготовка выборов в Учредительное собрание.

Большевистское руководство, обосновавшись у власти, отказалось от сотрудничества с лидерами партии, представлявшими цвет казахской интеллигенции. Без внимания были оставлены также предложения руководителей национально-освободительного движения относительно преобразований социально-экономической и культурной жизни казахского общества.

Пришедшими к власти большевиками уже в первые месяцы партия Алаш была упразднена, советские органы приступили к ликвидации Казахских комитетов и других национальных учреждений, появившиеся в казахских областях после падения царского режима. Эти меры сопровождалась репрессиями по отношению к активистам национальных организаций. Аресты деятелей движения Алаш, многие из которых были выходцами из влиятельных родов, состоятельных семей, были начаты еще в 1920-е гг.

Бердалин Кабыш родился в 1867 г. в Павлодарском уезде в семье аульного старшины и бия Исы, потомка знаменитого бая Казангапа. До февральской революции 1917 г. состоял бессменным управителем Караобинской волости¹ Павлодарского уезда². В марте 1917 г. был избран членом Павлодарского уисполкома, являлся членом городской Думы, а в 1918 г. – гласным Земского собрания Семипалатинской обл. Как член партии «Алаш», представлял Павлодарский уезд на Втором Всеказахском съезде, проходившем в декабре 1917 г. в г. Оренбурге. В 1918 г. на уездном съезде в г. Павлодаре единогласно был избран председателем Павлодарского уездного комитета партии «Алаш». Будучи религиозным и очень авторитетным человеком, выдвигался Центральным Духовным Управлением мусульман на должность Мухтасиба, участвовал в работе Всероссийского съезда мусульманского духовенства.

Кабыш Бердалин был известен не только как государственный, политический и религиозный деятель, но и как выдающийся акын. Он был наставником Естая Беркимбаева, возил его по аулам, оказывал материальную помощь. К. Бердалин и сам славился своим мастерством импровизации, состязался в песенном мастерстве со

¹ Караобинская волость (кочевая) – волость в составе Павлодарского уезда. В 1923 г. присоединена к Алкагульской волости. В 1928 г. часть территории Алкагульской волости вошла в состав образованного Иртышского района, а часть – в состав Павлодарского района Павлодарского округа.

² Павлодарский уезд образован 21 октября 1868 г. из частей Баянаульского и части Акмолинского внешнего округов, из частей Тобольской и Томской губерний по правобережью. В конце XIX в. в состав уезда входило 16 кочевых волостей. Во главе волостей стояли волостные управители. 26 августа 1920 г. декретом ВЦИК РСФСР была образована Киргизская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе СССР. 27 февраля 1921 г. из Омской губернии Павлодарский уезд в составе 62 волостей, из которых 28 были кочевыми, передан в состав Киргизской (с 1925 г. – Казахской) АССР. С 1923 г. проводилось укрупнение волостей, в результате которого к 1928 г. в составе уезда осталось 24 волости. 17 ноября 1928 года Павлодарский уезд был преобразован в Павлодарский округ в составе 9 районов. 17 декабря 1930 г. Павлодарский округ ликвидирован и введено районное деление. 15 января 1938 г. образована Павлодарская обл. с центром в г. Павлодаре. В ее состав вошли 10 районов: Баянаульский, Бескарагайский, Иртышский, Кагановический, Куйбышевский, Лозовский, Максимо-Горьковский, Павлодарский, Урлютюбский, Цюрупинский.

многими акынами, являлся автором многих стихов, песен.

Во время кампании по ликвидации байства и кулачества как класса президиум Павлодарского окрисполкома 18 октября 1928 г. постановил выслать К. Бердалина и его семью как «кулацкое байское хозяйство» в Актюбинский округ, а имущество конфисковать (ГАПО. Ф.11. Оп.1. Д.44. Л.346-347). К. Бердалин бежал от преследования в г. Омск, где долгое время скрывался у родственников. В январе 1934 г. по доносу он был арестован за то, что являлся одним из руководителей контрреволюционной националистической организации, якобы ставившей своей целью вооруженную борьбу и свержение советской власти, отбывал наказание в Сиблаге ОГПУ, где и умер 9 апреля 1935 г.

И только в 1957 г. Кабыш Бердалин за отсутствием состава преступления был реабилитирован (Забвению..., 1997: 30).

Айтым Раисов, 1867 г.р., уроженец аула №2 Павлодарского уезда, по имущественному положению бай (имел по состоянию на 1928 г. крупного скота 50 голов и мелкого свыше 50 голов, сельхозинвентаря 1 сенокосилка, плуг, лобогрейка, ходок с повозкой, экипаж, 3 брички, большой деревянный дом г. Павлодаре), имел среднее образование, до революции несколько лет состоял волуправителем Джадыгерской волости³, родоначальник рода «Апан».

А. Раисов являлся активным участником движения Алаш, оказывал материальную поддержку, в том числе вносил денежные пожертвования, вел активную агитацию, организовывал алашординские отряды, на митингах выступал против советской власти и союза «Кошчи». С приходом советской власти продолжил возглавлять родовую борьбу. В 1926 г. сорвал кампанию по перевыборам советов. На волостном съезде имел 34 делегата сторонников, получивших название «Лисьи шапки» (ГАПО. Ф.11. Оп.1. Д.44. Л.348-349).

4 октября 1928 г. А. Раисов был арестован (ГАПО. Ф.122. Оп.1. Д.44. Л.12).

Президиум Павлодарского окрисполкома 18 октября 1928 г., рассматривая списки байских хозяйств, подлежащих выселению из пределов округа, постановил: на основании ст. 5 и 1 декрета КазЦИК от 27 августа 1928 г. скот и имущество конфисковать и выслать с семейством в Актюбинский округ. Согласно п. 17 инструкции к декрету⁴ предложить Раисову и его членам семьи в течение 2-х недельного срока со дня объявления округполномоченного выехать к месту ссылки. Согласно пп. 2, 3 и 4 инструкции к декрету А. Раисову и его членам семьи оставить предусмотренную декретом норму скота и имущества для ведения трудового хозяйства.

А уже 19 октября 1928 г. дело А. Раисова было рассмотрено Павлодарским

³ Джадыгерская волость (кочевая) – волость в составе Павлодарского уезда. В 1923 г. присоединена к Павлодарской волости. В 1928 г. вошла в состав Павлодарского района Павлодарского округа.

⁴ Имеется в виду постановление (декрет) ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов». Согласно постановлению и инструкции по применению постановления конфискации имущества и выселению в другие районы подлежали байы, имеющие в переводе на крупный скот в кочевых районах свыше 400 голов скота, в полукочевых свыше 300 голов, а в оседлых свыше 150 голов скота; лица, имеющие скота ниже указанных норм, но признанные социально опасными; лица, принадлежащие привилегированным группам: султанские и ханские потомки, волостные управители, получившие награды за усердную службу, вне зависимости от имущественного положения. Конфискации подлежало все имущество, прямо или косвенно связанное с сельским хозяйством за исключением необходимого для ведения трудового хозяйства минимума скота и сельхозинвентаря. Выселяемым оставлялось следующее количество скота: в кочевых районах по 5 голов на едока, но не свыше 25 голов на хозяйство, в полукочевых по 3 головы на едока, но не свыше 16 голов на хозяйство, в оседлых – по 2 головы на едока, но не свыше 11 голов на хозяйство средней ценности. Крупный сельскохозяйственный инвентарь подлежал конфискации, из мелкого (борон, плугов, сепараторов, саней и сбруй) могло быть оставлено по одному орудью при наличии излишка сверх одного экземпляра. Также оставлялись кибитка (при наличии двух и более), продукты питания, посевы.

окружным отделом ОГПУ. В обвинительном заключении читаем: «Раисов Айтым, будучи сыном крупного бая, в 18 лет был уже избран кандидатом в волуправители, каковым состоял в течении 9 лет, и по смерти волуправителя занял пост такового, состоя в течении 5 лет. Являясь уже волуправителем, Раисов все время вел родовую группировочную борьбу... В 1918–19 гг. Раисов Айтым активно принимал участие против большевиков. Открыто выступал на митингах с погромными речами. Оказывал всемерную помощь Алаш-Ордынцам, так, им, Раисовым, под комитет партии Алаш-Орды был бесплатно предоставлен дом в гор. Павлодаре; Алаш-Ординскому отряду пожертвовал лошадей, солдатам отряда был устроен радушный прием. Сборщику средств на борьбу с большевизмом председателю (Павлодарского уездного) комитета Алаш-Орды Кабышу Бердалину пожертвовал пятьсот рублей. Кроме этого пожертвовал 20000 рублей отступающим колчаковским отрядам. Айтым Раисов имел тесную связь с Кабышем Бердалиным, Алиханом Бокейхановым, Миржакупом Дулатовым и Раимжаном Марсековым, все они являлись видными Алаш-Ордынцами... С приходом советской власти Айтым Раисов систематически проводил родовую группировочную борьбу с целью захвата низового советского аппарата, чем подрывал правильный ход перевыборной кампании Совета и перевыборы. Особенно ярко выявилась его, Раисова, группировочная борьба в 1926 г., когда он, Раисов, желая использовать лозунг «лицом к деревне и аулу» в своих целях, усиленно повел группировочную борьбу, одновременно агитируя, что население само должно избрать Советы. Благодаря указанной борьбе ему, Раисову, удалось из 96 делегатов перетянуть на свою сторону 52 делегата, и лишь благодаря энергично принятым мерам разъяснения среди населения важности перевыборов и лозунга «лицом к деревне и аулу» и высылке Раисова на время перевыборов из Павлодарской волости в гор. Павлодар, исключительное большинство делегатов от Раисова отошло, и перевыборы прошли нормально... Раисов с Бердалиным имел постоянную тесную связь, так, в 1928 г., в начале, уголовным розыском на имя Кабыша Бердалина была послана повестка, узнав об этом, Раисов с письмом к Бердалину послал нарочного. Бердалин, получив письмо Раисова, скрылся, и где находится неизвестно по настоящее время» (ГАПО. Ф.122. Оп.1. Д.44. Л.7-10).

Дело А. Раисова было передано для внесудебного разбирательства Коллегии ОГПУ⁵. 18 октября 1928 г. Раисову А. было предъявлено обвинение по ст. ст. 58 п. 10 ч. 1 и 59 п. 7 УК РСФСР. В заключении по уголовному делу А. Раисова прокуратуры Павлодарской обл. от 6 декабря 1999 г. о реабилитации А. Раисова указано, что «из имеющихся материалов усматривается политический мотив уголовного преследования». А. Раисов был реабилитирован (ГАПО. Ф.122. Оп.1. Д.44. Л.12).

Еще одним видным представителем партии Алаш от Павлодарского уезда был **Муқыш Бочтаев**. Он родился в 1897 г. в Павлодарском уезде. Окончил юридический факультет Казанского университета в 1917 г.

Еще будучи студентом, Муқыш Бочтаев вместе с другими студентами, обучавшимися в России, пишет письмо в редакцию газеты «Казах», где приветствует открытие национальной газеты и отмечает ее великое будущее. Еще одна статья в газете «Казах», опубликованная Муқышем Бочтаевым в 1915 г., была посвящена проблемам образования. М. Бочтаев выступает с инициативой по созданию культурно-просветительского общества «Игілік», которое оказывало материальную помощь студентам. Статья так и называется «Игілік қауымы». К предложению молодого юриста проявляет интерес А. Букейханов Он отмечает дальновидность М. Бочтаева, стремление помочь родному народу получить образование, приобщить талантливую молодежь к просвещению независимо от социального происхождения, а особо нуждающимся оказывать денежно-

⁵ В деле решения Коллегии отсутствует.

материальную помощь.

Тяжелые события 1916 г. также не обошлись без участия молодого интеллигента. В газете «Казах» М. Бочтаев вместе с другими студентами заявляет о стремлении оказывать всяческую помощь казахам, призванным на тыловые работы. Для этой цели был создан «Земский союз» – орган, который оказывал материальную, юридическую и духовную поддержку тыловикам.

М. Бочтаев был активным участником Всеказахских съездов. На съезде 1917 г. в г. Оренбурге он избран кандидатом в депутаты Всероссийского Учредительного собрания от Семипалатинской обл. В этом же году М. Бочтаев официально становится членом партии «Алаш». Газета «Казах», публикуя списки кандидатов в депутаты Учредительного собрания, дает М. Бочтаеву следующую характеристику: «выпускник Казанского университета, молодой юрист, уездный комиссар». Как видно из этой краткой характеристики, М. Бочтаев был членом Павлодарского уездного комитета Алаш-Орды.

В этот период М. Бочтаев публикует ряд статей, посвященных проблемам образования в родном Баянауле, Павлодарском уезде, ведет активную работу по организации местных комитетов Алаш, формированию милицейских отрядов, участвует в организации партизанского полка против правительства Алаш (Алаштың алыптары, 2017: 41).

Сторонником движения Алаш являлся и пользовавшийся большим авторитетом и известностью **Габжапар Сагадиев** – сын крупного муллы по прозвищу «Габжапар», «Молда». Получил арабско-духовное образование в медресе Галия Высшей мусульманской духовной школы в Уфе, благодаря чему несмотря на свою молодость в родном ауле среди населения и даже среди аксакалов пользовался аксакальским авторитетом.

Г. Сагадиев выступал за создание «Свободной казахской Алаш-Ордынской Автономии». Как редкий представитель интеллигенции, вышедшей из народа, имея большой авторитет, активно агитировал в поддержку идеи казахской автономии, он говорил: «Для казахского народа это период организованной энергичной деятельности для избрания хана, нужно действовать».

Г. Сагадиев был тесно связан с одним из руководителей Алаш-Орды Мыржакыпом Дулатовым. Несмотря на свою молодость наряду с Айтымом Раисовым, Кабышем Бердалиным являлся одним из руководителей Павлодарского уездного комитета Алаш, держал письменную связь с находившимся тогда в Ташкенте алашординцем Валиханом Омаровым, которому от имени возглавляемой им аульной массы писал, что «аульная масса созданием Алаш-Орды обрадована, готова помочь ей своей энергией и всем, чем угодно».

Преданный душой и телом идеям Алаш, Габжапар принимал участие в общественно-массовой работе Алаш-Орды и как литератор выступал с публикациями в печати.

С приходом советской власти Габжапар стал мугалимом (учителем), но позже по просьбе аксакалов Габжапар оставил должность мугалима и возглавил религиозное движение.

В 1931 г. Габжапар являлся сборщиком семфонда. Был обвинен в плохом качестве принятого семенного материала и выселен (ГАПО. Ф.1-п. Оп.1. Д.40. Л.25-26).

Со второй половины 1936 г. репрессии принимают массовый характер. Направлены они были как против остатков разбитых эксплуататорских классов и бывших оппозиционеров, так и, в большей степени, против партийно-советских кадров. В органах ВКП(б) проводились массовые партийные чистки, призванные выявить социально чуждых элементов. А после февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б)⁶ дальнейшая

⁶ Февральско-мартовский пленум ЦК ВКП(б) 1937 г. проходил с 23 февраля по 5 марта 1937 г. Содержание почти всех докладов и выступлений в прениях на этом пленуме сводилось к тому, что страна наводнена «шпионами, диверсантами и вредителями» пролезшими на самые высокие посты. На этом пленуме бывших

эскалация массовых репрессий в стране получила идеологическое обоснование.

Последовала новая волна арестов никогда не примыкавших к так называемым антипартийным течениям коммунистов и беспартийных из числа руководящих работников, инженеров, техников, рабочих и служащих почти во всех отраслях народного хозяйства. Арестованных искусственно связывали с оппозиционерами, а имевшиеся в их работе организационные просчеты объявлялись саботажем и представлялись как результат умышленного вредительства и вражеской деятельности оппозиции.

25 января 1937 г. Павлодарским райкомом партии была получена телеграмма Семипалатинского обкома партии: «В связи с судебным процессом троцкистского параллельного центра организуйте массовые митинги среди трудящихся, разъясняя, что контрреволюционные троцкистские элементы ставили задачу отнять у трудящихся все их завоевания, хотели восстановить капитализм, что расправа с врагами народа должна быть беспощадна. Организуйте широкое разъяснение вокруг материалов судебного процесса, мобилизуя массы на повышение бдительности, беспощадную расправу с врагами, разоблачение до конца остатков трижды презренных троцкистско-зиновьевских бандитов, правых отщепенцев и контрреволюционных националистов, ведущих контрреволюционную шпионскую вредительскую диверсионную и террористическую работу» (ГАПО. Ф.1-п. Оп.1. Д.205. Л.3, 3 об.).

В газете «Правда» от 21 сентября 1937 г. публикуется статья «На поводу у буржуазных националистов», в которой говорилось о разоблачении националистов, пробравшихся на руководящие посты в республике: председателя ЦИК КП(б)К УД. Кулумбетова⁷, секретаря Алма-Атинского обкома КП(б)К Д.С. Садвакасова⁸, прокурора Казахской ССР С. Ескараева⁹, а также делается упрек редакторам печатных органов Казахстана в политической бесхребетности, беззубости, сглаживании острых углов в разоблачении буржуазных националистов.

После выхода статьи секретарей парткомов и партторгов обязали созвать общее собрание коммунистов для обсуждения статьи и принятого по этому вопросу постановления ЦК КП(б)К, согласно которому следовало «мобилизовать всех коммунистов на выкорчевывание враждебных элементов и их покровителей с развертыванием смелой широкой большевистской критики» (ГАПО. Ф.4-п. Оп.1. Д.204. Л.33).

партийных оппозиционеров обвинили в том, что уже с начала 1930-х гг. они намеревались силой захватить власть, образовали общий блок «троцкистов», «зиновьевцев» и «правых», встали на путь террора и сотрудничества с «зарубежными фашистами». Впервые полностью материалы пленума были опубликованы в журнале «Вопросы истории» в 1992 г.

⁷ Кулумбетов Узакбай Джильдирбаевич (5 марта 1891 г. – 21 марта 1938 г.) – политический деятель, председатель ЦИК (Центрального исполнительного комитета) Казахской (Казахской) АССР, после преобразования Казахской АССР в союзную республику — председатель ЦИК Казахской ССР. 5 августа 1937 г. арестован УНКВД по Алма-Атинской обл. как член «национал-фашистской организации». 25 февраля 1938 г. приговорен Военной Коллегией Верховного Суда Союза ССР по ст. 58-2, 58-9, 58-11 УК РСФСР к высшей мере наказания. Расстрелян 21 марта 1938 г. Реабилитирован «за отсутствием состава преступления» решением выездной сессии Военной коллегии Верховного Суда СССР 22 апреля 1958 г.

⁸ Садвакасов Джанайдар Садвакасович (1898 г. – 25 февраля 1938 г.) – деятель ВКП(б), первый секретарь Алма-Атинского обкома КП(б) Казахстана, в 1937 году первый секретарь Алма-Атинского обкома и горкома КП(б) Казахстана. С 30 июля по 20 августа 1937 г. входил в состав особой тройки, созданной по приказу НКВД СССР от 30 июля 1937 г. № 00447, и участвовал в репрессиях. 20 августа 1937 г. был снят с должности первого секретаря, исключен из ВКП(б) 19 сентября 1937 г. как «враг народа». Арестован 17 сентября 1937 г. по обвинению в участии в националистической антипартийной группировке. Выездной сессией Военной коллегии Верховного суда СССР в г. Алма-Ате 25 февраля 1938 г. приговорен к высшей мере наказания. Расстрелян в день приговора. Реабилитирован 16 апреля 1957 г.

⁹ Ескараев Сулеймен (1897 г. – 25 апреля 1938 г.) – советский государственный деятель. В 1936-1937 гг. – нарком юстиции Казахской ССР. В августе 1937 г. по ложному обвинению в контрреволюционной деятельности был арестован, в 1938 г. расстрелян в г. Алма-Ата. Реабилитирован 5 ноября 1957 г.

В партийных организациях проводятся массовые собрания партактива по обсуждению опубликованной в «Правде» статьи, на которых «разоблачают» сторонников партии, например, на собрании партактива Павлодарского района, состоявшегося 7–10 октября 1937 г., был разоблачен Блялев – сын крупного бая, националиста, имевшего родственников – братьев, которые арестованы органами НКВД как алашординцы (ГАПО. Ф.4-п. Оп.1. Д.68. Л.131).

На этом же собрании выступающие разоблачали «группу национал-фашистов» в составе Баятакова, Алтаева, Ержанова и др., работавших в Павлодарском ветеринарно-зоотехническом техникуме: «Многие руководители совхозов и колхозов не занимаются разоблачением националистов, работающих в совхозно-колхозном хозяйстве. Взять зав. районо Ногоспаева, который покровительствовал врагам народа, Алтаев – национал-фашист, который вел организацию¹⁰ среди студенчества в национал-фашистскую организацию...» (ГАПО. Ф.4-п. Оп.1. Д.204. Л.42). «Сегодня наш актив собрался обсуждать в связи с созданным положением с алашордой, ведь и наш город был торговый и в нем очень много алашординцев. Вот алашординец Оскеев¹¹... Ведь и у нас были сигналы в 1936 г. об Алтаеве, Бармакове и др. Джумабайша был судья, я о нем говорил, что Барлыбаев был организатор Алашорды. Они с Сулейменовым работали в г. Алма-Ата... Наша обязанность сейчас – нужно бороться как никогда с врагами народа» (ГАПО. Ф.4-п. Оп.1. Д.204. Л.45). «За покрывательство национал-фашистов и других врагов народа и предательство партии» секретарь Павлодарского райкома партии Нурпеисов был выведен из состава пленума и бюро райкома партии и отстранен от обязанностей секретаря райкома. Также выведен из состава членов пленума и бюро райкома, исключен из партии и снят с поста председателя райисполкома как разоблаченный враг народа Бармаков (ГАПО. Ф.1-п. Оп.1. Д.200. Л.19-20). А. Баятаков, А. Алтаев, Н. Смагулов, К. Бармаков в ряду других лиц были арестованы и осуждены.

В фонде Павлодарской областной прокуратуры содержатся рассекреченные заключения по архивно-следственным делам и материалы проверок к ним, в частности, к архивно-следственному делу № 1099, в котором имеются сведения, что в июле-сентябре 1937 г. Павлодарским НКВД по Восточно-Казахстанской обл. за «причастность к антисоветской националистической организации и проведению активной антисоветской деятельности по месту жительства и работы» были арестованы и привлечены к уголовной ответственности Абдулла Коскеев, 1891 г. р., преподаватель Павлодарского педагогического техникума; преподаватели того же техникума Тауекель Нуркин, 1885 г. р., и Акыш Асаинов, 1902 г. р.; Жаукан Темиргалиев, 1909 г. р., преподаватель неполной средней школы колхоза «Кызыл Когам» Лебяжинского района; Ахметжан Кузембаев, 1889 г. р., учитель казахской средней школы в г. Павлодаре; Хатий (Хатим) Шакирович Нигматуллин, 1897 г. р., учитель; Закир Абдуллин, 1889 г. р., учитель казахской средней школы в г. Павлодаре; Мухтар Жакишев, 1895 г. р., директор неполной средней школы совхоза «Экибастузский» Куйбышевского района; Абубакир Какишев, 1886 г. р., медицинский фельдшер с. Бурас Бескарагайского района; Джакия Муханов, 1888 г. р., фельдшер больницы г. Павлодара; Ахметжан Алтаев, 1906 г. р., директор Павлодарского ветеринарно-зоотехнического техникума; преподаватели того же техникума Абубакир Баятаков, 1903 г. р., и Нургали Смагулов, 1904 г. р.; Абдрахман Искаков, 1906 г. р., рабочий; Сабит Нургазинов, 1895 г. р., заместитель председателя колхоза «Жана Курлус» Лозовского района; Исим Жилкибаев, 1901 г. р., председатель Жайнакского аулсовета Лозовского района. Всего 16 человек (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.884).

А. Коскеев, А. Баятаков, М. Жакишев, Д. Муханов, З. Абдуллин, Х. Нигматуллин, А. Кузембаев, Т. Нуркин, А. Какишев, проходившие по этому делу, были расстреляны (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.884. Л.28).

¹⁰ Так в документе, возможно, имеется в виду «агитацию».

¹¹ Так в документе, также встречается фамилия Коскеев.

В этом же фонде содержится наблюдательное производство по уголовному делу № 3072 по обвинению **Бочтаева Арынгазы**, начатое 9 июня 1958 г. и оконченное 29 июля 1959 г.

В нем указано, что Арынгазы Бочтаев, 1883 г. р., уроженец аула № 10 Баян-Аульского района, до ареста работавший ветеринарным врачом при Баянаульском райЗО, постановлением тройки при УНКВД по Карагандинской обл. от 31 октября 1937 г. был приговорен к высшей мере наказания с конфискацией имущества за «тесную связь с разоблаченными националистами», систематическую активную контрреволюционную агитацию против всех мероприятий партии и правительства, диверсионно-вредительскую работу в совхозах. Арестован он был во время нахождения в служебной командировке, поэтому семья информацией о его судьбе, местонахождении, причинах ареста не располагала. Сестра А. Бочтаева Шамшия Сулейменова в 1957 г. направляет письмо председателю Верховного Совета Казахской ССР, а в марте 1959 г. – прокурору Павлодарской обл. с просьбой сообщить, за что А. Бочтаев был арестован, когда и за что осужден, каков приговор, где и когда он погиб (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.931. Л.10,13).

Прокуратурой Павлодарской обл. на заявление Ш. Сулейменовой 13 марта 1959 г. дан ответ о том, что дело А. Бочтаева рассмотрено в надзорном порядке и установлено, что А. Бочтаев в 1937 г. к уголовной ответственности был привлечен правильно, основания к пересмотру решения по делу не имеется (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.931. Л.14). Такой же ответ дан дочери А. Бочтаева Сакиме Арынгазиновне Бочтаевой (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.931. Л.17).

Однако 19 августа 1959 г. постановлением президиума Павлодарского областного суда Арынгазы Бочтаев как необоснованно осужденный был оправдан, дело производством прекращено. В постановлении говорится: «...в основу обвинения были положены показания свидетелей.... Однако показания указанных лиц, отрицаемые Бочтаевым, ни в коей мере не уличают последнего в антисоветских высказываниях, также несостоятельны обвинения Бочтаева в проведении в совхозе диверсионно-вредительской работы, т. к. из дела не видно, о каком совхозе идет речь, в чем выражалась его вредительская работа и когда. Что касается обвинения, что Бочтаев имел тесную связь с разоблаченными националистами, оно основано на непроверенных противоречивых объяснениях Бочтаева, которые были добыты по настоянию следователя, проводившего следствие по настоящему делу, хотя никаких данных о диверсионно-вредительской деятельности Бочтаева не имелось...» (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.931. Л.26,26 об.).

По одному уголовному делу «за активную антисоветскую работу» в составе «национал-фашистской организации» были осуждены Сутжан Жусупбеков, Сунгат Бекжанов, Сейдахмет Жумабаев, Жакен Абдыков, Макиш Курегенов, Кабдыш Транов, Идрис Карабатыров, Тахавия Талдыгулов, Сулеймен Кстыубаев, Казанбай Жангинсинов, Мажит Оспанов, Ахмадия Курманов, Билял Оспанов, Калы Бекпау. Из них С. Жусупбеков, С. Бекжанов, С. Жумабаев, Ж. Абдыков, М. Курегенов, И. Карабатыров, Т. Талдыгулов, С. Кстыубаев, К. Бекпау приговорены к высшей мере наказания – расстрелу; К. Транов, К. Жангинсинов, М. Оспанов, А. Курманов, Б. Оспанов – к 10 годам заключения в ИТЛ (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.882. Л.33).

Расследование по делу было проведено с обвинительным уклоном, о чем свидетельствовали протоколы допросов: то есть допрос велся до тех пор, пока обвиняемый не давал показаний. Основанием для привлечения к ответственности являлись показания обвиненных в принадлежности к националистической организации, привлеченных к ответственности по другим делам, которые в 1956 г. были реабилитированы за недоказанностью состава преступления. Признательные показания были добыты в результате применения запрещенных методов следствия (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.882. Л.5).

Жалобы родственников осужденных, содержащиеся в данном наблюдательном производстве, свидетельствуют, что многие семьи информацией о судьбе своих родственников не располагали. Например, Шакима Билялова, сестра Сунгата Бекжанова, приговоренного к высшей мере наказания в 1937 г., 5 октября 1956 г. обращается к Генеральному прокурору СССР с просьбой сообщить, жив ли ее брат, где он отбывает наказание, когда будет освобожден (ГАПО. Ф.864. Оп.1с. Д.882. Л.31), из чего следует, что она не знала о том, что ее брат был расстрелян в 1937 г.

Все привлеченные по данному делу лица в 1956 г. были реабилитированы.

В своих воспоминаниях сын осужденного дважды, в 1932 г. и в 1937 г., Сутжана Жусупбекова Салим Жусупбеков писал: «1937 год принес народу много горя, страдания, не говоря уже о многомиллионных человеческих жертвах. Каждый день этого года приносил все новые и новые тревожные вести: забрали того-то, того-то, и, по словам взрослых, можно было понять, что забирали не только замечательную часть интеллигенции, но и совсем малограмотных, не понимающих ничего в политике людей. Конечно, об этом говорили при закрытых дверях и окнах. В узком кругу и полупшепотом. Гнетущий страх давил на каждого. Мама говорила, что знакомые и товарищи отца советовали спастись от репрессии, уехав куда-нибудь. Но отец отказался категорически, сказав, что он честен и несколько не виноват перед Советской властью.

На ночь перед арестом в начале августа я со своими двоюродными братьями решил спать во дворе на свежем сене. А утром, проснувшись, мы узнали о страшном событии. Оказывается, далеко за полночь к нам пришли работники ГПУ. Произвели без санкции прокурора тщательный обыск, перевернули все вверх дном, взяли все, что посчитали нужным, и при этом обращались очень грубо. Затем забрали отца, даже (не) разрешив попрощаться со мной. Все в доме были очень напуганные, заливались слезами. Мы все знойное лето с мамой почти каждый день приходили к белой тюрьме на улице Лермонтова¹² для свидания с отцом и становились в длинную очередь. Но ни разу не получив разрешение на свидание, усталые, огорченные, уходили домой. За время ареста только однажды маме удалось увидеть отца, которого вели два милиционера. Он был в рубашке и очень бледен. Проходя мимо мамы, он не дал никакого признака, что узнает ее. Видимо, он боялся. Так первый и последний раз мать видела отца. Где это произошло, мать сейчас не помнит. После ареста отца несколько раз вызывали ее на допрос. Оттуда она приходила грустная, молчаливая. Постоянно испытывала страх при виде работников ГПУ и милиционеров. Такое она пережила еще в начале (19)30-х годов во время правления Голощекина нашей республикой. Для оправдания своих жестоких действий по проведению в жизнь теории «малого октября» в Казахстане Голощекин беспощадно сажал работников разных структур, ложно обвиняя их во вредительстве.

Так, отец с группой работников Каззаготскота был арестован и сослан на Беломорканал, где он отбывал с 1932 по (19)35 гг. свои сроки. После ареста отца в 1937 г. нашей семье было навешано пресловутое клеймо «Семья врага народа», которое многие годы давило на нашу психику, угнетало наше моральное достоинство. От нас отвернулись родственники и все знакомые. Часто приходилось слышать реплику по своему адресу: «Ты – сын врага народа», это меня приводило в отчаянье и заставляло вступать в драку» (ГАПО. Ф.719. Оп.1. Д.362. Л.11-13).

В доме Сутжана Жусупбекова часто бывали известные учителя, врачи, акыны и поэты. Так, в гостях у него бывал Сабит Донентаев, Иса Байзаков, он был знаком с Майрой

¹² Тюрьма в г. Павлодаре, находилась на углу улиц Лермонтова и Ленина (до 1919 г. – Владимирская, с 2018 г. – ул. Астана). За цвет камня, из которого она была построена, получила в народе название «белой тюрьмы». В ней содержались лица, осужденные за уголовные преступления, а также противники царского режима – народники, социал-демократы, польские революционеры, большевики. В 1930-1950-х гг. здесь отбывали наказание репрессированные жители г. Павлодара и области, а также высланные сюда политические заключенные. Снесена в начале 1980-х гг.

Увалиевой и др., дружил с Султанмахмутом Торайгыровым, Сабитом Донентаевым и очень высоко ценил их творчество, а с последним был хорошим товарищем и почти ровесником. Их взаимное острословие и дружеская шутка доставляла семье большую радость, и создавали теплую обстановку.

С. Жусупбеков и сам был хорошим знатоком и прекрасным рассказчиком произведений казахского устного народного творчества, мог часами рассказывать взрослым и детям сказки, читать наизусть исторические поэмы казахские исторические эпосы, народные предания, легенды без устали. В годы студенчества его сын, Салим, случайно встретил человека, который сидел вместе с его отцом в 1937 г. в общей камере в «белой тюрьме». «Узнав о том, что я сын Жусупбекова Сутжана, рассказал мне, как мой отец успокаивал всех в камере, что это временно, что это ошибка, что скоро освободят всех потому, что все мы честные люди перед Советской властью. Он также говорил и о том, что отец мой все эти дни рассказывал сидящим в камере сказки, читал наизусть поэмы, исторические эпосы, отвлекая людей от грустных мыслей. Он очень высоко отозвался об отце. Узнав, что я его сын, незнакомый человек прослезился и в благодарность поцеловал меня в лоб», – вспоминал Сутжан Жусупбеков (ГАПО. Ф.719. Оп.1. Д.362. Л.11-13.).

Таким образом, введение в научный оборот и изучение ранее не доступных для исследователей архивных документов, в том числе партийных, исполнительных органов, прокуратуры, дает возможность расширить представление о личностях деятелей движения Алаш, пополнить галерею исторических портретов, пролить свет на судьбы многих представителей казахской интеллигенции, дать справедливую оценку вкладу представителей движения Алаш в борьбу за независимость. Также архивные источники содержат информацию о характере следствия, условиях содержания в лагерях и тюрьмах, о партийном порицании представителей национального движения, репрессиях в отношении борцов за свободу, их дальнейшей судьбе, о политическом преследовании бывших оппозиционеров и партийно-советских кадров, объявленных в конце 1930-х гг. буржуазными националистами.

Литература

Алаш қозғалысы – Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. 1 т. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. Алматы. Алаш, 2004: 552 бет; 2 т. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Декабрь 1917 г. – май 1920 г. – Алматы. Алаш, 2005:496 бет; Т. 3. Кн. 1. Сәуір 1920–1928 жж. Апрель 1920–1928 гг. Алматы. Ел-шежіре, 2007: 304 бет; Т. 3. Кн. 2. Қаңтар 1929 ж. – шілде 1938 ж. Январь 1929 – июль 1938 гг. Алматы. Ел-шежіре, 2007: 344 бет; Т. 4. 1918 – 2007 гг. Алматы. Ел-шежіре, 2008: 472 бет.

Алаштың алыптары, 2017 – Алаштың алыптары. Фотоқұжаттық альбомы Алашорда үкіметінің 100 жылдығына арналады. Семей қ., 2017: 150 бет.

Аманжолова, 1993 – Аманжолова Д. Партия «Алаш»: история и историография. Семипалатинск, 1993; Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения «Алаш». Москва, 1994; Нурпеисов К. «Алаш һәм Алашорда». Алматы, 1995; Койгельдиев М. «Алаш қозғалысы» (Движение «Алаш»). Алматы, 1995.

ГАПО – Государственный архив Павлодарской области.

Забвению..., 1997 – Забвению не подлежит. Сост. Афанасьева Е.К., Бобрешова О.В., Болтина В.Д., Есимханова К.О., Жанарбаева Г.Е., Игибаева Р.Е., Макажанова К.Г., Тереник М.С. кандидат исторических наук, Шевелёва Л.В. Павлодар.НПФ «ЭКО», 1997: 260 с.

Сдыков, 2012 – История Западного отделения Алаш-Орды. Сост. М.Н. Сдыков (и др.). Уральск. (б. и.) Том 1. Сборник документов и материалов, 2012: 464 с.; Том 2. Сборник научных статей, 2012: 331 с.

References

Алаш қозғалысы – Алаш қозғалысы. Қујаттар мен материалдар жинағы. Dvijenie Alaş. Sbornik dokumentov i materialov. (Alash movement. Collection of documents and materials). 1 t. Säwir 1901 j. – jeltoksan 1917 j. – Aprel 1901 g. – dekabr 1917 g. Almatı: Alaş, 2004. – 552 bet; 2 t. Jeltoksan 1917 j. – mamır 1920 j. Dekabr 1917 g. – may 1920 g. – Almatı: Alaş, 2005. 496 bet; T. 3. Kn. 1. Säwir 1920–1928 jj. Aprel 1920 – 1928 gg. Almatı: El-şejire, 2007. 304 bet; T. 3. Kn. 2. Qantar 1929 j. – şilde 1938 j. Yanvar 1929 – iyul 1938 gg. / Almatı: El-şejire, 2007. 344 bet; T. 4. 1918 – 2007 gg. Almatı: El-şejire, 2008. 472 bet. (in Russian)

Alastiñ alıptarı, 2017 – «Alastiñ alıptarı». Fotoqujattıq albomi Alashorda ukimetinin 100 jildigina arnaladi («Giants of Alash». The photo album is dedicated to the 100th anniversary of the Alashorda government). – Semey q. 2017. – 150 s. (In Kazakh, in Russian)

Amanzholova, 1993 – Amanzholova D. Partiya «Alash»: istoriya i istoriografiya (Alash Party: history and historiography). Semipalatinsk, 1993 (in Russian); Amanzholova D. Kazakhskiy avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya «Alash» (Kazakh autonomism and Russia. History of the Alash movement). Moskva, 1994 (in Russian); Nurpeisov K. «Алаш һәм Алашорда» (Alash and Alashorda). Almaty, 1995 (In Kazakh); Koygel'diyev M. «Alash kozgalysy» (Dvizheniye «Alash») (Movement «Alash»). Almaty, 1995. (in Russian)

GAPO – Gosudarstvennyy arkhiv Pavlodarskoy oblasti (The State Archive of the Pavlodar region).

Zabveniyu..., 1997 – Zabveniyu ne podlezhit (Impossible to forget). / Sost. Afanas'yeva Ye.K., Bobreshova O.V., Boltina V.D., Yesimkhanova K.O., Zhanarbayeva G.Ye., Igbayeva R.Ye., Makazhanova K.G., Terenik M.S., – Pavlodar: NPF «EKO», 1997. (in Russian)

Sdykov, 2012 – Istoriya Zapadnogo otdeleniya Alash-Ordy (History of the Western Branch of Alash-Orda) / Cost. M.N. Sdykov (i dr.). Uralsk: (b. i.), 2012. – Tom 1: Sbornik dokumentov i materialov – 464 s.; Tom 2: Sbornik nauchnykh statey. (in Russian)

УДК / UDC 004.056

Prospects of normative documents development for regulation electronic document management in Kazakhstan and China

Zhangga¹¹PhD student of the Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article discusses the impact of the global Internet on the development of the information society and the necessity of digitalization for the economic progress of Kazakhstan and China. It highlights issues of the digital divide, data security threats, and cross-border information exchange, which are not fully addressed by the current legislation of these countries. The article examines the need to improve regulatory acts in the field of electronic document management, establish international cooperation agreements, and train specialists in the context of technological transformations. Special attention is given to the prospects for developing regulatory documents for electronic document management in Kazakhstan and China in the context of building the Digital Silk Road.

Keywords: legislation, electronic document management, digitalization, Kazakhstan, China

Қазақстан мен Қытайда электронды құжат айналымын реттеу бойынша нормативтік құжаттарды әзірлеу перспективалары

Чжанга¹¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Тарих факультетінің докторанты

Аннотация. Мақалада ғаламдық интернеттің ақпараттық қоғамның дамуына әсері және Қазақстан мен Қытайдың экономикалық прогресі үшін цифрландырудың қажеттілігі талқыланады. Осы елдердің қолданыстағы заңнамаларында технологиялық алшақтық, деректер қауіпсіздігіне төнетін қауіптер және трансшекаралық ақпарат алмасу мәселелері назарға алынды. Мақалада электрондық құжат айналымы саласындағы нормативтік актілерді жетілдіру, халықаралық ынтымақтастық туралы келісімдер жасау және технологиялық трансформация жағдайында мамандарды даярлау қажеттілігі қарастырылады. Сонымен қатар, цифрлы Жібек жолын құру аясында Қазақстан мен Қытайдағы электрондық құжат айналымын реттеу бойынша нормативтік құжаттарды әзірлеу перспективаларына ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: заңнама, электрондық құжат айналымы, цифрландыру, Қазақстан, Қытай

Перспективы развития нормативных документов по регулированию электронного документооборота в Казахстане и Китае

Чжанга¹¹докторант Исторического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби

Аннотация. В статье раскрывается влияние глобальной сети интернет на развитие информационного общества и необходимость цифровизации для экономического прогресса Казахстана и Китая. Уделяется внимание вопросам технологического

разрыва, угроз безопасности данных и трансграничного обмена информацией, которые не полностью охвачены текущим законодательством этих стран. Рассматривается необходимость совершенствования нормативных актов в сфере электронного документооборота, заключения международных соглашений о сотрудничестве и подготовки специалистов в условиях цифровой трансформации. Особое внимание уделяется перспективам развития нормативных документов по регулированию электронного документооборота в Казахстане и Китае в контексте строительства Цифрового шелкового пути.

Ключевые слова: законодательство, электронный документооборот, цифровизация, Казахстан, Китай

The development of digital technologies and the cross-border flow of data has led to a global change known as ‘digital transformation’, which has provided people with a whole new experience of life, such as the ease of information transfer and simplified ways of communicating. This transformation has fueled the rapid development of global trade in digital services, while generating disputes related to trade in digital services. Kazakhstan has recognized the importance of digitalization by actively promoting legislation in this area and exploring new approaches and planning at the law and policy level.

In the area of digital security, extremist groups use the web to recruit new members, which threatens data security at both the personal and national level. The government of Kazakhstan actively blocks extremist websites and resources, emphasizing the importance of attention to activities in the digital space. Laws such as “On Personal Data and its Protection” and “On Electronic Documents and Digital Signatures” strengthen the security management of personal data and digital signatures, emphasizing the secure interaction of information.

In the issue of cross-border data transfer, the problem arises from the conflict between freedom of data transfer and digital security. Kazakhstan’s legislation seeks to ensure data security by strictly regulating access to and use of personal data. This leads to difficulties in handling data and affects the protection of personal data as well as dispute resolution in international digital trade.

On the issue of the digital divide, despite realizing the need for a solution, Kazakhstan has yet to develop specific legislative or administrative measures. The President emphasized the need to improve access to quality internet, especially in rural areas. While Kazakhstan has made some progress in digitalization, the country has many challenges to overcome in the areas of digital security, cross-border data transfer and the digital divide, requiring further development of policies and measures.

On 19 February 2020, an expert roundtable on “Kazakhstan-Germany Cooperation in Digitalization” was organized jointly by the Konrad Adenauer Foundation and regional cluster funds in Almaty. This was the third meeting organized by the Konrad Adenauer Foundation on the topic of cooperation between Kazakhstan and Europe, with a focus on exploring the risks and opportunities of cooperation between Europe and Kazakhstan within the framework of the One Belt, One Road initiative. During the discussion, experts expressed their views on promising areas of cooperation in the digitalization of the economy, particularly focusing on the application of artificial intelligence in agriculture and industry, as well as the development of logistics (Konrad Adenauer Foundation, 2020).

In October 2023, the Head of State of the Republic of Kazakhstan Kasym Zhomart Tokayev met with the CEO of TikTok Zhou Shouzi, the parties considered issues of cooperation in the creative industry, research in the field of artificial intelligence, and e-commerce development. In turn, Zhou Shouzi talked about the implementation of the TikTok Startup Academy project together with Astana Hub – an exclusive educational program for Kazakhstani startups. In

addition, a TikTok Startup Valley competition was organized as part of the partnership (zakon_kaz, 2023).

In the area of digitalization legislation, Kazakhstan is ahead of the other four Central Asian countries, but at the international level is still at an early stage. Legislative provisions on “digitalization” or “informatization” are scattered in laws such as the “Law on Entrepreneurship of the Republic of Kazakhstan”, the “Law on Electronic Documents and Electronic Digital Signature”, the “Law on Communications”, the “Law on Education”, the “Law on Personal Data and their Protection” and the “Law on Informatization”. In Kazakhstan, the basis for digitalization is the “Law on Informatization”, which entered into force on 1 January 2016, and the “Amendments to the legislation of the Republic of Kazakhstan on digital technologies”, which entered into force on 5 July 2020 (the “Amendments”). These Amendments represent amendments and additions to certain legislative acts of Kazakhstan relating to digital governance, among which the “Law on Informatization” has undergone the greatest changes.

“The Informatization Law aims to strengthen the informatization process of the state by introducing advanced systems in line with international standards through legislative measures. This is achieved through the use of informatization tools, the establishment of information service models and the formation of open government. These measures are expected to promote the development of the local information and communication technology (ICT) industry, save budgetary funds for the purchase of licensed software, equipment and related software systems, ensure the information security of government agencies and increase citizens’ awareness and competence in the field of information security. “Amendments” have amended 35 legislative acts, with the development of digitalization reflected in the following four aspects:

a) The digital security dimension of the state

The amended “Law on Informatization” requires that all websites registered in the national and territorial top-level domains .KZ and .KAZ, have an SSL (Secure Socket Layer) certificate, which provides authentication of the website and activates the encrypted connection. An SSL certificate confirms that, at the time of its issuance, the web hosting provider has proven ownership of the relevant domain name to the issuing authority. Web hosting providers can issue SSL certificates for free or for a fee. Previously, website owners with .KZ and .KAZ could obtain an SSL certificate at will. In addition, the first article of the “Law on Informatization” defines many concepts, including information security, which is defined as management and interagency coordination in the field of information security by an authorized body using established algorithms for encryption and data processing; the “Institute for State Development in the Field of Information Security” is described as a legal entity defined by the government of the Republic of Kazakhstan to develop information security and electronic

Article 9 of the “Law on Informatization” is supplemented with provisions on access to facilities, workplaces and operators. In particular, it specifies the authority to determine the objects related to the key information and communication infrastructure; providing workplaces for employees of the National Centre for Coordination of Information Security, who can use the information infrastructure, except for authorized bodies, regulating, controlling and supervising the financial market and financial institutions, as well as an exception for special state bodies of the Republic of Kazakhstan; providing operators with access to el.

The amended “Law on Informatization” further clarifies the responsibilities of departments and authorized bodies, strengthens the country’s digital security and cybersecurity measures at the hardware and software level. However, provisions regarding “information security threats” remain insufficiently specified, and there is no indication of how “proposals to eliminate these threats” should be implemented (Information, 2023).

b) The e-government dimension

In the e-government aspect, the “Law on Informatization” is amended in Articles 44 and

54. Specifically, Article 44 restricts non-state information systems: they can only integrate with the information systems of state agencies through external e-government gateways or e-government payment gateways (for payment), according to the rules for the integration of e-government information institutions. Article 54 is supplemented by two paragraphs that require owners and operators of non-state information systems, as well as owners and operators of key information and communication infrastructure, to comply with uniform information and communication technology and information security requirements and to ensure interaction with the National Information Security Coordination Centre. Owners or operators of non-State information systems that integrate with the information systems of State bodies must, prior to integration, take measures to comply with uniform information and legal norms, establish their own information security centers or acquire third-party services, and ensure interaction with the National Centre for Information Security Coordination; owners or operators of key information and communication infrastructure, except for State bodies, local and regional information security centers, and the National Centre for Information Security Coordination.

c) Aspect of personal data protection

The amendment to the “Law on Personal Data and their Protection” is particularly concerned with Article 17 on de-identification of personal data, reflecting the importance of the principle of depersonalization in the data management process. This principle, consonant with Max Weber’s characterization of the ideal administrative organization, emphasizes that management should avoid subjective personal factors and be based on a general distrust of society. In particular, according to this paragraph, when collecting and processing personal data for statistics, sociology, science, market research, etc., owners, operators and third parties transmitting personal data must depersonalize the data in accordance with established rules. This includes de-identification of personal data so that data processing activities cannot be directly linked to the identity of the individual.

In addition, e-government information and communication infrastructure operators are also obliged to depersonalize personal data in electronic information resources designed for data analysis, according to the rules approved by the authorized information authority. Data de-personalization is not required only in cases where the collection, processing, storage and transmission of personal data are necessary for the performance of the functions of public authorities.

The essence of these provisions is to maximise the protection of privacy and data security while ensuring that social and scientific data needs are met. This not only reflects respect for individual rights, but also demonstrates an important principle of modern data management: the effective use of data while respecting privacy rights to support social development.

d) Aspects of electronic signatures and authentication of electronic documents

Amendments to the “Law on Electronic Documents and Digital Signatures” were introduced to adapt to the new requirements of the digital environment. One of the key changes concerns the definition of “certificate of registration”. In the revised Article 1, a certificate of registration is now defined as an electronic document issued by an accredited center to prove that a digital signature complies with legal requirements. This change reflects the increased rigor in the authentication process of an electronic signature, ensuring its legality and security.

Through this change, the law more clearly defines the role and responsibilities of accredited centers in the digital signature process, highlighting the standards that accredited centers must follow to ensure the reliability of digital signatures. This adjustment contributes to increasing the applicability and credibility of electronic documents and digital signatures in legal and commercial transactions.

The amendments further clarify the provisions of the “Law on Electronic Documents and Digital Signatures” regarding the management of digital signatures. In particular:

Article 5, paragraph 1, added provisions on the rules for the creation, use and storage of private keys for digital signatures. These rules must be agreed and approved with the competent authority in the field of information security to ensure that activities in verification centers comply with established security standards.

Article 13 was amended with respect to the recognition of foreign digital signatures, establishing the following conditions for their recognition in Kazakhstan:

- I. The foreign digital signature must be certified by a trusted third party recognized by Kazakhstan.
- II. The person signing an electronic document shall effectively control the private key of the foreign digital signature.
- III. The use of a foreign digital signature must correspond to the information specified in the certificate of registration.
- IV. A foreign digital signature must be created in a foreign certification center registered or recognized in Kazakhstan.

These changes are aimed at strengthening the management of private digital signature keys and ensuring that foreign digital signatures meeting certain conditions can be effectively recognized in Kazakhstan, thereby contributing to the security and convenience of international electronic commerce and data exchange.

With the steady development of globalization of digital services, Kazakhstan faces challenges related to underdeveloped digital technologies, protection of personal data and ensuring national data security. To further develop digital trade in services and integrate the country's economy into the global economy, Kazakhstan needs to improve its domestic legislation on digital security, promote regional integration, develop legal personnel in the field of digital technologies and actively participate in the creation of a legal framework for the digital community.

First, Kazakhstan should learn from and adapt international experience, clarifying the boundaries of state sovereignty over data and opening access to data in a reasonable and organized manner, while improving relevant legislation. For example, the European Union's "Digital Services Law" and China's "Data Security Law," which strengthen network oversight and ensure data security, can be taken as examples.

Second, to overcome the digital divide and stimulate quality economic development, Kazakhstan needs to improve competition law, breaking down regional barriers and promoting regional integration. This includes regulation of monopolistic behavior in the market, unfair competition and administrative monopolism.

Further, for further innovative development and advancement in digital technologies, Kazakhstan needs to develop a professional workforce. This implies raising the level of education, creating professional platforms for training and acquiring new knowledge, as well as state support for financing and legislative regulation of professional development.

Finally, Kazakhstan should actively participate in the creation of a legal framework for the digital community, seeking to harmonize domestic and international policies. Within the framework of international cooperation, especially in the context of the "One Belt, One Road" and the Shanghai Cooperation Organization, the country can promote digital trade in services by establishing coordination of legal regulation and supervisory policies.

Thus, by implementing these measures, Kazakhstan will be able to effectively protect personal and national data, contributing to the digital transformation of the economy and international integration.

China has made significant progress in the development of regulations for electronic document management. Government authorities have introduced a series of policies and regulations, such as the "Archives Law of the People's Republic of China", "Electronic File

Management Methods”, which provide the legal basis and regulatory guidelines for electronic document management. In the technical aspect, China uses modern information technology such as big data, cloud computing and artificial intelligence to build an efficient electronic document management system, realizing the automation and intellectualization of electronic document management.

Cloud computing technology enables electronic document management systems to provide flexible storage and computing resources, supporting large-scale file storage and rapid access. Electronic document management services on a cloud platform can provide centralized data storage, backup and recovery, ensuring the safety and security of files. For example, government agencies and enterprises in China widely use cloud services to build electronic document management systems, sharing and collaborating files between different departments and regions through the cloud platform, which improves work efficiency.

Big data technology is used in electronic document management to process and analyses huge amounts of data. Through data analysis and research, valuable decision-supporting information is extracted. Big data analysis tools can be used to analyses the usage and circulation patterns of documents in the electronic document management system, identify bottlenecks and risks in the management process, which serves as a basis for optimizing management processes and improving file security.

Blockchain provides a data management method that is immutable and easily verifiable, which is suitable for storing and auditing electronic files, increasing their security and transparency. In the processes of electronic file storage, copyright protection and transactions, the establishment of a blockchain-based electronic file management platform ensures the authenticity and irrefutability of files.

Artificial intelligence technologies, especially natural language processing and machine learning, are applied in electronic document management for automatic classification, indexing and annotation extraction, improving the accuracy and efficiency of file retrieval. With the help of artificial intelligence algorithms, the contents of electronic documents can be automatically recognized and classified, providing support for intelligent search and fast access, which greatly enhances the level of intellectualization of electronic document management.

Mobile Internet technology enables electronic document management systems to support access and operations via mobile devices, meeting the needs of users to access and process files anytime and anywhere. The development of mobile applications or portals allows employees to access the electronic document management system via smartphones or tablets, performing remote and mobile work.

In practice, China has already established a fairly mature electronic document management system, which enables the government and enterprises to efficiently store, retrieve and exchange electronic files. However, the implementation of electronic document management still faces challenges such as uneven development among regions and insufficient interconnection between systems.

To address the uneven geographical development of electronic document management in China, in 2017, the National Archives Administration issued the “Measures for the Construction and Management of Regional Preservation Centers for Valuable National Archives” for the first time (National Archives Administration of China, 2017, on the basis of which, in accordance with the provisions of the General Plan for the Protection and Development of Valuable National Archives during the “13th Five-Year Plan” period, since 2018, the State Archives Administration has established six regional centers for the protection of valuable national archives (hereinafter referred to as “Protection Centers”) based on regional archives in Liaoning, Guangdong, Beijing, Zhejiang, Yunnan, Xinjiang, etc., respectively. “Protection Centers”), spreading to the northeast, central and south, north, east, southwest and northwest regions respectively. After several

years of preparation and construction, the six Protection Centers have largely completed infrastructure construction and technical staffing, and are gradually being put into operation.

From September to October 2021, the Conservation Centre (Xinjiang Uygur Autonomous Region Archives) and the Conservation Centre (Beijing Municipal Archives) took the lead in organizing a training course on archival protection technology for the Northwest and North China regions. The Northwest Region Archives Protection Technology Training Course was held in Urumqi city in late September, with 49 participants from five provinces and regions of Northwest China, Xinjiang Production and Construction Corps, Xinjiang Military District and Xinjiang cities and counties. The content of the course mainly refers to the restoration of paper archives, explanation of archive modelling technology and practical training. The training course in North China was held in late October in Hohhot, with regional archives from Beijing, Tianjin, Hebei, Shaanxi, Inner Mongolia, Liaoning, Zhejiang, Guangdong, Yunnan, Xinjiang, and Tibet participating. The two trainings achieved good results, the training program meets the actual work requirements, the technical explanation and actual operation are closely combined, not only for the students to deepen professional knowledge, but also for the trainees to further establish a platform of exchange and discussion. The trainees expressed their confidence that they have learnt a lot, and will effectively use the training results in their practical work, and teach them to other archives staff, so as to enhance the effectiveness of extended training (National Archives Administration of China, 2021).

To solve the problems of insufficient interconnection between systems, from 7 to 10 August 2023 in Jinan City, Shandong Province, the Department of Archives Business Management (Office) of the State Archives Administration held a national training course on archival informatization of institutions, with the aim of improving the capacity of construction and management of archival informatization and better promoting the archival work in institutions in the new era, as well as supporting the correct and innovative development.

In terms of professional training, the Department of Archives of the People's University of China has launched China's first one-year Master of Archival Administration (MAA) program, which aims to "nurture archival management professionals at the forefront of the times". The program aims to adapt to the changing needs of archival management in digital continuity, data management, intelligent archival records management and knowledge services, effectively improve the academic and business level of professional staff of archival management departments and comprehensive archives at all levels, and conduct valuable research to build and improve the disciplinary system of archival management, academic system and discourse system with Chinese characteristics (National Archives Administration of China, 2023).

To conclude this subsection, it should be emphasized that in the context of globalization of trade in digital services, it is not enough for Kazakhstan to limit itself to regional integration within the country. It is necessary to actively cooperate with neighboring countries, especially China, to achieve broader international regional integration. Such cross-border cooperation will not only open up economic and technological opportunities for Kazakhstan, but will also help it better face the challenges and competition in international trade in digital services. Efforts to strengthen cooperation with members of the Shanghai Cooperation Organization, especially in the transport and communications sectors, will enable Kazakhstan to integrate more effectively into the global digital economy and contribute to the country's sustainable development.

The global practice of legal regulation of electronic document flow demonstrates the diversity of approaches and solutions aimed at adapting legislation to rapidly changing technologies and the needs of the economy. Despite differences in national legal systems, there is a common endeavor to create a universal framework that would ensure the legal significance of electronic documents and transactions on a par with traditional paper-based processes. In this context, several key aspects of the global practice of legal regulation of electronic document flow can be identified.

Artificial intelligence, big data, blockchain, 5G communication technology and a number of new technologies, as well as constantly generated and updated new Technologies give another impetus to the development of the information revolution at the present stage. At the same time, it has further instigated changes in document management in various fields. In this regard, an important topic of related disciplines has become an important topic for each country to address different areas of electronic documents to ensure more efficient, secure and sustainable management of them. One of the integral topics in the field of electronic document management is the legislative regulation of electronic document management.

At the international level, agreements and standards such as the UN Model Law on Electronic Commerce (1996) and the UN Model Law on Electronic Signatures (2001) play a significant role and serve as the basis for many national legislations. These documents offer guidance on the legal recognition of electronic documents and signatures, providing a basis for harmonization of legal norms in different countries.

Most countries have enacted legislation recognizing the legal significance of electronic documents and electronic signatures. Examples include the US Electronic Signatures in Global and National Commerce Act (ESIGN, 2000) and the EU Directive on Electronic Identification and Trust Services for Electronic Transactions in the Internal Market (eIDAS, 2014). These laws provide the legal framework for the use of electronic signatures and documents by defining the requirements for their creation, storage and exchange.

Thus, the USA, as a leading country in the field of technological innovations, is attentive to the development and implementation of regulations governing electronic document management. Let us focus on some of the key regulations governing electronic document management in the US, their significance and impact on business and government.

The first and perhaps best-known act is 21 CFR Part 11, "Electronic Records; Electronic Signatures," developed by the Federal Food and Drug Administration (FDA). This regulation had a revolutionary impact on the pharmaceutical, biotechnology, medical and other related industries by defining requirements for electronic records and electronic signatures. Its primary goal was to ensure that electronic documents and signatures are legally recognized on par with their paper counterparts, greatly simplifying document approval, recordkeeping and archiving procedures (Electronic records, 1997).

Another important regulation, 36 CFR Part 1236, "Electronic Records Management," establishes electronic records management standards for federal agencies. This regulation emphasizes the need to assign unique identifiers to each record to facilitate better control of records. It also includes requirements for the retention and destruction of electronic records, which is critical to ensure legal compliance and protection of confidential information (Electronic records management, 2009).

In addition to these regulations, Universal Electronic Records Management (ERM) Requirements is a set of electronic records management requirements based on existing laws, standards, and guidelines from the National Archives of the United States (NARA). These requirements serve as a basis for agencies to develop system requirements for records management, helping to unify and streamline processes across agencies and organizations (ERM Requirements, 2017).

These regulations play a key role in shaping the modern electronic document management infrastructure in the United States. They not only provide a legal framework for the use of electronic documents and signatures, but also help to improve records management, reduce costs and ensure a high level of security and confidentiality of information. In an era of digitalization and globalization, such regulations are becoming not just legal documents, but an important element of sustainable development and competitiveness in the global marketplace.

One of the cornerstones of the legal regulation of electronic document management in the

EU is the eIDAS Regulation (EU Regulation No 910/2014). This regulation establishes common requirements for electronic signatures, electronic identification and trust services, ensuring their mutual recognition and legal validity within the EU. The eIDAS Regulation creates a reliable basis for secure electronic transactions between citizens, businesses and public authorities, contributing to the development of a single digital marketplace (Electronic Signature Laws & Regulations, 2023).

Another significant initiative is the development of a European Digital Identity, providing EU citizens and residents with a personal digital wallet for online identification and personal data management. This initiative aims to simplify access to various online and offline services across the EU, while guaranteeing a high level of personal data protection and user control over their information (European e-ID – Recommendation, 2021).

The following directive 2014/55/EU on electronic invoicing in public procurement incentivizes the transition to electronic document management in public procurement by requiring public and municipal authorities in the EU to accept and process electronic invoices. This ensures unification and standardization of processes, contributing to a more efficient and transparent use of public funds (European standard on eInvoicing, 2024).

These measures have far-reaching implications for the future of the digital society in Europe, promising a more integrated and innovative economic space. Most importantly, these regulations ensure a high level of trust and security, which is critical for the sustainable development of the digital economy.

In the context of globalization and digitalization, these initiatives underline the leading role of the European Union in developing standards for a digital future that can serve as an example for other regions. Continuing on this path will require concerted efforts by all stakeholders, including public authorities, business and civil society, to ensure harmonization of technological and legal standards at the international level.

The EU's e-document regulations thus open up new opportunities to strengthen the Digital Single Market, fostering innovation, improving access to services and enhancing the efficiency of business and public administration. This is a key step towards a more open, accessible and secure digital future for all European citizens.

In Russia, electronic document management (EDM) is regulated through several key regulations and recommendations that cover various aspects of the use, exchange and storage of electronic documents in different areas of activity, including personnel records management and tax reporting.

One of the significant documents regulating HR EDI is Federal Law No. 377-FZ of 22 November 2021, which introduces amendments to the Labour Code of the Russian Federation, in particular, adding Articles 22.1–22.3. These amendments allow employers to switch to electronic document management in HR records management at their own discretion, providing the opportunity to use both public and private information systems to exchange and store HR documents electronically. At the same time, the law establishes a framework for the use of electronic signatures in the EDI process, emphasizing the importance of ensuring the authenticity and integrity of documents (ФЗ №377, 2021).

The Federal Tax Service (FTS) of Russia also plays a significant role in the development of electronic document flow by approving recommendations aimed at standardizing work with electronic documents. These recommendations include methodological guidelines for the development, description, verification, approval and publication of electronic document formats, as well as the procedure for exchanging electronic documents between business entities or individuals. The main purpose of these recommendations is to optimize work with documents through their digitalization, which allows to significantly reduce time costs associated with document processing (Recommendations on electronic document management, 2024).

In Japan, the regulation of electronic document management and electronic signatures is mainly based on the “Electronic Signatures and Certification Business Law” (Law No. 102 of 31 May 2000), known as the Electronic Signature Law. This law determines that electronic signatures, if certain criteria are fulfilled, have the same legal effect as traditional handwritten signatures. The criteria include the ability to identify the creator of the data and verify the integrity of the signed data, as well as ensuring that the signature can only be executed by the signatory in a secure manner (法令検索. 電子署名及び認証業務に関する法律, 2024).

In addition, the “Electronic Books Preservation Act”, officially called the “Act on Methods of Preservation of Books and Documents” related to national tax prepared using computers, facilitates digital preservation of tax documents. It has been amended several times to simplify the requirements for electronic preservation of such documents. A significant revision has allowed images of receipts, invoices and estimates obtained through smartphones to be treated as official tax documents if they have a time stamp attached to them within three days of their creation or receipt. Nevertheless, most SMEs in Japan still rely on paper-based documentation, indicating a degree of resistance or difficulty in fully implementing electronic document management systems (法令検索. 電子計算機を使用して作成する国税関係帳簿書類の保存方法等の特例に関する法律, 2024).

In South Korea, electronic document management and electronic signatures are regulated by the “Framework for Electronic Documents and Transactions Act” (FAEDT) (Act 02-2110-3167, 2024) and the “Electronic Signatures Act” (ESA) (Act 044-202-6446, 2024). “The Electronic Signatures Act”, which was fully revised in 2020, defines an electronic signature as information in electronic form attached to an electronic document to identify the signatory and confirm the signing of the document by that signatory. Electronic signatures have the same legal force as ordinary signatures if they fulfil the established requirements. Since 2020, the public key certificate system has been abolished, making it easier to use different electronic signature methods without discrimination.

The legal framework around electronic signatures in Japan does not distinguish between certificate digital signatures and electronic signatures in terms of their legal validity. However, certain transactions, especially those involving the electronic filing of documents with government agencies, require certificate digital signatures authenticated by the Japanese Public Key Infrastructure (JPKI) or an authorized service provider. This includes transactions such as commercial registration, real estate registration and tax filings.

Contracts in Japan can generally be concluded using electronic signatures, except in specific cases requiring notarial documents or handwritten signatures. For example, notarial deeds, fixed-term land leases for business purposes, and wills must be in writing in accordance with applicable law (Electronic Books Preservation Act, 2020).

With the growth of electronic document flow, data protection and privacy issues are becoming increasingly important. In this regard, considerable attention is paid to the development of standards and mechanisms for the protection of personal information. The General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union, adopted in 2016, sets strict requirements for the processing of personal data, including data processed in electronic document management.

In order to facilitate international trade and co-operation, legal regulation of cross-border electronic document exchange is of particular importance. International initiatives and projects aimed at creating uniform standards and procedures for the exchange of electronic documents between countries play an important role in this aspect.

World practice demonstrates that legal regulation of electronic document management is in the process of constant development, reflecting the needs of the business world and society as a whole. Harmonization of national legislation with international standards and adaptation to new technologies are the key directions in the evolution of legal regulation in this area.

References

Konrad Adenauer Foundation, 2020 – Konrad Adenauer Foundation. Policy at the local level – current and problematic issues. Nur-Sultan, 2020. [electronic resource] (in Russian) https://www.kas.de/documents/266501/0/Publ_Kommunalpolitik+problemorientiert_Ru.pdf/3d48c4db-1901-febc-2ec3-542cca8839ea?version=1.0&t=1601525290265 (date of reference: 21.09.2023)

zakon_kaz, 2023 – zakon_kaz. Tokayev met with the CEO of TikTok, 2023. [electronic resource] (in Russian) <https://www.zakon.kz/obshestvo/6410133-tokaev-vstretilsya-s-gendirektorom-TikTok.html> (date of reference: 21.09.2023)

Information, 2023 – Information-legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan. On informatization, 2023. [electronic resource] (in Russian) <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1500000418/10.09.2023> (21.09.2023)

National Archives Administration of China, 2017 – National Archives Administration of China. Measures for the Construction and Management of Regional Centres for the Preservation of Valuable National Archives, 2017. [electronic resource] <https://www.saac.gov.cn/daj/gfxwj/201910/cc2a6fe2e75c443f8e6d6c55d8f53d5b/files/d55a246e4248499fba557883ae1de989.pdf> (date of reference: 05.04.2024)

National Archives Administration of China, 2021 – National Archives Administration of China. Regional State Centre for the Preservation of Important Archives Provides Training on Archival Preservation Technology in North and Northwest China, 2021. [electronic resource] <https://www.saac.gov.cn/daj/ywgzdt/202112/6e447a18b0f640e1abda439d519cb43e.shtml> (date of reference: 05.04.2024)

National Archives Administration of China, 2023 – National Archives Administration of China. NPC Graduate School of Archives launches the country's first "Master of Archival Affairs" (MAA) programme, 2023. [electronic resource] <https://www.saac.gov.cn/daj/c100166/202309/ff80078df1164080aa2110339352a806.shtml> (date of reference: 05.04.2024)

Electronic records, 1997 – The sites of National Archives of the USA. ELECTRONIC RECORDS; ELECTRONIC SIGNATURES, 1997. [electronic resource] <https://www.ecfr.gov/current/title-21/part-11> (date of access: 17.02.2024)

Electronic records management, 2009 – The sites of National Archives of USA. ELECTRONIC RECORDS MANAGEMENT, 2009. [electronic resource] <https://www.ecfr.gov/current/title-36/part-1236> (date of access: 17.02.2024)

ERM Requirements, 2017 – The sites of National Archives of the USA. Universal Electronic Records Management (ERM) Requirements, 2017. [electronic resource] <https://www.archives.gov/records-mgmt/policy/universalerrequirements> (date of access: 17.02.2024)

Electronic Signature Laws & Regulations, 2023 – European Union regulations and compliance. Electronic Signature Laws & Regulations - The European Union, 2023. [electronic resource] <https://helpx.adobe.com/content/help/en/legal/esignatures/regulations/european-union>. (date of access: 17.02.2024)

European e-ID – Recommendation, 2021 – European Commission. A trusted and secure European e-ID – Recommendation, 2021. [electronic resource] <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/trusted-and-secure-european-e-id-recommendation> (date of access: 17.02.2024)

European standard on eInvoicing, 2024 – Commission E. Obtaining a copy of the European standard on eInvoicing, 2024. [electronic resource] <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/sites/digital-building-blocks/sites/display/DIGITAL/Obtaining+a+copy+of+the+European+standard+on+eInvoicing> (date of access: 17.02.2024)

ФЗ №377, 2021 – State Duma. Федеральный закон от 22.11.2021 №377, ФЗ «О внесении-изменений в ТК РФ, 2021. [electronic resource] (in Russian) <https://buhguru>.

com/kadrovaya-rabota/zakon-2021-ob-elektronnom-kadrovom-dokumentooborote-kak-perejti.html (date of access: 18.02.2024)

Recommendations on electronic document management, 2024 – Tax. RU community of professionals. Recommendations on electronic document management approved, 2024. [electronic resource] (in Russian) https://nalog-nalog.ru/buhgalterskij_uchet/dokumenty_buhgalterskogo_ucheta/utverzhdenny-rekomendacii-po-elektronnomu-dokumentooborotu/ (date of access: 18.02.2024)

法令検索. 電子署名及び認証業務に関する法律, 2024 – 法令検索. 電子署名及び認証業務に関する法律, 2024. [electronic resource] (in Japanese) <https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=412AC0000000102> (date of access: 18.02.2024)

法令検索. 電子計算機を使用して作成する国税関係帳簿書類の保存方法等の特例に関する法律, 2024 – 法令検索. 電子計算機を使用して作成する国税関係帳簿書類の保存方法等の特例に関する法律, 2024. [electronic resource] (in Japanese) https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=410AC0000000025_20220401_502AC0000000008 (date of access: 22.02.2024)

Act 02-2110-3167, 2024 – Digital New Industrial Systems Division 2024. “전자문서 및 전자거래 기본법 [South Korea Electronic Documents Act] 02-2110-3167” Standart, Seoul, 2024

Act 044-202-6446, 2024 – Digital New Industrial Systems Division 2024. “South Korea Electronic Signature Act 044-202-6446” Standart, Seoul, 2024

19. Electronic Books Preservation Act, 2020 – Umeda S. Revised Enforcement Rule of the Electronic Books Preservation Act Seeks to Ease Requirements for Paperless Tax Documents, 2020. [electronic resource] <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2020-10-05/japan-revised-enforcement-rule-of-the-electronic-books-preservation-act-seeks-to-ease-requirements-for-paperless-tax-documents/> (date of access: 22.02.2024)

УДК 94(574.25) (093)

Жанқожа батыр туралы тарихи зерттеулердің ерекшеліктері (250 жылдығына орай)

Нұрлан Нұрмаханов¹

¹Болашақ университеті, Қазақстан, Қызылорда, аға оқытушысы, ф.ғ.к.,

Аннотация. Мақалада ел бостандығы үшін күрескен батыр Жанқожа Нұрмұхамедов туралы айтылады. Автор бұл тарихи тұлғаның халық поэзиясында көрініс тапқан ерлігі мен қаһармандығын ерекше атап өтеді. Сонымен қатар, мақалада елі үшін жанын қиған Жанқожа батырдың ер мінезі суреттеліп, оның жетекшілігімен жүргізілген қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы күресі де сөз болады.

Жанқожа Нұрмұхамедовтың есімі халық жадында сақталып, оның ұлт-азаттық қозғалыстағы рөлі Қазақстан тарихында ерекше орын алады.

Түйін сөздер: ұлттық-азаттық күрес, тарихи жыр, тарих қайраткерлері.

Особенности исторических исследований о Жанкоже батыре (к 250-летию со дня рождения)

Нурлан Нурмаханов¹

¹Университет Болашақ, Казахстан, Кызылорда, к.ф.н., старший преподаватель

Аннотация. В статье рассказывается о Жанкоже Нурмухамедове – герое, сражавшемся за свободу страны. Автор подчеркивает храбрость и героизм этой исторической фигуры, отраженные в народных стихах. Кроме того, в статье описывается характер Жанкожи батыра, который служил примером человека, отдавшего жизнь за страну, а также освещается борьба за независимость казахского народа под его предводительством.

Имя Жанкожи Нурмухамедова сохранилось в народной памяти, а его роль в национально-освободительном движении занимает особое место в истории Казахстана.

Ключевые слова: национально-освободительная борьба, исторические стихи, исторические личности.

Features of the historical research about Zhankozha batyr (dedication of the 250th anniversary)

Nurlan Nurmakhanov¹

¹Bolashak university, Kazakhstan, Kyzylorda, senior teacher, c.o.p.

Abstract: The article tells about Zhankozha Nurmukhamedov – a hero who fought for the freedom of the country. The author emphasizes the bravery and heroism of this historical figure, reflected in folk verses. In addition, the article describes the character of Zhankozha batyr, who served as an example of a man who gave his life for the country, and also highlights the struggle

for independence of the Kazakh people under his leadership.

The name of Zhankozha Nurmukhamedov is preserved in the national memory, and his role in the national liberation movement takes a special place in the history of Kazakhstan.

Keywords: national liberation struggle, historical verses, historical personalities.

Тәуелсіздік ұғымы қайбір ел болмасын аса қымбат. Ғасырлар бойы жасалған қазақ мемлекетінің арғы-бергі тарихына көз жүгіртсеңіз, ел тәуелсіздігі жолында талай қырғынды басынан кешірген қанды оқиғалардың қақ ортасында жан алып, жан беріскен батырлармен қатар салиқалы саясат арқасында ел бірлігін қатаң ұстаған данагөйлердің жүріп өткен жолына кезігесіз. Олардың әрбір қадамы кейінгіге шерлі шежіре, тағылымды тарих екенін бүгінгі тәуелсіздікке қолы жеткен ұрпағы білуі керек.

«Жаңа тәуелсіз заманасында көптеген қаһармандар тарихқа оралды, өлгендеріміз тірілді, есік алдында елеусіз қалғандар төрге шықты. Алайда осы бір ұлы дүрмекке оларды жүзге бөлу, тайпалық принцип ұстау сияқты бей-берекетсіз жағдайлар кездеседі. Шын мәнінде, ұлылар бір тайпаның, бір жүздің маңдайына сыймайды, олар ұлттың ұлылары, халық перзенттері, тарих қайраткерлері» (Қозыбаев, 1994: 92), – дейді тарихшы Манаш Қозыбаев. Расында, дүбірге толы XIX ғ. ұлын құлға, қызын күнге айналдырып, елдің тоз-тозын шығара тонап, мал-жанын алдына салып айдап, жерді бөліп алуға тырысқан сыртқы жаудың пәрменіне төтеп беріп, азулылармен алысқан халық батырлары – тарихи тұлғалар.

Ел басына күн туған кездерде, батырлық пен батылдықты, ерлік пен өрлікті, қайсарлық пен қаталдықты қатар ұстап, туған жерінің азаттығын аңсаған, Хиуа мен Қоқан хандықтарына, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қас қақпай қаруын сілтеген, жетпіс жыл бойы аттан түспей, ел бостандығы үшін күрескен батыр Жанқожа Нұрмұхамедұлының есімі халық жадында сақталып, оның тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күресі қазақ тарихында айрықша орын алады.

Жанқожа батыр 1774 ж. қазіргі Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Арықбалық ауылында дүниеге келген. Арғы әкесі Киікбай Әбілхайыр ханның тұсында әрі батыр, әрі би, өткір тілді адам болған. 1847 ж. Елекей сұлтан Қасымұлының Жанқожа батырға: «Менің атам Әбілқайыр хан болып тұрғанда, сенің атаң Киікбай әрі батыр, әрі би еді. Ол екеуі бірігіп, Сыр бойында көшіп жүрген қарақалпақтарды Хиуаға, Торғай мен Ырғыз бойына дейін жаулап келген қалмақтарды Қытай жеріне қуып салып еді», – деп жазған хатына қарағанда Жанқожаның бойындағы батырлық қасиеттің арғы тегінен дарығанын аңғарасың.

Батыр – тұлға. Халық батырларын жырларында дәріптеген ақындар мен жыраулар жұрт тыныштығын бұзған жауға қасарыса соққы беріп, ел бірлігін сақтап, ел тірегіне айналған қаһармандарға құрметпен қарауды болашақ ұрпаққа аманат етіп тапсырған. Батырлар жайында жазылған жырлар олардың биік тұлғасын, өр мінезін асқақтатып, халық үшін жанын берген, ұлт үшін аянбаған қаһармандық келбетін сипаттауының маңызы осында.

Білектілік пен жүректілік қанында бар бала Жанқожа жас кезінде өте сұсты, жанарынан жалын атып тұратын, ашуланғанда екі көзі қызарып, үнемі білегіне іліп жүретін кішкене айбалтасын шырқобелек айналдырып ысқырады екен. Бала кезінен-ақ батырлық мінезді таныта білген Жанқожа он бес жасында жасаған әділетсіздігі үшін Кіші жүз Шектілердің Құрманай, Құттық руларын басқаратын Қылышбайды айбалтамен бастан салып өтеді. Ал, 17 жасында Қоқан ханына арқа сүйеген қарақалпақ басшысы Тықы батырдың Жаңадария бойында қаласын бұзып, өзін жекпе-жекте өлтіреді. Бұдан кейінгі жетпіс жылдай ғұмырында Жанқожа батыр елінің бостандығы үшін жанын бере шайқасты. Оның дәлелі сол, бір жағынан, тарихшылардың жорық жолдарынан жазылған

тарихи деректері болса, екінші жағынан, Сыр еліне есімі мәшһүр ақын-шайырлар елі үшін төсін оққа тосқан батырын өз шығармаларына тиек еткен және жанында жүрген қарулас достары батырының батырлығын, ерлігін, азаматтығын халқына паш етіп көрсетуде артына еш өшпестей дүниелер – көлемді де оқиғалы тарихи жырлар қалдырған.

Жанқожаның ерлігін насихаттайтын жырлардың басында Мұсабай жыраудың «Жанқожа батырдың толғауы» тұрғанын ғалымдар мойындайды. Өздерінің батыр туралы жырларды талдаған еңбектерінде де ең әуелі осы жырды арқау етеді. Тек бұл Жанқожа батыр туралы тарихи жырлардың алғашқысы емес, Веселовскийдің жинағында берілген «Жанқожа батырдың толғауы» қазақ халқының ұлт-азаттық, бостандық жолындағы бұқаралық күресі сипатталған тарихи жырлардың ішінде алғаш баспа бетінде жарияланған нұсқаның бірі болғандықтан, оның орны ерекше» (Субханбердина, Сейфуллина, 1996: 13). «Жанқожа батыр толғауы» осылай жүз жыл әріде, өткен ғасырдың аяғында, нақты айтсақ, 1894 ж. Н.И. Веселовский баспа бетінде жарыққа шығарды. Бұл тарихи жырды Мұсабай жыраудан И.В. Аничков жазып алған.

Тарихи жырға тоқталмастан бұрын жырдың дүниеге келгенінен бастап қағаз бетіне түсіп таралуына септігін тигізген жоғарыда аты аталған үш есімнің кім екенін айтып өтелік. Мұсабай жырау Аманқұлұлы 1820 ж. Қазалы ауданы, Қазалыдан жеті-сегіз шақырымдай жердегі «Табанкөл» деген елді мекенде дүниеге келіп, 1909 ж. туған жерінде қайтыс болған. Жанқожа батырдың отаршылдыққа қарсы көтерілісі 1856–1857 жж. болса, Мұсабай жырау көп ұзамай тарихи жырды өмірге әкелді. Батыр ағасы туралы тарихи деректерге қанық, сол тарихи ортаның қақ ортасында жүрген жыраудың туған жерін жаудың табанында қалдырмай, туған елінің азаттығы үшін күрескен, халықтың қорғаушысы атанған батыр Жанқожа жайлы тарихи жыр жазуы заңды да.

Мұсабай үлгісі – Жанқожа батыр жайында жазылған тарихи жырдың алғашқысы. Жырды Мұсабай жыраудың аузынан жазып алған Иван Васильевич Аничков – шығысты зерттеген ғалым. Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін бітірген. Түркістан мен Орынбордың ғылыми мекемелерінде қызмет істеп, этнографиялық және археологиялық еңбектер қалдырған. И.В. Аничков 1893 ж. Шөмекей еліндегі Кәрібай деген кісінің (қазірде сол маңда «Кәрібай тамы» деген жер-су аты бар) Қуандарияда өткен асына барғанда жыраудың аузынан жазып алып, бір жылдан соң Қазан университеті жанындағы археология және этнография қоғамының хабарларында жариялайды. «Күллі қазақтың аты шулы батырлары мен сахара қаһармандарының санатына толық жатқызған», «қазақ халқының тарихында мәңгі қалуға хақы бар» Жанқожаның батырлығына бас иіп, «Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхамедұлы» атты тарихи очерк те жазды. Ол 1894 ж. Қазан университетінде жарық көрді. И.В. Аничковтың өзі де «Жанқожа батыр хиссасын 1894 ж. 7 сәуірде Сырдария облысы, Қазалы қаласындағы Мұсабай жыраудан араб әрпімен жазылған қолжазба түрінде алдым дейді» (Жиреншин, 1971: 113). Хатқа түскен есім осыдан кейін «қазақшаланып» Мұсабай болып айтылып та, жазылып та келеді. Тек 2005 ж. жарық көрген «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалықта «Жанқожа батыр» жырына түсініктеме берілгенде «Мұсабай жырау» деп көрсетілген.

Үшінші есім Николай Иванович Веселовский де – белгілі шығыс зерттеушісі. Ғалым Жанқожа батыр жайында жазылған Мұсабай жырау үлгісінің қазақ тіліндегі нұсқасы мен орыс тіліндегі аудармасын 1894 ж. Санкт-Петербургте жарық көрген, «қазақ әдебиеті тарихынан мол дерек беретін жоғарыда атап өткен» «Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае» деген кітабына енгізеді.

Баспа жүзін көрген тарихи жырдың бұл алғашқы сатысы болатын. «Жанқожа батырдың толғауын» Сәкен Сейфуллин 1926 ж. «Жаңа мектеп» журналының бесінші санында қайта түсініктемелермен бастырады. Одан әрі тарихи жырлар төңірегінде

қалам тартып жүрген әдебиетші-ғалымдар Ә. Қоңыратбаев, С. Садырбаев, Б. Шалабаев, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Н. Төреқұлов, Ғ. Ахмедов, Ж. Тілепов, Т. Қоңыратбаев Мұсабай жыраудың «Жанқожа батыр» толғауына соқпай өтпеген. Сонымен қатар Ұлттық Ғылым Академиясының қолжазбалар қорында Мұсабай жырау жырлаған бірнеше нұсқа бар.

Кеңестік дәуір Жанқожа батыр туралы айтуға кедергі келтірсе де, батыр туралы, оның ұлттық-азаттық көтерілісі жайлы тұңғыш зерттеуді Т. Шойынбаев жазды. «Восстание Сырдарьинских казахов» атты ғылыми еңбегі 1949 ж. жарық көрді. Бұл тұрғыда Е. Бекмаханов та алғашқы пікірін ашық білдірді. «Есет пен Жанқожаның күрестерінің мақсаты – патша басшылығы мен Қоқан, Хиуа хандықтарының қысымшылықтарына қарсы күрес», – деп жазғаны 1946 ж. еді. Ал, жырлар туралы Қызыл империя жақ аштырмады. Десек те батыр жайында жыр-дастандар жазыла берді. Оған Ғылым Академиясына жинақталған қолжазбалар дәлел бола алады. Жеке кітап болмаса да, жырларға тоқталып өткен мақалалар жарияланып тұрды. Мысал ретінде 1979 ж. жарық көрген «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» жинағына енген Н. Төреқұловтың батыр жайлы зерттеу мақаласын айта аламыз. Алайда бұл еңбектер толыққанды емес еді, тіпті кей еңбектерде Кеңестік саясаттың ықпалы көрініп тұрды. Ғылым Академиясына тапсырылған тарихи жырларға да «қызыл қаламның» сиясы тиді.

Жанқожа батыр жайлы тарихи жырлардың ішінде Мұсабай жыраудың толғауына зерттеушілер тоқталмай өтпейді. Жазушы Сәбит Мұқановтан бастап Ә. Қоңыратбаев, С. Садырбаев, Б. Шалабаев, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, қазіргі зерттеуші ғалымдар – Н. Төреқұлов, Ғ. Ахмедов, Ж. Тілепов, Т. Қоңыратбаевқа дейін Мұсабай жыры зерттеу нысанына айналған. Әсіресе, Ж. Тілепов «Елім деп еңіреп туған ерлер жыры», «Тарих пен әдебиет» атты еңбектерінде жыраудың әрбір шумағынан тарихи дерекпен астасқан батыр өмір сүрген заманның тынысын ашып көрсетіп, жан-жақты талдаған. Кей тұста оқырман тікелей қабылдау үшін тарихи деректерді сол қалпынша тізбектей баяндап, поэзияның ішкі иіріміне бағынбай, ырғақ пен ұйқастан ауытқыған тұстарының бар болуына қарамай, батырдың тұлғасын сомдап, тарихи бейнесін айшықтауда, қоғамдық-саяси жағдайларға баға беруде Мұсабай жырау аянып қалмаған. Жырды оқығанда мына жайтты ескерген жөн. Көркемдікпен қабат еркін баяндауға ұласқан, деректілікке иек артқан тарихи жырдың әрбір тармағына, әрбір шумағына көз жүгіртпей, көңіл тоқтатып, әрбір түйінді ойды тарихи деректермен ұштастыра өрбіткенде ғана тарихи шығарманың мазмұны айқындалып, Жанқожаның болмыс-бітімімен, мінез-құлқымен астасқан батырлық тұлғасын аша аламыз.

Жырда жарты ғасырға жуық тарихи оқиға ғана беріліп, XIX ғ. 60-жылдарына дейінгі қалыптасқан қазақ жеріндегі хал-ахуал, жер, ел үшін Жанқожаның ұлттық-азаттық күресі қара өлең ұйқасымен жырланады. XIX ғ. аяғында дүниеге келген жыр-толғауда қара өлең ұйқасының құрылысы сақталған.

Тарихи жырда елдік пен ерлік, тәуелсіздік пен бостандық тақырыбы өзек етілген. Ел тәуелсіздігі, жер бостандығы үшін ұлын құлға, қызын күңге айналдырғысы келген бодандық құрсауынан, отаршылдық қамытынан құтқарар тұста ел үшін жанын берер ер үлгісін көрсеткен Жанқожа батыр тұлғасы сомдалады.

Жырда Жанқожа қолының Бабажан бекпен соғысы баяндалады.

«Ауызын Жанқожаның алайын деп,

Қара сарт алып келді шекер, шайдан», – деп жырлайды Мұсабай жырау соғысуға себеп болған жайды баса көрсетіп.

Сыр бойындағы Бабажан бектің иелігінде Жанқожаның ағасы Ақмырза бағынып отырды. Ал, Жанқожа батыр ол кезде Қарақұм жағында, Елек өзенінің жағасын қыстап тұрды. Жұртына тісін батырған қорлығына көнбеген Ақмырза енді Жанқожадан көмек сұрайды. Бұдан хабардар болған Хиуа ханы қауіптеніп, Ақмырзаның қол-аяғын

байлатып, Сырдарияға тірілей лақтырғызады. Бірінен-бірі өткен зорлық пен қорлыққа шыдай алмаған Жанқожа батыр:

«Жазықсыз Ақмырзаны өлтірдің деп,
Көп қырды қайқы кірпік қара сартты.
Баласын Майқарадай ұстап алып.,
Алашты алты жүре аралатты».

«Қоқан, Хиуа, Бұқара хандықтарының осындай зорлық-зомбылықтарына қарсы Жетісу жерінде және Сыр бойында бірнеше шаруалар көтерілісі болған. Мәселен, 1858–1860, 1864 жж. батыр Сұраншы Ақынбекұлы басқарған Ұлы жүз қазақтарының, ал 1843–1845, 1856 жж. Жанқожа Нұрмұхамедұлы басқарған Кіші жүз қазақтарының қарулы көтерілістері болды... Елдің тәуелсіздік жолындағы күрестері біртіндеп бүкілхалықтық сипат алды» (Садырбаев, 1992: 41).

Бабажан бекінісіне бұзып-жарып кіріп, қысымшылықта отырған жұртына бостандық алып берген Жанқожа батырмен қатар Ақтан батырдың да есімі аталады. Тарихи деректер бойынша, әуелі бірінші қақпаны Ақтан батыр қирата кірсе, екіншісін Жанқожа батыр баса-көктеп алға ұмтылып, Хиуа әскерлерінің тас-талқанын шығарған. Бабажан бектің баласы Майқараны тұтқынға алып жұртына алып келгені жырда ашып айтылған. Бұл кез – 1843 ж. басы. Қазақстан тарихында Жанқожа батырдың Хиуа хандығымен күресі тайға таңба басқандай жазылған.

«Қазаққа сарт та қылды үлкендікті,
Көрмедік Жәкең барда еш кемдікті.
Қаласын Бабажанның бұзып алып,

Қазаққа алып берді бір теңдікті», – деп, Мұсабай жырау Жанқожа батырдың отаншылдық тұлғасына баға берген.

Жанқожа батырдың 1847 ж. 20 тамызда Райым бекінісінің бастығы подполковник Ерофеевке Хиуа феодалдарының қазақтарға шабуылы туралы жазған хатынан кейін-ақ орыс әскерлерінен көмек кешіккен жоқ. Өз мөрін басып Хиуа феодалдарының шабуылы туралы Ерофеевке жазған Жанқожа батырдың хатынан оның өз халқына жанашырлықпен қарап, сол жолда жауларымен күресуде патшалық Ресейден көмек сұрауға мәжбүр болған. Оның үстіне 1847 ж. жаз мезгіліндегі Арал-Қазалы маңындағы халықтың басына түскен ауыртпалық тарихи дерек ретінде хатта сақталған. Хаттың мазмұнынан екі жайтты аңғаруға болады. Біріншісі, хиуалықтардың озбырлығынан зәбір шеккен Сыр бойының халқы, екіншісі, халқына жаны ашып, қалай болғанда да құтқарудың жолын іздеген Жанқожа батырдың дипломатиялық қарым-қатынасты ұстануы.

Мұсабай жырау жырлаған тарихи жырдың соңы Жанқожа батырдың өлімімен аяқталады. Батырдың өліміне себепкер болған – отаршыл Ресейдің салқын саясаты мен патшаның қолшоқпарына айналған қазақ сұлтандарының алауыздығы. Күннен-күнге қазақ жеріне орныға бастаған патшалық Ресейдің 1853 ж. Сырдария шебі пайда болды. Өз иелігіне алғаннан соң Сыр қазақтарына ауыр алым-салықтар сала бастайды. Тұрмысы төмендеп, жай-күйі нашарлаған жергілікті тұрғындардың отарлаудың бұл әрекетіне іштей қайнаған ыза-кегі бұрқ етті. Оның арты ел бостандығы үшін Жанқожа батыр бастаған көтеріліске ұласты.

«Жанқожа Қазалыны қамалаған,
Орыстың азы-көбін шамалаған...
Жанқожа Қазалыда ту ұстаған,

Бастары мұсылманның қуыстанған» (Нұрмаханов, 2007: 38), – деп жырлайды жырау Жанқожаны көтерілістің басшысы ретінде сипаттап.

Халық батыры халқы үшін жанын қиды. Мұсабай жырау жырдың соңында:

«Жанқожа шыққан жалғыз батыр еді,
Бұл қазақ жықты ортадан алтын туын...
Есіл ер қапияда кетті қолдан,

Енді батыр қазаққа Жанқожадай табылмайды» (Нұрмаханов, 2007: 40), – деп, Жанқожа батырдың өз қазағының қолынан қаза тапқанына жүрегі езіле жырлайды. Тарихи деректілікпен қоса жырдың авторы батырды «алтын туға» балап, метафора үлгісін көрсетіп, тарихи шығарманың көркемдік бояуын да әрлей түскен. Жырдың тағы бір жерінде Жанқожа бейнесін аша түсу үшін батырды «лашын сұңқарға» балауы сәтті шыққан.

Жанқожа батыр жайлы жазылған жырдың алғашқысын дүниеге әкелген Мұсабай жырау туралы Әуелбек Қоңыратбаев: «XIX ғасыр оқиғаларынан алынған... халық поэзиясы таза тарихи сипатта көрінеді. Кейде тарихи-реалистік арна басым түсіп жатады. Жанқожа қозғалысын Мұсабай жырау тарихи желіде алып, эпикалық дәстүрде қайта жырлап шыққан» (Қоңыратбаев, 1991: 284), – десе, Берік Жүсіпов: «Мұсабай жыраудан жазылып алынған сюжетті ұзақ толғаудың орны бөлек екенін ерекше атап айтқан жөн. И.В. Аничков өз еңбегінде ел арасында ауызша тарап жүрген аңыз-әңгімелердің «..ең көбін батыр туралы әңгіме-аңызды төгіп-шашпай сақтай білген, оның ең жақын туысқаны боп келетін, барлық айтушылардың әртүрлі нұсқаларын түгелге жуық жинаған, Майдан аталығынан тараған атақты Мұсабай жыраудан есіттім» – дейді. Бұл да Мұсабай сияқты эпик жыршының эпикалық білімі мен жад қуатының өте жоғары болғандығын айғақтайтын құнды мәлімет» (Сұлтанов, 2006: 122), – деп тарихи жырдың авторына жоғары баға беру арқылы жырдың барынша шынайылығын айта отырып, құндылығын баса көрсетеді.

Ұлт-азаттық қозғалысқа түрткі болған тарихи жағдай мен елдің есінде мәңгілік қалар тарихи тұлғалар жайында жазылған тарихи жырлардың маңыздылығы сол, олар халық батырларына баға берер тұста бұлтартпас дерек бола алады. Ал, қазақ әдебиеті тұрғысынан қарағанда, тарихи жырлар – әдеби-көркем, саяси да тарихи шығармалар. Мұсабай жырау жырлаған «Жанқожа батыр» толғауы – осы айтылған талаптарға жауап бере алатын құнды туынды.

Жанқожа батыр бастаған көтеріліске байланысты тарихи шығармалардың ішінде ауыз әдебиеті үлгілері саналатын жоқтау, толғау секілді шағын өлеңдері шоғыры да мол. Батырдың жырауы Төремұраттың Кенесары ханға барғанын сипаттайтын жыр мен осы сапарында хан жырауы Доғалақпен қағысуы, халық толғауына айналған «Жанқожаны жоқтау», Қарасақал Ерімбеттің шағын өлеңдері арқылы тұрмыс-салт жырларының өмір шындығын бүркелемей, тарихта өткен жағдайлармен астастыра суреттелгенін көреміз. Ал Төремұрат жыраудың батыр бастаған Кіші жүз қолына жігер беріп айтқан толғауы («Созақты алсақ осыдан...») тарихи оқиғалардың мазмұнын толықтыра түскен. Және мұндай толғаулар аты шулы батырлардың жанында жүретін рухани серіктерінің жүрегінен жыр жолдары болып ағытылуы заңдылық. Оның үстіне жорық үстінде туған жырлардың тұла бойынан поэтикалық үндестікті аңғаруға болады. Мәселен, Махамбеттің әйгілі «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңіндегі сарбаздарын күреске шақырған шумақтардағы ой тұтастығы, патриоттық пафос Төремұраттың толғауында да кездеседі:

«Екі жүзді семсердің
Балдағы қолда қалғанша,
Ат басындай сом жүрек
От болып қаулап жанғанша.
Тыным алып ас ішпей,
Ат бауырынан қан кешпей,
Ел бетін көрмес күн бүгін!

Созақты алсақ осыдан,
 Қоқанның туын құлаттық.
 Сүйекті туған ерлерге,
 Табылмас бұндай азаттық» (Нұрмаханов, 2007: 84).

Төремұрат жыраудың тарихи өлең-жырларында өзге батырлардың есімдері де айтылмай қалмайды. Бекбауыл, Ақтан, Беласар, Көпжасар, Бажақ, Айдарқұл, Сатыпалды, Жұмабай, Шағырай, Сәдір, Дабыл, Қыстаубай сынды Жанқожаның сенімді серіктері қай жорықта болмасын, жеңіс туының желбіреуіне септігін тигізген. Төремұрат жыраудың Жанқожаның қолына жігер бергенде:

«Ақтан батыр ат қояр,
 Дұшпанды көрсе ұйлықпай.
 Хаққа сиын Беласар,
 Беліне садақ жарасар.
 Шағырай, Сәдір, ер Дабыл,
 Тоқым тыққан Қыстаубай,
 Іс көрсетер күн бүгін, – деп оларға сенім арта келе:
 Жанқожадай ер шығып,

Беріп тұр Құдай тілекті» (Нұрмаханов, 2007: 282), – деп, Жанқожаның тұлғасын айрықша көрсетеді.

Төремұрат, Мұсабай жыраулар – Жанқожа батырдың замандастары, қарулас достары, сенімді серіктері. Батырдың екі серігі де сауатты адам болған. Мұсабай әуелі ауыл молдасынан тіл сындырып, кейіннен орыс тілін меңгеріп алса, Төремұрат жырау Бұқара қаласынан оқып, білім алған. Жанқожа туралы толық мағлұмат білетін қос жырау – батыр туралы алғаш жырлаушылар екені тарихи жырлардың шындыққа сай екендігін дәлелдей түседі. Оның үстіне Төремұрат жыраудың баласы Ыбырайым жырау да әкесінің жырларын кейінгі ұрпаққа жеткізіп, XX ғ. 30-жылдарына дейін жырлап келген. Өкініштісі сол, жырлардың түпнұсқалары 30-жылдардағы репрессиядан соң өртеліп кеткен. Алайда бізге одан кейінгі айтушылар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушылар арқылы жетіп отыр.

Жанқожа жайындағы тарихи өлеңдердің жанрлық ерекшелігіне назар аударар болсақ, Мұсабайдың толғауы тарихилық жағынан тарихи жырдың құнын арттырса, Төремұраттың толғауында дидактикалық поэзияның сілемдері ішінара байқалады. Дидактикалық поэзияны үгіт-насихаттық, өсиет сарын сипатында түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығармалар екенін ескерсек, бір жағы сарбаздарды күреске шақырған азаматтық үнінде лирикалық сипат орын алса, бір жағы, үгіт-насихаттық салмақ бар. Осы жағына келгенде, тарихи өлеңдердің лирикалық-дидактикалық тұтастықта жырланғанын аңғаруға болады. Бұның бәрі Жанқожа батыр туралы шығармалардың идеялық бірлікте жырланғанын, поэзияның қатаң талабына жауап бере алатын характерде ашып көрсетілгенін дәлелдейді.

«Расында, ұлт-азаттық көтерілістердің, олардың қаһармандарының халық поэзиясында бейнеленуі сәтті шыққан. Әдебиеттегі Исатай-Махамбет образдары, Бекет батыр жөніндегі дастан, Жанқожа батыр жөніндегі жырлар – қазақ әдебиетіндегі күрделі, аса маңызды шығармалар. Бұлар біздің әдебиеттегі демократиялық жырдың бір асылдары болып табылады». (Бекхожин, 2002).

Еділдің бойы ен тоғай -
 Ел қондырсам деп едім.
 Жағалай жатқан сол елге,
 Мал толтырсам деп едім,

- деп, қазақ халқын Ресей патшалығының қол астынан бөліп алып, еліне тәуелсіздік алып

беруді мұрат тұтқан Исатай-Махамбеттің арманы 1836–1838 жж. қозғалысынан көрінсе,
Әділдікті жақтаған.

Халқын қорғап сақтаған.

Белгілі дұшпан болмаса,

Бекерге қылыш шаппаған Жанқожа батырдың тәуелсіздік жолындағы 1842–1845 және 1856–1857 жж. отаршылдыққа қарсы күресінен халық тілегін жүзеге асырудағы арманын аңғаруға әбден болады.

Тарих сахнасында Жанқожа батырдың тағы бір көрінетін тұсы – 1856–1857 жж. патшалық Ресейдің отаршыл саясатына қарсы шыққан ұлт-азаттық көтерілісі. Қазақ жерінің әр аймағында Махамбет Өтемісұлы, Исатай Тайманұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістер қазақтың басын біріктіріп, бостандықты ту етіп, озбырлыққа қарсы қарсылықтарды ұйымдастырған. Ал, патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы шыққан қазақ батырларының ішінде Сыр бойындағы қалжыраған халықтың азаттығы жолында жасы сексеннен асса да, аттан түспей, ел бақыты үшін күрескен халық батыры Жанқожаның орны бөлек. XIX ғ. өзінде-ақ орыс ориенталисі И.В. Аничков Жанқожа батыр жайында: «Біз Орта Азиядағы түркі тайпаларының бас бостандығы мен тәуелсіздігі үшін шыбын жанын шүберекке түйген Кенесары, Көтібарұлы Есет, Садық және басқалар тәрізді атақты Жанқожа әулиені күллі қазақтың аты шулы батырлары мен дала қаһармандарының санатына толық жатқыза аламыз», – деп, баға берсе, XX ғ. басында М. Тынышбаев: «Барлық үш орданың ең бір атақты батыры және биі қазақтың бостандығы үшін күрескен Жанқожа батыр (Әлім, Шекті) орыстарды да, хиуалықтарды да, қоқандықтарды да, хандарды да мойындаған емес», – деп жазып кеткен. Оның үстіне «Кіші жүздің тарихы қанмен жазылған» деп баға берген Халел Досмұхамедовтің: «Патша өкіметінің құрығынан құтылу үшін Кіші жүздің істеген істерінің біз бірқатарын ғана білеміз. Бұлардың ішінде көпке әсер беріп, бүтін жұртын қорғағандары мыналар: 1785–1800 жж. Байұлы Сырым батырдың көтерілісі. Екінші, 1830–1845 жж. Байұлы Беріш руынан шыққан Тайманұлы Исатай мен Өтемісұлы Махамбеттің көтерілісі. Үшіншісі, 1850–1860 жж. Әлімұлы Шекті руынан шыққан Нұрмұхамедұлы Жанқожа мен Көтібарұлы Есеттің көтерілісі», – дегенін ешкім жоққа шығара алмайды.

Бұл – Жанқожа батырдың қаһармандық бет-бейнесіне, тұлғалық қасиетіне берілген шынайы баға. Ал, өз ортасынан шыққан батырды халқы ол өлгенде қабырғалары қайыса жоқтауы, ол жоқтаудың кейіннен халық толғауына айналуы Жанқожа рухын биіктете түседі.

Жақынсынбай, жатсынбай,

Қамқоршы болды қазаққа,

«Бәрің, – деп, – менің жақыным».

Қорғады нашар пақырын...

Жауға түсіп ақыры,

Қаза тапты қапыда

Тобасы қанып қасының.

Халқы үшін қиып бір жанын,

Сұраусыз кетті-ау, асылым.

Атағың қалған өшпейді,

Ұрпаққа қалды дабылың, – деп бас ұрады елі. Империялық саясаттың әрі қазақ арасындағы алауыздықтың, кекшілдіктің құрбанына ұшыраған Жанқожа батырдың ақтық демі таусылғанымен, оның қазақ үшін, халық үшін қасық қаны қалғанша арпалысып өткен ерлігін елі ұмытқан жоқ.

Ғұмырында батылдық қасиетті бойына дарытып, әділдікті ту еткен қарапайым

тұрмысты батыр тұлғасы ол туралы білген сайын биіктеп барады. Сондықтан Жанқожа батырдың ерлігін тану тарихтың еншісінде болса, тарихи жырлардағы қаһармандық бейнесін айшықтау – қазақ әдебиетінің үлесінде. Ал, әдебиеттің бір тармағы саналатын тарихи өлең-жырлар, соның ішінде Жанқожа батыр туралы жазылған тарихи жырлар мен дастандар – көлемі жағынан да, тарихи деректі әрі көркемдік тұрғыдан да бағалауға тұрарлық құнды дүниелер.

Әдебиеттер

Қозыбаев, 1994 – Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы. Қазақстан, 1994: 192 б.

Субханбердина, Сейфуллина, 1996 – Субханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітабының шежіресі. Алматы, Рауан, 1996: 13 б.

Жиреншин, 1971: 113 – Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы. Қазақстан, 1971: 113 б.

Садырбаев, 1992 – Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. Алматы. Қазақ университеті, 1992: 41 б.

Нұрмаханов, 2007 – Жанқожа батыр туралы жырлар, құраст. Н. Нұрмаханов. Астана. Фолиант, 2007: 38, 40 б.

Қоңыратбаев, 1991 – Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы. Ана тілі, 1991: 284 б.

Сұлтанов, 2006 – Сұлтанов О. Жанқожа батыр. құраст. Б. Жүсіпов. Алматы, 2006: 122 б.
Бекхожин, 2002. – Бекхожин Қ. Кенесары мен Наурызбай. Егемен Қазақстан. 26 мамыр, 2002

References

Kozybaev M., 1994: 92 – Kozybaev M. Zhaudy shapтым tu bajlap, Almaty, Kazakstan, 1994, 192 b. [in Kazakh]

Subhanberdina Y., Seifullina D., 1996: 13 – Subhanberdina Y., Seifullina D., Kazak kitabynyn shezhiresi, Almaty, Rauan, 1996, 13 b. [in Kazakh]

Zhirenshin Ә., 1971: 113 – Zhirenshin A., Kazak kitaptary tarihyнан., Almaty, Kazakstan, 1971, 113 b. [in Kazakh]

Sadyrbaev S., 1992: 41 – Sadyrbaev S.k Halyk adebietinin tarihi negizderi, Almaty, Қазақ univesiteti, 1992, 41 b. [in Kazakh]

N. Nұrmahanov, 2007: 38 – Zhankozha batyr turaly zhyrlar, kurast. N. Nұrmahanov, Astana, Foliant, 2007 [in Kazakh]

Konyratbaev A., 1991: 284 – Konyratbaev A., Kazak fol'klorynұң tarihy, Almaty, Ana tili, 1991, 284 b. [in Kazakh]

Sultanov O., 2006: 122 – Sultanov O., Zhankozha batyr, kurast. B. Zhysipov, Almaty, 2006, 122 b. [in Kazakh]

Bekhozhin K., 2002. – Bekhozhin K., Kenesary men Nauryzbaj, Egemen Kazakstan, 2002, 26 мамыр [in Kazakh]

УДК / UDC 930.253

К 100-летию Р. Кошкарбаева: источники о подвиге и награде Героя

Евгения Викторовна Чиликова¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, Казахстан, Алматы, старший научный сотрудник Центра изучения материалов политических репрессий XX века

Аннотация. В статье рассматриваются сюжеты о судьбе участника Великой Отечественной войны, офицера Красной армии на пути к получению награды за водружение боевого знамени над Рейхстагом 30 апреля 1945 г. Представление к званию Героя Советского Союза за боевые действия по штурму Рейхстага было направлено Военному совету 3-й Ударной армии 6 мая 1945 г. Военный совет и наградная комиссия Наркомата обороны СССР подтвердили лишь награждение орденом Красного Знамени. Спустя 54 года Рахимжану Кошкарбаеву посмертно присвоили звание «Халық Қаһарманы» – Народный герой Казахстана.

Ключевые слова: боевое знамя – «стяг Победы», Рейхстаг, «Халық Қаһарманы» – Народный Герой Казахстана

Р. Қошқарбаевтың 100 жылдығына: батырдың ерлігі мен марапаты туралы деректер

Евгения Викторовна Чиликова¹

¹Қазақстан Республикасы Президенті Архиві, Қазақстан, Алматы, XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу орталығының аға ғылыми қызметкері

Аннотация. Мақалада Ұлы Отан соғысына қатысушы, Қызыл Армия офицерінің 1945 ж. 30 сәуірде Рейхстагқа жауынгерлік туды тіккені үшін марапат алу жолындағы тағдырының қиыншылықтары туралы жазылған. Рейхстагты басып алудағы әскери қимылдары үшін Кеңес Одағының Батыры атағын беру туралы ұсыныс 1945 ж. 6 мамырда 3-ші шайқас армиясының Әскери кеңесіне жіберілді. Алайда Әскери Кеңес те, КСРО Қорғаныс халық комиссариаты да тек Қызыл Ту орденімен марапатталғанын растайтын қорытынды берді. 54 жылдан кейін Рақымжан Қошқарбаевқа қайтыс болғаннан кейін «Халық Қаһарманы» – Қазақстанның Халық Қаһарманы атағы берілді.

Түйін сөздер: жауынгерлік ту – «Жеңіс туы», Рейхстаг, «Халық Қаһарманы» – Қазақстанның Халық Қаһарманы.

To the 100th anniversary of R. Koshkarbayev: sources about heroic achievements and awards

Yevgeniya V. Chilikova¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, Senior research fellow at the Centre for Political Studies

Abstract. The subject of our discussion is the fate of a Red Army officer who participated in the Great Patriotic War and raised a battle banner over the Reichstag on April 30, 1945. The nomination to the title of Hero of the Soviet Union for combat operations against the Reichstag was sent to the Military Council of the 3rd Shock Army on May 6, 1945. However, neither the Military Council nor the Honorary Commission of the People's Commissariat of Defense of the USSR gave an opinion, confirming only the awarding of the Order of the Red Banner. After 54 years, Rakhimzhan Kosharbayev was posthumously awarded the title of «Halyk Khakharmani» - People's Hero of Kazakhstan.

Keywords: battle banner – «banner of Victory», Reichstag, «Halyk Khakharmani» – People's Hero of Kazakhstan

Рахимжан Кошкарбаев более полувека не мог добиться официального признания своих заслуг. Об этом вспоминать сегодня горько, не вспоминать нельзя. История эта давняя и запутанная. Но, оговорюсь сразу, она завершилась в мае 1999 г., когда Н.А. Назарбаев, Президент Республики Казахстан, подписал Указ о присвоении высшей степени отличия звания «Халық Қаһарманы» – Народного Героя Казахстана Рахимжану Кошкарбаеву за мужество и героизм, проявленные в Великой Отечественной войне (АП РК. Ф.5-Н. Оп.6. Д.40. Л.101.). Рахимжан, а вместе с ним и мы, его соотечественники, сумели сохранить достоинство, честь и славу воина-защитника. К сожалению, герой до этого дня не дожил.

В апреле 1945 г. лейтенант Рахимжан Кошкарбаев вместе с рядовым Григорием Булатовым были среди тех, чьи флаги «как маки заалели» на Рейхстаге. О мужестве и героизме Кошкарбаева и Булатова 5 мая 1945 г. одной из первых рассказала газета «Воин Родины» – орган Идрицкой стрелковой дивизии. В статье «Они подняли стяг победы» писали: «Лейтенанта Рахимжана Кошкарбаева знали, как самого храброго человека. Вот почему капитан Давыдов вызвал к себе в подвал именно его. [...] Завернутое в темную бумагу знамя лежало у сердца Кошкарбаева. [...] Офицер химическим карандашом крупными буквами вывел на полотнище «Лейтенант Кошкарбаев, красноармеец Булатов». Ниже поставил часть и подразделение. [...] Кошкарбаев посадил Булатова в окно, сказал: «Ставь, Булатов». Вместе они водрузили алый стяг над Рейхстагом» (АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.17.).

За совершённый подвиг командование полка представило лейтенанта Кошкарбаева и красноармейца Булатова к званию Героя Советского Союза, был подготовлен и подписан наградной лист, но Рахимжан награждён был только орденом Красного Знамени.

На информационном ресурсе Министерства обороны Российской Федерации открытого доступа, наполняемым имеющимися в военных архивах документами о ходе и итогах основных боевых операций, подвигах и наградах воинов Великой Отечественной – сайте «Подвиг народа» размещен наградной лист о представлении Кошкарбаева к званию Героя Советского Союза: «за боевые действия по штурму Рейхстага», подготовленный командиром 674 стрелкового полка 6 мая 1945 г. Представление было подтверждено командиром 150 стрелковой Идрицкой дивизии 14 и 27 мая 1945 г. – командиром 73 стрелкового корпуса» (АП РК. Ф.708. Оп.139. Д.2539. Л.11–12.; ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.686196. Ед.хр.144.). Эти документы хранятся в Центральном архиве Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ) в г. Подольске. Заключений военного совета 3-й Ударной армии и наградной комиссии Наркома обороны в архиве обнаружить не удалось. По мнению, бывшего командира 150-й штурмовой стрелковой дивизии В.М. Шатилова: «По всей вероятности, ходатайство военного командования о присвоении звания Героя Советского Союза Р. Кошкарбаеву было отклонено вследствие необоснованной репрессии его отца в 1937 г.».

В отдельных современных публикациях отмечается, что «казахский солдат не был удостоен никаких наград Советской армии», что противоречит фактам. На уже упомянутом сайте размещены документы о награждении Рахимжана Кошкарбаева орденами Отечественной войны I степени – за участие в боях 16 апреля 1945 г. (22 апреля 1945 г.), Красного Знамени – за участие в боях 30 апреля 1945 г. (8 июня 1945 г.) и медалями «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» (9 мая 1945 г.), «За взятие Берлина» (6 июня 1945 г.) (ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690306. Ед.хр.2851.).

Спустя пять лет после окончания войны, не дождавшись известия о присуждении звания Героя, Рахимжан обратился в ЦК Компартии (большевиков) Казахстана за разъяснениями – почему в 1945 г. не дали хода представлению. К заявлению он приложил газетно-журнальные вырезки, характеризующие его боевые действия. По случайности ли, либо по чьей-то воле заявление исчезло в недрах партийных кабинетов. На его поиски ушло 4 года. В апреле 1954 г. особый сектор ЦК КП Казахстана, сотрудники которого хотели ознакомиться с документами, характеризующими боевые заслуги Кошкарбаева, обратился с запросом в республиканский партийный архив. Таковых в архиве не оказалось. Хотя маленькая зацепка нашлась: «В числе документов, отложившихся в группе жалоб секретной части ЦК КП (б) Казахстана, обнаружен отпуск письма Омарова И. (бывшего) секретаря ЦК КП (б) Казахстана, адресованного Военному министру СССР Василевскому А.М. от 15 февраля 1950 г., к которому, как можно установить из письма, были приложены документы Кошкарбаева Р.» (АП РК. Ф.811. Оп.9. д.64. Л.437.). В 1950-х вразумительного ответа Рахимжан так и не получил.

В 1948 г. были опубликованы воспоминания, письма, дневники участников боев за Берлин, собранные и обработанные литературной бригадой «в дни, когда в сердцах воинов еще не остыл жар битвы» (Штурм Берлина, 1948: 484). В разделе «Взятие Рейхстага» в тексте майора И. Зенкина. «На заседании парткомиссии» описывается прием в партию бойцов в перерывах между сражениями. «30 апреля во время штурма Рейхстага, [...] заседание происходило на командном пункте стрелкового полка [...] Пришел лейтенант Кошкарбаев. Он уже успел прославиться в уличных боях. «Желаю штурмовать Рейхстаг членом партии», – писал он в своем заявлении. К моменту его приема в партию он уже начал этот штурм. Он успел проникнуть в Рейхстаг и со своим взводом уничтожил там немало немцев. Его приняли в партию, а уже через несколько минут он опять сражался в Рейхстаге [...] В разгар заседания парткомиссии над куполом Рейхстага было поднято советское знамя. Мы увидели его из окна подвала, и сильное волнение охватило нас всех. Люди, которых мы только что приняли в партию, совершали великие подвиги» (Штурм Берлина, 1948: 422–423).

Спустя 22 года эта ситуация была преподнесена несколько иначе. Генерал-лейтенант В.М. Шатилов писал: «Хорошо я запомнил лейтенанта Рахимжана Кошкарбаева, который одним из первых ворвался в Рейхстаг через главный вход. Только за ночь до подвига он был принят в ряды Коммунистической партии. Это было удивительное заседание: парткомиссия собралась в подвале здания имперского Министерства внутренних дел, которое в те дни было всем нам известно под кратким названием «Дом Гимmlера». Комсомолец Кошкарбаев – он родился в 1924 г. – подал заявление, в котором писал: «Желаю штурмовать Рейхстаг коммунистом» (Новое время №15, 1970; АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.18.).

Несмотря на разницу в деталях – в день штурма или накануне был принят в партию Кошкарбаев, оба автора обращают внимание на бесстрашие и храбрость юного лейтенанта, что позволило ему быть в первых рядах.

Переломным моментом в деле Рахимжана стала встреча с Бауыржаном Момышулы в 1958 г. Прославившийся еще в боях за Москву в составе 8-й Гвардейской стрелковой дивизии

им. генерал-майора И. Панфилова полководец, выйдя в запас, собирал воспоминания фронтовиков для своих будущих книг. Одним из первых в Казахстане, узнав о подвиге соотечественника, Момышулы отметил: «Это исторический человек! [...] Взятие Берлина и то, какой ценой достался флаг над Рейхстагом, – это была суцая мясорубка! [...] Рахимжан побывал в аду и вышел живым из него! Водрузил Знамя Победы! Его биография написана огнем» (Мананникова, 2015). Б. Момышулы, возглавив Комиссию по военно-художественной литературе Союза писателей Казахстана, открыл казахстанцам молодого героя Рахимжана.

В 1961 г. на совещании участников Берлинской операции генерал-лейтенант В. Шатилов, бывший командир 150 стрелковой дивизии, в которой служил Кошкарбаев, поднимал вопрос о «восстановлении справедливости в отношении тех, кто в свое время был представлен к награде, но не получил ее». В числе семи воинов, представленных к званию Героя Советского Союза, он называл и имена Р. Кошкарбаева и Г. Булатова (ЦГА РК. Ф.2364. Оп.1. Д.731.).

Судя по мемуарам, партийное руководство Казахстана о подвиге соотечественника узнало от немецких журналистов. Вот как об этом вспоминает партийно-государственный деятель Бижамал Рамазановна Рамазанова (1927–2020) – секретарь Президиума Верховного Совета Казахской ССР (1963–1975 гг.), начальник Главного архивного управления при Совете Министров Казахской ССР (1975–1982 гг.): «В канун очередной годовщины Победы в Великой Отечественной войне [осенью 1964 г.], в Алма-Ату прибыла партийно-правительственная делегация из Германской Демократической Республики, которая была принята Динмухамедом Ахмедовичем Кунаевым (1912–1993) – первым секретарем ЦК Компартии Казахстана (1960–1962, 1964–1986 гг.). В ее составе была группа журналистов, возглавляемая редактором журнала «Фремшпрахен» Карлом Кокошко (АПРК. Ф.708. Оп.38. Д.39. Л.23–26.).

Фото 1. Участники Всесоюзной конференции ветеранов войны¹. Слева направо:
 2. С. Нурмагамбетов (1924–2013) – Герой Советского Союза (1945 г.),
 5. Б. Полевой (1908–1981) – прозаик и киносценарист, журналист, военный корреспондент
 7. А. Маресьев (1916–2001) – военный летчик-истребитель, Герой Советского Союза (1943 г.).
 8. Р. Кошкарбаев (1924–1988) – Халық қахарманы (1999 г.).
 9. [А. Карсыбаева] – военный врач, г. Москва, [1950–1960-е гг.]. Личный архив А. Нурмагамбетовой

После традиционных приветствий, Димеке поинтересовался целью приезда. Немецкие товарищи ответили прямо: «Мы хотели бы встретиться с вашим героем, первым водрузившим флаг над Рейхстагом». Димаш Ахметович заметил, что герои

¹1-я состоялась в сентябре 1956 г. [Электронный ресурс]. URL: Ветеранское движение в СССР (Алла Данилина) / Проза.ру (proza.ru). Дата обращения 02.05.2024.

известны: это А. Егоров и М. Кантария. Гости сказали, что им из своих источников доподлинно известно, что на самом деле настоящими героями являются Рахимжан Кошкарбаев и Григорий Булатов, что именем Рахимжана Кошкарбаева названа школа № 5 в Кепенике под Берлином, его имя присвоено бригаде на судостроительной верфи, что они долго искали героев и хотели бы поблагодарить их от имени немецкого народа, вручить сувениры. В 1965 и 1970 гг. Р. Кошкарбаев был приглашен в Берлин.

Д.А. Кунаев заверил, что они встретятся на следующий день, а сегодня пусть ознакомятся с достопримечательностями города.

Динмухамед Ахмедович, выяснив, что Кошкарбаев работает директором Центральной бани, решил, что неудобно приглашать гостей из Германии в баню, где трудится герой войны. Кошкарбаева в срочном порядке назначили директором только открывшейся гостиницы «Алма-Ата». При встрече с Рахимжаном Кунаев, немного переговорив о войне, «начал ему пенять, мол, почему нам ничего не рассказывал» (Рамазанова, 2017).

По другим сведениям Р. Кошкарбаев приступил к обязанностям директора гостиницы «Алма-Ата» в 1967 г. (Сулейменов, 2016). Судя по данному сюжету, история Р. Кошкарбаева со временем начала обрастать мифами. Б.Р. Рамазанова упомянула в воспоминаниях деталь, также подтверждающую безрассудную храбрость Рахимжана. Ее супруг, Шапагат Альбазарович (1923–2015), призванный в 1942 г., был ранен на подступах к Сталинграду. Отправлен на лечение, потом в пехотное училище в г. Фрунзе (нынешний Бишкек), где и познакомился с Рахимжаном. Мужчины дружили семьями, поэтому Бижамал Рамазановна из первых уст могла слышать рассказ о том, как будущий герой при отъезде на фронт прощался с семьей (Мананникова, 2015: 234–235). Шапагат тогда не одобрил идею Рахимжана, запланировавшего корректировку маршрута, сказав, что по законам военного времени такое самовольство может быть расценено как дезертирство, подлежащее жесткому наказанию. Но решительный Кошкарбаев, выросший в детдоме, все-таки съездил в Акмолинск и увиделся с родными. К своей части он присоединился уже в Москве. Их направляли в действующую армию в Западную Белоруссию².

После встречи казахстанского руководства с немецкими журналистами Комиссия по военно-художественной литературе Союза писателей Казахстана собрала публикации очевидцев, выступавших с воспоминаниями в СМИ. О Кошкарбаеве писали многие и много. В 1945 г. это были военные журналисты, позднее известные писатели, военачальники, сослуживцы. Писатель Борис Горбатов в статье, помещенной в «Литературной газете» 18 декабря 1948 г. говорил: «Какой беркут может сравниться с казахом Кошкарбаевым, который на моих глазах вместе с другими товарищами водрузили Знамя Победы над Рейхстагом». Р. Кармен в беседе с корреспондентом «Казахстанской правды», опубликованной 8 мая 1949 г. говорил: «У меня сохранились кадры, отображающие доблестного воина [Кошкарбаева] в тот момент, когда он прикреплял красный флаг на Рейхстаге»³ (Мананникова,

²30 сентября 1944 г. в Бишкеке Рахимжана разыскал отец, вернувшийся из 7-ми летнего заключения. Он рассказал сыну, что был осужден за «сокрытие своего происхождения байского отпрыска», что его дед Кудайкул действительно был состоятельным человеком, но от его богатства сыну Мусе не осталось ничего. Донос на Кошкарбаева сочинили завистливые сородичи. Вероятнее всего, Рахимжан перед отправкой мечтал еще раз встретиться с отцом после многолетней разлуки.

³Существует мнение, что некоторые фотографии с участием водрузивших флаг солдат являются постановочными. Цитирую по исследованию Кул-Мухаммеда М.: «Первое фотоизображение панорамы лежащего в руинах Берлина было сделано фотокором «Правды» В. Теминым 1 мая с борта облетевшего город самолета По-2. Из-за слишком большого расстояния съемки в редакции так и не сумели различить на снимках установленное на куполе знамя. Поэтому флаг на фотокарточке пришлось дорисовывать ретушерам. В спешке рисовальщики не соблюли пропорции, и знамя оказалось невероятно большого размера, что впоследствии стало предметом серьезных разбирательств. Облетевшая весь мир и ставшая хрестоматийной фотография «Знамя Победы над Рейхстагом» принадлежит авторству известного фотокора Е. Халдея и тоже была сделана вне боевой обстановки, 2 мая, когда акт о полной и безоговорочной капитуляции был уже подписан. В действительности это фото не имеет никакого отношения к Знамени Победы, а запечатленные

2015: 251–252; АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.22.).

В бытность свою заместителем редактора областной газеты «Жетісу» изучал проблему Какимжан Казыбаев (Лениншил жас, 1958; Сулейменов, 2016; Простор № 5, 1961), его преемник Жанболат Аупбаев, а также писатели Габит Мусрепов, Габиден Мустафин, Абдильда Тажибаев и др.

25 февраля 1964 г. «Литературная газета» писала: «В течение трех лет редакция 5-го тома (История Великой Отечественной войны, 1963) решала очень сложную задачу...». Речь шла об изучении и описании сражений конца войны, в том числе Берлинской операции, а точнее лишь одного заключительного эпизода этой операции – водружения Знамени Победы. «...В период культа личности Сталина имена, однажды названные им, исключали возможность называть и других людей, также участвовавших в том или ином событии. Даже тогда, когда было очевидно, что допущена неточность. Так получилось с бойцами и офицерами, особо отличившимися при водружении Знамени Победы над Рейхстагом...» Во всех статьях, брошюрах, книгах того периода назывались только старший лейтенант Самсонов, сержант Егоров и рядовой Кантария. Авторы писем в редакцию «Истории» требовали восстановления полной картины, называя при этом прежде неведомых участников подвига. Историки решили тщательно изучить подробности дела. В Москву из разных районов страны были приглашены участники боев за Рейхстаг. И тогда выяснилось, что водружение Знамени Победы было актом массового героизма советских воинов. «...В Рейхстаг почти одновременно ворвались бойцы батальонов Неустроева, Самсонова, Давыдова... И каждый из воинов был охвачен жадной подвига. В этот же час над Рейхстагом взвились флаги лейтенанта Кошкарбаева и рядового Булатова из 674 стрелкового полка...» Так описан ход штурма Рейхстага в энциклопедическом томе на основании анализа и сопоставления фактов, документов и личных воспоминаний.

В 1965 г. военное издательство Министерства обороны СССР выпустило сборник рассказов корреспондента одной из дивизионных газет Василия Субботина «Как кончаются войны», написанный по фактам, происшедшим с писателем. О подвиге Рахимжана Субботин написал эссе «С флагом». Интересны примечания автора к этому эссе: «...Тут следует сказать еще раз, откуда он появился этот флаг, и что он представлял собой. В одном каком-то разрушенном, пустом доме, перед Рейхстагом еще, разорвали красную перину... Все перины у немцев шиты из толстого крепкого темно-красного тика... Это полотнище было такое длинное и тяжелое, что даже здесь, на сравнительно большой высоте оно слабо развевалось. Вот и было решено укоротить его. Не помню, кому первому пришло в голову, но оторвали мы от него порядочно ... Каждый взял себе хоть немного на память» (Субботин, 1965).

В 1965 г. на заседании Президиума ЦК Компартии Казахстана вопрос решили положительно. Было принято постановление, в котором республиканская власть обращалась к центральной с просьбой о присвоении звания «Героя» Кошкарбаеву и Булатову. Д.А. Кунаев представлял просьбу о награждении Кошкарбаева и Булатова в ЦК КПСС лично Л.И. Брежневу. Ответа в очередной раз не последовало.

Казахстанское руководство к 20-, 25-, 35-летию со Дня Победы (по письмам видных общественных деятелей республики) неоднократно обращалось в ЦК КПСС с вопросом о присвоении Р. Кошкарбаеву звания Героя. В Архиве Президента Республики Казахстан отложились документы середины 1960-х, когда люди, воспрянув с «хрущевской оттепелью», решили восстановить правдивую картину последних дней войны и на нем военнослужащие – отношения к тем, кто водрузил его первыми. Для фотохудожника это была не репортажная, а чистой воды постановочная работа [...] Фото, на котором Егоров и Кантария изображены со знаменем на крыше Рейхстага, сделано фотокором А. Морозовым в мирной обстановке 2 мая, а 3 мая опубликовано на страницах многих печатных изданий».

добиться справедливого признания героев, справка Комиссии городского (г. Алматы) Совета ветеранов по изучению материалов, подтверждающих героический подвиг Р. Кошкарбаева при штурме и водружении у главного входа Рейхстага победного Красного знамени, подготовленная 23 сентября 1993 г.

В 1984 г., когда Р. Кошкарбаеву исполнялось 60 лет, была организована еще одна инициатива по присвоению ему звания Героя. Но и на этот раз власть предрержащие предпочли отмолчаться. В тот год М. Козыбаеву, главному редактору четырехтомной краткой энциклопедии «Казахская ССР», удалось убедить партийное руководство республики включить в издание статью о Р. Кошкарбаеве. Готовил материал о герое научный редактор Казахской советской энциклопедии М. Кул-Мухаммед, впоследствии государственный и политический деятель Казахстана. Уже в XX в. Кул-Мухаммеду удалось получить в ЦАМО РФ и ввести в научный оборот документы, имеющие отношение к подвигу Р. Кошкарбаева⁴ (ЦАМО РФ. Ф.1390. Оп.1. Д.76. Л. 22–23, 174–175, 192–193.). Его исследование выполнено на обширной источниковой базе, отличается обоснованностью и новизной⁵ (Кул-Мухаммед, 2015).

По предложению Республиканского совета ветеранов войны и труда 17 октября 1989 г. Постановлением Совета Министров КазССР «Об увековечении памяти участника Великой Отечественной войны Рахимжана Кошкарбаева» его имя присвоено средней общеобразовательной школе с. Коци Целиноградской обл., одной из улиц г. Алма-Аты. Алма-Атинскому горисполкому было выделено 2 тыс. руб. для сооружения надгробия на его могиле и установления мемориальной доски на доме № 42 по проспекту им. Ленина, где жил Р. Кошкарбаев⁶ (Кул-Мухаммед, 2015; АП РК. Ф.708. Оп.139. Д.2539. Л.11-12.).

В 2019 г. в Казахстане был издан сборник материалов о казахстанцах по уникальной коллекции комиссии, созданной в ноябре 1941 г. как комиссии по истории обороны Москвы и получившей известность как Материалы Комиссии по истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. академика И.И. Минца, которая отложилась в фонде № 2 Научного архива Института истории Российской Академии Наук. В стенограмме беседы Кузина В.В. с уроженцем Кустанайской обл., участником боев за взятие Рейхстага Сьяновым И.Я., записанной 23 июня 1945 г. рассказывается о подвиге Кантария и Егорова. Фраза о флаге, водруженном в 14 часов 25 минут 30 апреля 1945 г., стоит несколько обособленно (Белоус, 2019). Сей факт также в своем исследовании объясняет Кул-Мухаммед: «В конце жизни Неустроев [командир 1-го стрелкового батальона 756 стрелкового полка 150-й СД, штурмовавшего Рейхстаг] написал еще одно воспоминание, опубликованное в 1990 г. в журнале «Октябрь». [...] Когда в 12 ночи Зинченко прибыл в Рейхстаг, капитан Неустроев по порядку доложил ему, кто и когда водрузил знамя на Рейхстаге. На вопрос Зинченко: «Где знамя № 5?» он ответил, что оно еще в штабе, то есть в «Доме Гимmlера». Взъяренный Зинченко потребовал незамедлительно доставить знамя. Как только оно было доставлено, он приказал Егорову и Кантарии установить его на крышу Рейхстага. Через 20 минут те вернулись и доложили, что из-за отсутствия фонаря в темноте не смогли найти выход на крышу. [...] Через полчаса они вернулись, и лейтенант Берест доложил, что

⁴Журнал боевых действий 150 СД, воссоздающий последовательную картину, что предпринятый после артобстрела 2-й штурм начался в половине второго, что подтверждает установку флага Кошкарбаевым и Булатовым в 14.25

⁵Опубликовано в трехтомнике «Пламя победы», инициированном Международным фронтовым клубом имени газеты «Казахстанская правда». В книгах представлены знаковые сражения Отечественной войны, рассказывается о Героях Советского Союза, показано участие в войне женщин, о своих отцах и дедах рассказывают, как сами участники, так и их дети и внуки

⁶Письмо С.К. Нурмагамбетова секретарю ЦК КП Казахстана У.Д. Джанибекову об изучении архивных документов по представлению Б. Момыш-улы и Р. Кошкарбаева к званию Героя Советского Союза

знамя прочно привязано несколькими ремнями к конной скульптуре. Лишь утром 2 мая перед приездом в Рейхстаг комдива Шатилова по приказу Зинченко Егоров и Кантария срочно переустановили свое знамя по центру металлического каркаса купола здания» (Неустроев).

По заключению Кул-Мухаммеда: «По результатам анализа и сличения самых надежных архивных источников, касающихся Знамени Победы, можно сделать следующие выводы: [...] 4. Знамя, утвержденное военным советом 3-й Ударной армии, Егоров и Кантария по приказу полковника Зинченко водрузили на Рейхстаге ночью 30 апреля». В первом издании воспоминаний маршала Г. Жукова говорится, что весть о появлении Красного знамени на Рейхстаге появилась около 15 часов, то есть речь шла о флаге, установленном Кошкарбаевым и Булатовым (Жуков, 1969, 1972).

Более полувека муссировался в печати вопрос – быть нашему соотечественнику Героем или не быть. По мнению ряда исследователей, причина крылась в репрессии его отца – Кошкарбая Мусина, но в момент представления Рахимжана к награде его отец уже был на свободе и являлся тружеником колхоза им. Ворошилова Акмолинского р-на Акмолинской обл. В годы Великой Отечественной войны, следуя тезису И. Сталина «сын за отца не отвечает», немало детей «врагов народа» было удостоено высоких наград. В 1960-е гг. К. Мусин был реабилитирован (АПРК. Ф.5Н. Оп.1. Д.5133. Л.29.); возможно, правы были журналисты «Литературки», ссылаясь на неприятие Сталиным появления «новых» героев на страницах им написанной истории; по мнению Кул-Мухаммеда, виновником не утихающей и поныне полемики вокруг Знамени Победы является полковник Зинченко, отстаивавший главенство знамени «назначенными» им авторами – его подчиненными – представителем русского народа, внесшего наибольший вклад в победу Егоровым и соплеменником И. Сталина – грузином Кантарией. Аргументировал Зинченко факт первенства, тем, что «его знамя» утверждено в штабе 3-й Ударной армии. Все попытки восстановить справедливость оставались безрезультатными, что-то давало сбой, и дело, так и не сдвигалось с нейтральной полосы, с полосы непризнания.

В 1995 г., к очередному юбилею Победы, журналисты «Егемен Казахстан» опубликовали подборку материалов о Рахимжане, который прославил на весь мир имя казахского народа и давно в сердцах простых казахстанцев жил как истинный батыр своей Отчизны. Тогда же в Архиве Президента РК были рассекречены документы, среди которых значились материалы с просьбой о ходатайстве перед Союзным правительством о присвоении звания Героя Советского Союза Кошкарбаеву. По этим материалам архивистами были подготовлены радиопередача, вышедшая в эфир 30 апреля – ровно 50 лет спустя со дня подвига, публикации документов и статьи в республиканских СМИ (Чиликова, 1995, 2000, 2009).

Высшая степень отличия – звание «Халык Қаһарманы» – Народный герой Кошкарбаеву было присвоено посмертно. Институт военной истории России 7 мая 2007 г. официально подтвердил, что лейтенант 150-й стрелковой дивизии 3-й ударной армии 1-го Белорусского фронта Рахимжан Кошкарбаев водрузил боевое знамя над Рейхстагом 30 апреля 1945 г. Истина восторжествовала. Героев было много, и мы должны гордиться каждым из них. Несмотря на обширную историографию по теме, исследования продолжают и на современном этапе (Әбжанов, 2021).

В 2016 г. в Астане (ныне – Нур-Султан) состоялось открытие 11-метрового монумента на пересечении проспектов Б. Момышулы и Р. Кошкарбаева – дань памяти героизму и отваге казахского солдата. Дочь Рахимжана – Алия, его внуки смогли увидеть признание подвига отца и деда.

Литература

АП РК. Ф.5-Н. Оп.6. Д.40. Л.101., Собрание актов Президента Республики и правительства Республики Казахстан, Астана, 1999, № 19, Ст.198.

АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.17.

АП РК. Ф.708. Оп.139. Д.2539. Л.11-12.

ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.686196. Ед.хр.144., Люди и награждения. [электронный ресурс]. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=20617494&tab=navDetailDocument> (дата обращения: 15.01.2024).

ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690306. Ед.хр.2851., Люди и награждения. [электронный ресурс]. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=20617494&tab=navDetailDocument> (дата обращения: 15.01.2024).

АП РК. Ф.811. Оп.9. д.64. Л.437.

Штурм Берлина, 1948 – Штурм Берлина. Военное из-во Министерства вооруженных сил СССР. М., 1948

Новое время №15, 1970 – Новое время (Москва). №15, 1970: с. 22

АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.18.

Мананникова, 2015 – Пламя Победы в 3-х т. ред.: Мананникова Л.Б., Галиева С.А. Алматы. ИД «Колесо», 2015: с. 230.

ЦГА РК. Ф.2364. Оп.1. Д.731.

АПРК. Ф.708. Оп.38. Д.39. Л.23-26. Из письма Союза журналистов Казахстана в ЦК КП К от 13 марта 1965 г.

Рамазанова, 2017 – Рамазанова Б. Исторические встречи. Алматы. Дайк-Пресс, 2017: с. 182-183.

Сулейменов, 2016 – Сулейменов А.М. Солдат Победы. [электронный ресурс]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3778/> (дата обращения 15.01.2024).

Мананникова, 2015 – Пламя Победы... указ. соч. Алматы. ИД «Колесо», 2015

АП РК. Ф.5-Н. Оп.1. Д.5133. Л.22.

Лениншил жас, 1958 – Подвиг молодого казаха. Лениншил жас. 21 февраля, 1958

Социалистик Казахстан, 1960 – Джигит, водрузивший флаг над Рейхстагом. Социалистик Казахстан. 21 сентября, 1960

Простор, № 5, 1961 – Знамя победы над Рейхстагом. Простор. № 5, 1961

История Великой Отечественной войны, 1963 – История Великой Отечественной войны. М., 1963: с. 283.

Субботин, 1965 – Субботин В. Как кончаются войны. М. Воениздат, 1965: С. 71, 72, 305.

ЦАМО РФ. Ф.1390. Оп.1. Д.76. Л. 22-23,174-175, 192-193.

Кул-Мухаммед, 2015 – Кул-Мухаммед М. Бесстрашный. Алматы. ИД «Колесо», 2015: С. 226-267.

АП РК. Ф.708. Оп.139. Д.2539. Л.11-12.

Белоус, 2019 – Память о войне: портреты казахстанцев (На материалах Комиссии по истории Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.). Хрестоматия. Белоус С.Г. Алматы, 2019: с.159.

Неустроев – Герой Советского Союза С. Неустроев О Рейхстаге на склоне лет. [электронный ресурс]. URL: <http://rkka.ru/memory/reichstag/neustroev.htm> (дата обращения: 15.01.2024).

Жуков, 1969, 1972 – Г.К. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. М.: из-во АПН, 1969. С.655; Жуков Г.К. Маршал Советского Союза, четырежды Герой Советского Союза, Герой Монгольской Народной Республики. Берлинская операция и капитуляция Германии (из мемуаров Маршала Советского Союза Г.К. Жукова. Воспоминания и размышления. М. из-

во АПН, 1969; 9 мая 1945 года. под редакцией члена-корреспондента АН СССР Самсонова А.М. М. Наука, 1972: С. 96.

АПРК. Ф.5Н. Оп.1. Д.5133. Л.29.

Чиликова, 1995, 2000, 2009 – Чиликова Е. радиопередача, Казахское радио Республиканской корпорации «Телевидение и радио Казахстана» (Алматы). 1995 г. 30 апреля; На нейтральной полосе. Мысль (Алматы) № 5., 2000: С. 12–16; Рахымжан туралы аңыз. Арқа ажары (Астана). 28 марта, 2000; В кругу героев не может быть тесно. Ақпаратты-әдістемелік бюллетень. № 2 (8). Алматы, 2009: С. 65–72.

Әбжанов, 2021 – Әбжанов Х., Нұрымбетова Г. Қазақ батырлары. Алматы. Ұлағат, 2021.

References

AP RK. F.5-N. Op.6. D.40. L.101., Sобрание aktov Prezidenta Respubliki i pravitel'stva Respubliki Kazahstan, Astana, 1999, № 19, St.198. [in Russian]

AP RK. F.5-N. Op.1. D.5133. L.17. [in Russian]

AP RK. F.708. Op.139. D.2539. L.11–12. [in Russian]

CAMO RF. F.33. Op.686196. Ed.hr.144., Ljudi i nagrazhdenija. [jelektron-nyj resurs]. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=20617494&tab=navDetailDocument> (data obrashhe-nija: 15.01.2024). [in Russian]

CAMO RF. F.33. Op.690306. Ed.hr.2851. – CAMO RF. F.33. Op.690306. Ed.hr.2851., Ljudi i nagrazhdenija. [jelektronnyj resurs]. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=20617494&tab=navDetailDocument> (data obrashhenija 15.01.2024). [in Russian]

AP RK. F.811. Op.9. d.64. L.437. [in Russian]

Shturm Berlina, 1948 – Shturm Berlina, M., Voennoe iz-vo Ministerstva vooruzhennyh sil SSSR, 1948 [in Russian]

Novoe vremja №15, 1970 – Novoe vremja (Moskva). 1970, №15, s. 22 [in Russian]

AP RK. F.5-N. Op.1. D.5133. L.18.

Manannikova, 2015 – Plamja Pobedy v 3-h t. / red.: Manannikova L.B., Galieva S.A. Almaty: ID «Koleso», 2015, s. 230. [in Russian]

CGA RK. F.2364. Op.1. D.731. [in Russian]

APRK. F.708. Op.38. D.39. L.23–26. Iz pis'ma Sojuza zhurnalistov Kazahstana v CK KP K ot 13 marta 1965 g. [in Russian]

Ramazanova., 2017 – Ramazanova B. Istoricheskie vstrechi. Almaty: Dajk-Press, 2017. s. 182–183. [in Russian]

Sulejmenov, 2016 – Sulejmenov A.M. Soldat Pobedy. [jelektronnyj resurs]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3778/> (data obrashhenija 15.01.2024). [in Russian]

Manannikova, 2015 – Plamja Pobedy...ukaz. soch. Almaty: ID «Koleso», 2015 [in Russian]

AP RK. F.5-N. Op.1. D.5133. L.22. [in Russian]

Leninshil zhas, 1958 – Podvig molodogo kazaha // Leninshil zhas, 1958, 21 fevralja [in Russian]

Socialistik Kazahstan, 1960 – Dzhigit, vodruzivshij flag nad Rejhstagom // Socialistik Kazahstan, 1960, 21 sentjabrja [in Russian]

Prostor, № 5, 1961 – Znamja pobedy nad Rejhstagom // Prostor. 1961. № 5. [in Russian]

Istorija Velikoj Otechestvennoj vojny, 1963 – Istorija Velikoj Otechestvennoj vojny, M., 1963, s. 283. [in Russian]

Subbotin, 1965 – Subbotin V. Kak konchajutsja vojny. M.: Voenizdat, 1965. S. 71, 72, 305. [in Russian]

CAMO RF. F.1390. Op.1. D.76. L. 22–23, 174–175, 192–193. [in Russian]

Kul-Muhammed, 2015 – Kul-Muhammed M. Besstrashnyj. Almaty: ID «Koleso», 2015. S. 226–267. [in Russian]

AP RK. F.708. Op.139. D.2539. L.11-12. [in Russian]

Belous, 2019 – Pamjat' o vojne: portrety kazahstancev (Na materialah Komissii po istorii Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.). Hrestomatija / Belous S.G. – Almaty, 2019, s.159. [in Russian]

Neustroev – Geroj Sovetskogo Sojuza S. Neustroev O Rejhstage na sklone let [jelektronnyj resurs]. URL: <http://rkka.ru/memory/reichstag/neustroev.htm> (data obrashhenija: 15.01.2024). [in Russian]

Zhukov, 1969, 1972 – G.K. Zhukov G.K. Vospominanija i razмышlenija. M.: iz-vo APN, 1969. S.655; Zhukov G.K. Marshal Sovetskogo Sojuza, chetyrezhdny Geroj Sovetskogo Sojuza, Geroj Mongol'skoj Narodnoj Respubliki. Berlinskaja operacija i kapituljacija Germanii (iz memuarov Marshala Sovetskogo Sojuza G.K. Zhukova. Vospominanija i razмышlenija. M.: iz-vo APN, 1969. / 9 maja 1945 goda / pod redakciej chlena-korrespondenta AN SSSR Samsonova A.M. M.: Nauka, 1972. S. 96. [in Russian]

APRK. F.5N. Op.1. D.5133. L.29. [in Russian]

Chilikova, 1995, 2000, 2009 – Chilikova E. radioperedacha, Kazahskoe radio Respublikanskoj korporacii «Televidenie i radio Kazahstana» (Almaty). 1995 g. 30 aprelja; Na nejtral'noj po-lose. // Mysl' (Almaty). 2000. № 5. S. 12–16; Rahymzhan turaly anyz // Arka azhary (Astana). 2000, 28 marta; V krugu geroev ne mozhet byt' tesno. // Aqparatty – әdistemelik bjulleten' (Almaty). 2009, № 2 (8). S. 65–72. [in Russian]

Abzhanov, 2021 – Abzhanov H., Nurymbetova G. Qazaq batyrlary. Almaty: Ulagat, 2021 [in Kazakh]

УДК / UDC 394.4

Қызметке адалдықтың үлгісі

Алуа Ермекқызы Асанбаева¹, Әйгерім Нағашыбайқызы Бақтыбаева²

¹Қазақстан Республикасының Президенттік орталығы, Астана, Қазақстан, жетекші сарапшы

²Қазақстан Республикасының Президенті Архиві, Алматы, Қазақстан, Баспасөз қызметі, аға сарапшы

Преданность своей профессии

Алуа Ермековна Асанбаева¹, Айгерим Нагашыбаевна Бактыбаева²

¹Президентский центр Республики Казахстан, Астана, Казахстан, ведущий эксперт

²Архив Президента Республики Казахстан, Алматы, Казахстан, пресс-служба, старший эксперт

Devoted to his profession

Alua E. Asanbaeva¹, Aigerim N. Baktybayeva²

¹Presidential Center of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, leading expert

²Archive of the president of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, Press Service, senior expert

Егер республикамызда архив саласындағы ең адал қызметкер деген сайыс өткізілсе, онда Ермек Қожайұлы құрметті орынға ие болар еді. Университеттегі оқудан бастап зейнеткерлікке шыққанға дейін – оның бүкіл өмірі архивтермен тығыз байланысты.

1949 ж. 28 ақпанда Солтүстік Қазақстан облысы, Совет ауданы, Степное ауылында (қазіргі Аққайың ауданы) дүниеге келген. Әкесі Жүсіпов Қожай –Ұлы Отан соғысының ардагері, 1941–1945 жж. Қиыр Шығыстағы шекара әскерлері қатарында милитаристік Жапонияны талқандауға қатысқан. Ұлы Отан соғысы орденімен, «Ерлік үшін» және «Жапонияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталған. Соғыстан кейін Солтүстік Қазақстан облыстық тәжірибе станциясында механизатор болып жұмыс істеді, кейіннен жүгері өсіру жасағын басқарды. Экономиканы дамытудағы жетістіктері үшін «Құрмет Белгісі» орденімен және бірнеше медальдармен марапатталды, КСРО және Қазақ КСР халық шаруашылығының жетістіктері көрмелерінің дипломанты болды. Оның есімі Алтын құрмет кітабына енгізіліп, «Қазақ КСР ауыл шаруашылығының еңбек сіңірген қызметкері» құрметті атағы берілді. Жеңістің 50 жылдығын көре алмай, 1995 ж. 2 мамырда қайтыс болды. Анасы Жүсіпова Зайни үй шаруасымен айналысты. Тоғыз бала тәрбиелеп өсірді. Қарапайым отбасынан

шыққан балалары өмірдегі алар орнын және мансаптарына тек өздеріне тиесілі қабілеттерімен, табандылықтарымен және еңбекқорлығымен қол жеткізді.

1966 ж. Чаглин орта мектебін бітіріп, бір жыл тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істегеннен кейін Алматы қ. баруға бел буды. С.М. Киров атындағы ҚазМУ тарих факультетінің философиялық бөліміне құжаттарын тапсырды. Емтихан қорытындысы бойынша ол жүз пайыздық нәтиже жинады, бірақ оқуға қабылданбады, өйткені ол кезде кемінде 2 жыл еңбек өтілі болуы керек еді. Сол жылы университеттің тарих факультетінің кешкі бөліміне «Тарих» мамандығы бойынша конкурсқа қатысып, оқуға қабылданды.

6 жыл бойы кешкі бөлімде оқуын Алматы облысы мемлекеттік архивінің шаруашылық есеп тобындағы жұмыспен ұштастырды. Көптеген жылдар өткен соң, ол өзінің естеліктерінде былай деп жазады: «Архив ісі саласындағы менің алғашқы практикалық білімім істерді тігу және нөмірлеу керектігіне саяды, ал сол іс неғұрлым қалың болса, соғұрлым күнделікті норма жеңіл және тезірек орындалады. Ал алған білімімді іс жүзінде өз бетінше жүзеге асыруға мүмкіндік болған кезде, мен макулатураны нөмірлеу арқылы «оларды сәтті жүзеге асырдым».

Өткен ғасырдың 60-жылдарының басында республиканың барлық мемлекеттік архивтерінде құрылған шаруашылық есеп топтар ұйымдарда ондаған жылдар бойы жинақталған құжаттардың үлкен массивтерін реттеуге және мемлекеттік сақтауға беруге дайындаудың мүмкіндігі туды.

1973 ж. күзде университетті бітіргеннен кейін Кеңес армиясының қатарына шақырылды. Әскери қызметі Улан-Уде қаласындағы Забайкалье әскери округінде өтті. 1975 ж. әскери қызметін аяқтағаннан кейін Алматы облысының мемлекеттік архивіне қайта оралып, көп ұзамай ведомстволық архивтер және іс жүргізу бөлімінің басшысы болып тағайындалды.

1977 ж. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасына қызметке шақырылды. Осы кезеңде басқарма бастығы Б.Р. Рамазанова болды, оның жанында мемлекеттік архивтердің материалдық-техникалық базасы едәуір нығайды, қызметкерлердің еңбек жағдайлары жақсарды, бұрын жылдар бойы шешілмеген тұрғын үй мәселелері шешіле бастады. Орталық аппарат бір мезгілде жас мамандармен толықтырылды. Олардың қатарына М.Қ. Қайырғалиев, Н.П. Кропивницкий, А.А. Мұқанова, М.Ж. Хасанаев, В.М. Чупров. Орталық мемлекеттік архивтерге Т.Е. Абилова, Л.С. Ақтаева, Е.М. Грибанова, Л.А. Гудкова, Е.В. Кошарная, Г.С. Сәрсенова, А.Ф. Сеитова және т. б. қосылды. Қазір бұл ардагерлердің аттары елдің барлық архившілеріне жақсы таныс.

Сурет 1. Е.Қ. Жүсіпов. Астана қ., желтоқсан 2022 ж.
ҚР Президенттік орталығының қорынан.

Сурет 2. ҚазКСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы (ҚазКСР БАБ) алқасының кеңейтілген отырысы. Солдан оңға қарай: ҚазКСР Орталық мемлекеттік архивінің директоры М.Ж. Хасанаев; Қызылорда облыстық атқару комитетінің Архив бөлімінің меңгерушісі Ж.Н. Нұрқұлов; ҚазКСР БАБ ұйымдастыру бөлімінің бастығы А.Г. Коновалов; ҚазКСР БАБ аға инспекторы Е.Қ. Жүсіпов; Жезқазған облыстық атқару комитетінің Архив бөлімінің меңгерушісі А.Қ. Құрманбаев.

Алматы қ., 1981 ж., ҚР ОМКФҚДЖА. № 2-75687.

Бас архив басқармасында көптеген жылдар бойы оның кәсіби қалыптасуы орын алды. Бұл кездейсоқ емес, өйткені сол кезеңде оған А.Г. Коновалов, С.С. Голубятников, Қ.Ш. Қожамұратов, В.С. Сафронова, Г.А. Дауылбаева, М.Қ. Әбілова, С.С. Бейсенов сияқты тағы да басқа республикаға еңбегі сіңген қызметкерлермен бірге жұмыс істеу және олардан тәжірибе жинау бақыты бұйырған екен. Олардың барлығы жоғары деңгейдегі кәсіби мамандар еді. Ең бастысы, олар өз кәсібіне берілген жандар еді, сондықтан олар архившілер арасында жоғары беделге ие болған.

Сергей Сергеевич Коновалов – Мәскеу мемлекеттік тарихи-архив институтының соғыстан кейінгі алғашқы түлектерінің бірі, ол өз тағдырын Қазақстанмен байланыстырып, республикадағы архив ісінің дамуына елеулі үлес қосты. Орталық мемлекеттік архив директоры ретінде, оның батылдығының арқасында, тиісті органдардың нұсқауына қайшы, кейбір архив қорлары, атап айтқанда І. Жансүгіровтың жеке қоры сақталып, «халық жауының» қоры ретінде жойылып қалу апатынан аман қалған болатын. Сонда әріптестердің ешқайсысы бұл туралы ешкімге сөз қатпады. Бұл сол бір қиын замандағы нақты дәйек, көп нәрсені білдіреді.

Қазболат Шайханұлы Қожамұратов – сол институттың бірінші қазақ түлегі. Құжаттар жинақтарын даярлаудың белсенді қатысушысы, ҚР Жоғарғы Кеңесінің бірінші оқылымында қабылданған архив ісі туралы заңның бірінші жобасының негізгі әзірлеушілерінің бірі.

90-шы жылдар бетбұрыс кезеңіне айналды. 12 жылдық оқытушылық қызметтен кейін Ермек Қожайұлының жолдастары оны Архивтің бас басқармасына қайтаруға бастамашы болып, көп ұзамай ол сол кездегі архивтер туралы заң жобасын дайындаумен айналысқан Ұйымдастыру-талдау жұмысы бөлімін басқаруға кірісті.

Осы сәттен бастап одан да қызықты және оқиғаларға толы кәсіби қызмет басталды. Бұл кезеңде Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы орын алды. Әкімшілік

реформаларды бастаған бірқатар заңнамалық актілер қабылданды. Президент және парламентаризм институттары енгізілді, барлық деңгейдегі кеңестер өздігінен таратылды, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі өз қызметін тоқтатты, КСРО кезеңіндегі он шақты министрліктер мен ведомстволар таратылды. Жаңа басқару органдары – Үкімет, Ұлттық банк, Қорғаныс Министрлігі, Экономика жөніндегі мемлекеттік комитет, монополияға қарсы комитет және т. б. енгізілді. Мемлекеттік меншікпен қатар жеке меншік заңдастырылды. Елдің әкімшілік-аумақтық құрылымында өзгерістер болды. Мұның бәрі архивтерге әсер етті. Жүргізіліп жатқан реформалар процесінде таратылған (қайта ұйымдастырылған) ұйымдардың он мыңдаған құжаттарын ретке келтіру және мемлекеттік сақтауға қабылдау қажет болды, олар көбінесе иесіз қалды. Бұрын архившілерге таныс емес ұйымдардың құжаттарының құрамы мен мазмұны зерттелді.

Сурет 3. Е.Қ. Жүсіпов Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранттарымен кездесуде. Астана қ., желтоқсан 2022 ж.
ҚР Президенттік орталығының қорынан.

Бұдан басқа, қазіргі Қазақстанның архив ісін дамытудың заңнамалық базасын қайта құру қажет болды және бірінші кезекте бұл қабылдануы тиіс, бірақ қабылданбай қалған Ұлттық архив қоры және архивтер туралы заңға қатысты еді. Мұның себебі Конституциялық соттың Жоғарғы Кеңеске сайлауды заңсыз деп тану туралы белгілі шешімі болды, бұл оның қабылдаған барлық актілерін, оның ішінде Заңның бірінші жобасын жарамсыз деп тануға әкелді. Жоғарғы Кеңес өз өкілеттіктерін тоқтатып, жұмысын доғарды. Нәтижесінде заң шығару қызметі бойынша барлық жұмыс қайтадан басталды.

Заң жобасын әзірлеудің қалай жүргізілгендігі, оны әзірлеушілер алдында қандай проблемалар туындағаны туралы мәліметтер оның аталмыш Заңның қабылдануының 20 жылдығына арналған естеліктерінде егжей-тегжейлі баяндалған (Қазақстан архивтері, 2018. №1).

1998 ж. 22 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Заңына еліміздің Президенті қол қойды. Осы кезеңнен бастап Қазақстанның архив ісін дамытудың жаңа кезеңі басталды. Уақыт өте келе ол: «Біздің архившілер буыны архив ісінің заңнамалық базасын қалыптастыруға ең белсенді қатысқанын мақтан тұтамын» деп жазған еді.

Заң қабылданғаннан кейін Архив ісі мен архив саласындағы мекемелердің қызметін құқықтық реттеу процесі динамизм мен дәйектілікке ие болды. Сонымен қатар, бірқатар нормативтік актілер, әдістемелік құралдар және т. б. әзірленді, 1996 ж. соңында жүргізілген реформалар барысында жойылған облыстардағы архив ісін басқару органдары қайта қалпына келтірілді. Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, бұл оның қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндік берді. Қазір ол тек архив саласындағы ғана емес, сонымен қатар құжаттама және құжаттаманы басқару саласындағы қатынастарды да реттейді. Заңнамалық тәртіпте жалпы мемлекеттік деңгейде құжаттармен жұмысты тек мемлекеттік ұйымдарда ғана емес, жеке ұйымдарда да құруға және ұйымдастыруға бірыңғай тәсілдер мен талаптар белгіленді.

2004–2012 жж. арасында, яғни еңбек демалысына шыққанға дейін Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі Ақпарат және архивтер комитетінің Архивтер және құжаттама басқармасын басқарды. Осы кезеңде оның басшылығымен архив ісінің саласын ғана емес, сонымен қатар құжаттаманы басқаруды реттейтін бірқатар нормативтік актілер, әдістемелік құралдар әзірленді. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін де ол өзінің білімі мен тәжірибесін жас мамандарға бере отырып, ұзақ уақыт бойы мемлекеттік архивтерде жұмысын жалғастырды.

Оның Архив ісі және құжаттану саласындағы жас кадрларды даярлау және қалыптастыру саласындағы қызметін жеке атап өткен жөн. Бұл кездейсоқ емес, өйткені бай практикалық тәжірибесі бола тура, ол көптеген жылдар бойы студенттерді өз кәсібінің негіздеріне үйретті. Ол студенттер ұзақ уақыт есте сақтайтын оқытушылардың бірі болды: қатал, бірақ әділ. Жүргізілген пәндер керемет қызық деуге келмесе де, ол өз дәрістерін жанды және қызықты оқи білді.

Ермек Қожайұлы өз қызметі барысында архивші әріптестерінің құрметіне және беделіне ие болды. Өз ісінің маманы ретінде ол жас және жаңа бастаған архившілерге жан-жақты қолдау көрсетіп, әрдайым архив саласының маңыздылығын атап өтетін.

Ермек Қожайұлын жақсы білетіндер үшін, онымен бірге қызметтес болғандар үшін ол бірінші кезекте тәлімгер болды. «Ұзақ уақыт бойы біздің республикамызда архив саласындағы негізгі Заңның қолданылуын реттейтін заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер болған жоқ. Ермек Қожайұлы құжаттандыру және құжаттаманы басқару қағидаларын, сондай-ақ ведомстволық архивтердің, мемлекеттік және арнайы мемлекеттік архивтердің жұмыс қағидаларын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобын басқарғанының арқасында қазір заңнамамен бұрын реттелмеген көптеген күрделі мәселелер осы Заңға тәуелді нормативтік актілермен реттеледі» – дейді ҚР Президенті Архиві басқармасының басшысы Г.Ж. Мұқажанова.

Ол туралы аймақтардағы әріптестер де жылы сөйлейді: «Оның керемет әріптес, жақсы серіктес, адал дос екенін айтқым келеді. Кәсіби міндеттерді оңтайлы шешуде кәсібилігі, құзыреттілігі, ізгі ниеті, қолдауы үшін жақсы көреміз, бағалаймыз, құрметтейміз», – деп еске алады ол туралы архив саласының ардагері, Маңғыстау облысының архивтер және құжаттама басқармасының бұрынғы бастығы М.М. Өтебаева.

Қазір Ермек Қожайұлы зейнет демалысында. Жұбайы Ғайникенмен бірге өз жұмыстарының жемісін көруде. Үш баласы және жеті немерелері бар. Жалғыз қызы әкесінің жолын қуды.

Мемлекеттік басқару органдарында көп жылғы және мүлтіксіз атқарған еңбегі мен лауазымдық міндеттерін үлгілі орындағаны үшін мемлекеттік медальдармен, оның ішінде «Ерен еңбегі үшін» медалімен, «Мәдениет қайраткері», «Архив саласының үздігі» құрмет белгілерімен марапатталған. 2022 ж. қазан айында ҚР Президентінің Жарлығымен «Құрмет» орденімен марапатталды.

Оның өмірі мен Отанымыздың дамуы үшін өз ісіне қызмет етуі қазіргі ұрпаққа жарқын үлгі болып табылады.

ҚҰРМЕТТІ ӘРІПТЕСТЕР!

«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві» республикалық мемлекеттік мекемесі тоқсан сайын «Жаңа Архив» ғылыми-әдістемелік журналын шығарады.

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген (№ KZ29VPY00056058) және мерзімді басылымдардың халықаралық бірыңғай деректер базасына кіреді (ISSN 2958 6593).

Журналда архивтану, құжаттама, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, архив ісі, тұлғатану, деректану, ұлттық тарих, тарихнама, археография, өлкетану саласындағы ақпараттық жүйелер мен технологиялар мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, зерттеулер, архивтік құжаттар, сонымен қатар танымдық және ақпараттық сипаттағы шолулар мен хабарламалар жарияланады.

Авторларға қойылатын талаптар:

- «Жаңа Архив» редакциялық алқасы журналдың ғылыми бағыттары бойынша (сайтта көрсетілген) бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматта) ұсынылады.

- Қаріп кеглі – 14 (аннотация, түйін сөздер, әдебиет – 14, кесте мәтіні – 10-12), қаріп – Times New Roman, теңестіру – мәтін ені бойынша, интервал – бір, абзац шегінісі – 0,8 см, жиектері: жоғарғы және төменгі – 2 см, сол және оң – 2 см.

- Суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – Атауы). Суреттер, кестелер, графиктер және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-ынан аспауға тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметті, аннотация, түйін сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 2 500 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

Мақала құрылымы:

- Алғашқы жол – ӘОЖ, туралау – сол жағы бойынша.

- Мақала атауы (Тақырып) мақаланың мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон мен қысқартулар болмауы керек. Тақырыптың оңтайлы ұзындығы 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылуы керек. Мақала тақырыбы қою, кіші әріптермен, ортасында беріледі.

- Мақала авторы(-лары) – аты-жөні және тегі, жұмыс орны (Ескертпе: мекеменің, ұйымның, ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі).

- Ел, қала – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде; электрондық мекенжайы жазылады. Авторлар туралы мәліметтер жай қаріппен кіші әріптермен сол жағы бойынша беріледі.

- Аннотация көлемі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде кемінде 130 сөзден кем емес, бірақ 300 сөзден аспауы, шрифті 10 болуы тиіс.

Мақала құрылымы:

- Кіріспе
- Негізгі бөлім
- Қорытынды
- Әдебиеттер тізімі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – транслитерацияланған әліпбимен беріледі.

МЕСТ (ГОСТ) 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама.

Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» (КОКСОН тізіміне кіретін басылымдарға қойылатын талаптар).

Мысалы: Алпысбаева, 2020 – Алпысбаева Н., Шайлазымов Б. Оцифровка архивных документов: методические рекомендации. Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 68 с.

Электрондық ресурс:

Амандыкова, 2011 – Амандыкова С.К. Декларация о государственном суверенитете – новая эпоха в конституционном развитии Казахстана [электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/6118>. (дата обращения: 08.08.2023 г.)

Транслитерацияланған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор (лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → жыл → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Alpysbaeva, 2020 – Alpysbaeva N., Shajlazymov B. Ocifrovka arhivnyh dokumentov: metodicheskie rekomendacii [Digitization of archival documents: methodological recommendations]. Almaty: Kazakh University, 2020. 68 p. (in Russian)

Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен және тек мәтінде келтірілген жұмыстар ұсынылады. Егер дереккөз қазақ тілінде болса, сілтеменің соңында (in Kazakh), егер дереккөз орыс тілінде болса (in Russian) т. б. беріледі.

Мәтінге сілтемеде бірінші авторы, шыққан жылы, бет (-тер) саны көрсетіледі. Мысалы, (Виноградов, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т. б. Мысалы, (Жұбанов, 2001а: 15), (Жұбанов, 2001б: 22).

Ескерту: мақалада қою қаріппен беруге және астын сызуға рұқсат етілмейді, тек курсивпен ғана беріледі.

Қолжазбаның төменгі жағында жұмыс орны, ғылыми дәрежесі, атағы (бар болса) және лауазымы, байланыс тағы бір рет көрсетіледі.

Материалдарды мына мекенжайға жіберу қажет: «Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві» РММ, 050010, Алматы қ., Достық даңғылы, 87 б., e-mail: utc.aprk@gmail.com.

УВАЖАЕМЫЕ КОЛЛЕГИ!

Республиканское государственное учреждение «Архив Президента Республики Казахстан» ежеквартально выпускает научно-методический журнал «Жаңа Архив».

Журнал зарегистрирован в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан (№ KZ29VPY00056058) и входит в международную единую базу данных периодических изданий (ISSN 2958 6593).

В журнале публикуются научные статьи, исследования, архивные документы по вопросам архивоведения, документоведения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, информационных систем и технологий в сфере архивного дела, персонализма, источниковедения, отечественной истории, историографии, археологии, краеведения, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Требования для авторов:

- Редакционная коллегия «Жаңа Архив» принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала (указаны на сайте). Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf).

- Кегль шрифта – 14 (аннотация, ключевые слова, литература – 14, текст таблиц – 10-12), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, интервал – одинарный, абзацный отступ – 0,8 см, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое и правое – 2 см.

- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рисунок 1. Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).

- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 2 500 слов и не превышать 7 000 слов.

Структура статьи:

- Первая строка – УДК, выравнивание – по левому краю.

- Название статьи должно отражать суть, содержание статьи и привлекать внимание читателя. Название должно быть кратким, информативным, не содержать жаргонизмов или аббревиатур. Оптимальная длина заголовка – 5-7 слов (в некоторых случаях до 12 слов). Название статьи должно быть представлено на русском, казахском и английском языках полужирным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по центру.

- Автор(ы) статьи – Инициалы и фамилия, место работы (аффилиация) (*Примечание:* указывается полное наименование учреждения, организации, вуза).

- Страна, город – на русском, казахском и английском языках; электронный адрес. Сведения об авторах представляются обычным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по левому краю.

- Аннотация объемом не менее 130 слов на русском, казахском и английском языках, не более 300 слов шрифт на 10.

Структура статьи:

- Введение

- Основная часть

- Заключение

- Список литературы

В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице,

необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).

Оформление списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание.

Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).

Например: Алпысбаева, 2020 – Алпысбаева Н., Шайлазымов Б. Оцифровка архивных документов: методические рекомендации. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 68 с.

Электронный ресурс:

Амандыкова, 2011 – Амандыкова С.К. Декларация о государственном суверенитете – новая эпоха в конституционном развитии Казахстана [электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/6118>. (дата обращения: 08.08.2023 г.)

Оформление романизированного списка литературы: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → год → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Например: Alpysbaeva, 2020 – Alpysbaeva N., Shajlazymov B. Ocifrovka arhivnyh dokumentov: metodicheskie rekomendacii [Digitization of archival documents: methodological recommendations]. Almaty: Kazakh University, 2020. 68 p. (in Russian)

Список литературы представляется в алфавитном порядке, и ТОЛЬКО те работы, которые цитируются в тексте. В конце ссылки указывается (In Kazakh), если источник на казахском языке и (In Russian), если источник на русском языке и т. д.

Ссылки на цитируемые работы в тексте даются в скобках, с указанием первого автора работы, год издания: номер страниц(-ы). Например: (Виноградов, 1991: 25). В случае, наличия в списке литературы нескольких работ одного и того же автора, изданных в один год, то дополнительно к году издания добавляется буква «а», «б» и т.д. Например: (Жубанов, 2001а: 15), (Жубанов, 2001б: 22).

Примечание: в статье не разрешаются выделения жирным шрифтом и подчеркиванием, только курсивом.

Внизу статьи еще раз указывается место работы, учреждение, организация, вуз, ученая степень, звание (если есть) и должность, контакты.

Материалы необходимо направить по адресу: РГУ «Архив Президента Республики Казахстан», 050010, г. Алматы, пр. Достык, 87 б, e-mail: umc.aprk@gmail.com.

DEAR COLLEAGUES!

Republican state institution «Archive of the President of the Republic of Kazakhstan» quarterly publishes scientific-methodical journal «Zhana Archive».

The journal is registered with the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan (KZ29VPY00056058) and is included in the international unified database of periodicals (ISSN 2958 6593).

The journal publishes scientific articles, research, archival documents on archival science, documentation, history and practice of archival business, office production, information systems and technologies in the field of archival business, personalism, sourcing, domestic history, historiography, archeography, local history, as well as reviews, reports of cognitive, educational and informational nature.

Requirements for authors:

- Editorial board «Zhana Archive» accepts previously unpublished articles on scientific directions of the journal (indicated on the site). The article is presented in electronic format (in .doc, .docx, .rtf formats).

- Font - 14 (annotation, keywords, literature - 14, table text - 10-12), font - Times New Roman, alignment - text width, interval - single, paragraph indentation - 0.8 cm, fields: top and bottom - 2 cm, left and right - 2 cm.

- Figures, tables, graphs, charts, etc. are presented directly in the text with the numbering and title of the pin 12 (e. g. Figure 1. Picture name). The number of figures, tables, graphs and diagrams should not exceed 20% of the total volume of the article (in some cases up to 30%).

- The length of the article (excluding the name, information about the authors, annotations, keywords, bibliographic list) should be at least 2500 words and not exceed 7,000 words.

Article Structure:

- First line - UDC, alignment - left.

- The title of the article should reflect the essence, content of the article and attract the attention of the reader. The name should be short, informative, not jargonistic or abbreviated. The optimal length of the title is 5-7 words (in some cases up to 12 words). The title of the article should be presented in Russian, Kazakh and English bold lower case letters, alignment - in the center.

- Author(s) of the article - Initials and surname, place of work (affiliation) (Note: the full name of the institution, organization, university).

- Country, city - in Russian, Kazakh and English languages; email address. Information about the authors is represented by the usual font lowercase letters, alignment - on the left edge.

- Abstract at least 130 words in Russian, Kazakh and English languages, not more than 300 words font on 10.

Article Structure:

- Introduction

- Main part

- Conclusion

- Bibliography

If there are works in the list of literature submitted in Cyrillic, it is necessary to present a list of literature in two versions: the first - in the original, the second - in the romanized alphabet (transliteration).

Design of the list of literature in Russian and Kazakh according to GOST 7.1-2003 Bibliographic record. Bibliographic description.

General requirements and rules of compilation» (requirement for committee for quality assurance of education and science of the MES RK list publications).

Design of the romanized list of literature: author(s) (transliteration - <http://www.translit.ru>) (year in parentheses) the title of the article in transliterated version [translation of the title of the article into English in square brackets], the title of the Russian-language source (transliteration, or English name - if any), output with symbols in English.

For example: Alpysbayeva, 2020 - Alpysbayeva N., Shaylazymov B. Digitization of archival documents: methodological recommendations. Almaty: Kazak University, 2020. 68 p.

Electronic resource:

Amandykova, 2011 - Amandykova S.K. Declaration on State Sovereignty - a new era in the constitutional development of Kazakhstan [electronic resource]. URL: <https://articlekz.com/article/6118>. (access date: 08.08.2023)

Design of the romanized list of literature: author(s) (transliteration - <http://www.translit.ru>) year title of the article in transliterated version [translation of the title of the article into English in square brackets], source name (transliteration, or English name - if any), output with symbols in English.

For example: Alpysbaeva, 2020 - Alpysbaeva N., Shajlazymov B. Ocifrovka arhivnyh dokumentov: metodicheskie rekomendacii [Digitization of archival documents: methodological] - Almaty: Kazakh University, 2020. 68 p. (in Russian)

The list of literature is presented in alphabetical order, and ONLY those works that are quoted in the text. At the end of the link is specified (In Kazakh) if the source is in Kazakh and (In Russian), if the source is in Russian, etc.

References to quoted works in the text are given in parentheses, indicating the first author of the work, the year of publication: page number(s). For example: (Vinogradov, 1991:25). If there are several works of the same author published in one year, the letter «a», «b» and so on is added to the year of publication. For example: (Zhubanov, 2001a: 15), (Zhubanov, 2001b: 22).

Note: The article does not allow bold and underlined characters only.

At the bottom of the article again indicates the place of work, establishment, organization, university, academic degree, rank (if any) and position, contacts.

Materials should be sent to: RSI «Archive of the President of the Republic of Kazakhstan», 050010, Almaty, etc. Dostyk, 87 b. e-mail: umc.aprk@gmail.com.

ЖАҢА АРХИВ

ғылыми-әдістемелік журнал

2024. Т. 3. № 2.

Бас редактор Ә.Қ. Мұстафина

Қағаз пішімі 60x84 ¹/₈.
Таралымы 300 дана.

Құрылтайшысы:
«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві»
республикалық мемлекеттік мекемесі
(мекенжайы: Достық даңғ., 87 б
050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тел.: +7 (272) 264-69-07, факс: +7 (727) 264-68-21

e-mail: office@archive.president.kz
сайты: archive.president.kz

Баспахананың мекенжайы: «Лео 22» КҚ
Калинин к., 1
020000 Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
Тел.: +7 (7162) 25-62-12, факс: +7 (7162) 25-14-90

